

НАТАЛКА ДОЛЯК

ЧОРНА ДОШКА

Роман

Вибір видавця
Міжнародного літературного конкурсу романів,
кіносценаріїв, п'єс, пісенної лірики та творів для дітей
«КОРОНАЦІЯ СЛОВА»

УДК 821.161.2
ББК 84.4УКР
Д65

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Дизайнер обкладинки *Андрій Цепотан*

ISBN 978-966-14-8161-8 (PDF)

- © Доляк Н. Ю., 2014
- © DepositPhotos.com/audio-science, обкладинка, 2014
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2014
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2014

«Коронація слова» створює для вас нову хвилю української літератури — яскраву, різножанрову, захопливу, — яка є дзеркалом сьогодення і скарбом для майбутніх поколінь.

*Тетяна та Юрій Логуші,
засновники проекту*

Міжнародний літературний конкурс романів, кіносценаріїв, п'єс, пісенної лірики та творів для дітей «Коронація слова» був заснований за підтримки брэнда найпопулярнішого українського шоколаду «Корона». Головна мета конкурсу — сприяння розвитку новітньої української культури.

Література, кіно, театр і пісня обрані не випадково, адже саме ці жанри є стратегічними жанрами культури, що формують і визначають зрілість нації.

Метою конкурсу та його завданням є пошук нових імен, видання найкращих романів, стимулювання й підтримка сучасного літературного процесу, кіно й театру, і як наслідок — наповнення українського ринку повнокровною конкурентоспроможною літературою, а кіно й театру — якісними українськими фільмами й п'єсами.

koronatsiya.com

Чи можна помститися минулому?

Якось один радянський чоловік, таємно вишукуючи в ефірі ворожого «Голосу Америки» пісні Мірей Матьє, лаштував свою старомодну радіолу на потрібну хвилю і зненацька натрапив у згустках буржуазних радіошумів на дивне слово. Голодомор. «Чого лиш не понавидумують! — вирішив собі той радянський чоловік. — Що значить голодомор? Ніхто нікого не моров. Врожаю не було по всій державі, от дехто від недоїдання хворів. Життя було нелегке, тут погодитись можна. Та хіба воно зараз легке? Поки тих дефіцитів відстанеш. Але ж не скиглимо. Таке придумати — голодомор!»...

Генетична пам'ять німувала в тому українському радянському чоловікові, він-бо вже мав що їсти. Натомість його батько — хвацький міський газетяр Олесь Терновий, а згодом безправний селянин — міг би чимало розповісти синові про Веселівку — таке собі село, змете-не червоною мітлюю. Та старий Терен уже не покладається на власних дітей, продублених партійною пропагандою («дітям пізно — їх не переробиш»), він потай приглядається до онуків — а ну ж у кому прокинеться бодай крихта генетичної пам'яті... Минуле озивається в онуці Ліді, а роки по тому приходять виснаженими од голоду поста-тями у сновиддя й до правнука Сашка, опиняється в його руках маленькою дідівською книжечкою у брунатній палітурці, щоб «жодна нагло забрана душа не відлетіла на небо без спомину».

Новий роман Наталки Доляк саме про ту маленьку книжечку і про ту велику, страшну й голодну правду 1932—33 років. Тут немає тієї жартівливості, показної легкості й віртуозної сатири, за котрими можна було би безпомилково впізнати авторку мандрівних «Гастарбайтерок». Виважена статечна мова, глибоке переосмислення трагічних подій — як оповідали їй ті, хто вижив, й підказувала власна генетична пам'ять, — і жодних закордонів, рідна Вінниччина. Міцний

роман-моноліт, наче викарбуваний із каменю на обеліск, величне у своїй достовірності історичне полотно, з котрого мовчки дивляться очі невинно закатованих. Правда про Голодомор досі шукає шляхів до нашої свідомості.

Роман цей болісний і тяжкий. Гортаючи літопис винищених селянських родин, щоразу упізнаєш: кожен замучений голодною смертю українець — то твоя близька людина, просто так склалося, що ви не зустрілися в єдиному часі і просторі, але та близькість і рідність нікуди не поділася, вона застрягла десь усередині душі. Нас, українців, мусило бути на десять мільйонів більше... не рахуючи нестворених родин і ненароджених дітей. Та кому тепер до снаги їх порухувати?

Коли прийшов голод, селяни винуватили й себе — бо дали зруйнувати церкву, спаплюжити світлі ікони, перетворити храм на клуб. «Здеся девкі плясать будут», — тупотів ногами по святому місці пропитий чолов'яга-комуніст, якого радянська влада відрядила «окультурювати» українське село. Натомість «плясала» смерть, озброївшись рушницями, звитяжними «постановами» й ненавистю, кричала «Дайош!», витрушувала з людей останнє на пекельну хлібозаготівлю; хапала дітей, кидала їх до сиротинців, аби перекувати націоналістичні «напівфабрикати» на полум'яних радянських патріотів. Нищилися не просто «куркулі» як клас, викорчувалося українство «з душ, тіл, крові, генів, пам'яті. Заморити голодом! Не просто вбити, вкинути до в'язниці, а довго, повільно й безжально вести на ешафот, дати помучитися перед смертю, зробити так, аби тієї смерті шукали, просили й прагли як єдиного порятунку від болю та страждань».

Чи можна помститися минулому? Чи треба? А от минуле цілком здатне відплатити майбутньому за безпам'ятство, виринувши у чийомусь сьогоденні крізь черговий виток історії. Всесвіт не терпить порожнечі, він потребує рівноваги в усьому — у світлі й темряві, у радощах і смутках, у добрі та злі, у ситості та... в голоді. Кати і їхні нащадки теж можуть відчути наслідки вселенської рівноваги. І хто-зна, чи не маряться їм у дивних розпорошених снах почорнілі українські матері з дрібними діточками-старченятами, — мертві, що простягають руки і припрошують: «Ходімо, у нас хлібчик є».

Сновиддя

З висоти пташиного лету відкривається захоплива панорама. Земля, куди не кинеш оком, акуратно поділена на геометричні, неідеальної форми фігури: зелені прямокутники кучерявих прадавніх лісів, овали й круги створених людьми ставків та природних озер, на нерухомих плесах котрих віддзеркалюються шматки недосяжного неба. Жовтуваті прямокутники нив та полів із готовим до збору стиглим житом і пшеницею межуються із темними квадратами зораного масного чорнозему, відведеного під пар. Ламані, зигзагоподібні й дугасті риски повноводних та пересохлих річок, струмків та джерелець обходять десятою дорогою акуратні пістряві смуги людських городів. Ті городи відділені один від одного сірими тонкими, мов павутина, мотузочками меж. А біленькі хатки оповиті брунатними шрамами доріг та звивистими стьожками стежок. Великі земельні наділи обнесені темно-зеленими частоколами змішаних лісосмуг, парканами хвойних просік та присадкуватими ланцюгами кущів. Мікроскопічними мурахами по цівках мурованих шляхів та битих стежок де-не-де пересуваються живі істоти: в одежинах — люди, а без вбрання — тварини: дикі і свійські. Лиш ці рухомі цятки й порушують застиглу красу безмежних краєвидів, примушують згадувати про швидкоплинність часу, про смерть, про завершення, яке чекає на подорожнього в кінці будь-якої дороги, і про сталу вічність цих прадавніх лісів, вивітрених лук та родючих полів. І вічність ця незримо, але нав'язливо дисонує зі смертністю.

В одну мить той, хто спить, каменем зі свистом у вухах стрімко падає, усе ближче й ближче до землі. За лічені секунди встигає злякатись невідворотного болю від удару об твердь і навіть затуляє долонею очі й стогне крізь сон, соває ногами, копає ними повітря, але ніякого болю по приземленні не відчуває.

Розплющивши в сонному мороці повіки, роззирається. Розуміє, що йому зборкано крила і він уже ніколи не злетить у блакитну височінь. І од цього розуміння хоче кликати на допомогу, чекає од когось розради й помічає вдалині людину. Їй не так, щоб аж ген далеко: ніби й рукою подати, а ніби десь і далі. Погляд того, хто оце спить, невпинно слідкує за тією людиною, а точніше, аж за трьома людьми.

По битій дорозі вздовж глибоких висохлих колій, повних дрібного пороху, йде тонка, мов трісочка, босонога селянка з двома дітьми. Вони всі якось дивно-дивно хитаються, як бува хитається повітря над дорогою в надто спекотний день. Їхні репані п'яти здіймають куряву, що напівпрозорою завісою відділяє мандрівників від споглядача. А той простує за гуртом та має за необхідне роздивитись людей ґрунтовніше. Крізь важкий пил, що блискавично здіймається та повільно опадає, спостерігачеві вдається розгледіти жіночі шати. «Ой, ні, — думає той підглядач, відчуваючи в очах пісок й дрібно-дрібно кліпаючи, аби його вигнати з-під запалених повік, — немає тут чим хизуватися. Ні тобі акуратності, ні фольклорної краси автентичних строїв, що зазвичай вирізняє з-поміж інших народів українців, отих, котрих зображають переважно на художніх полотнах та в кіно».

На субтильній жіночій фігурі бовтаються, як на безтілесному вішаку, невизначеного забрьоханого кольору широка спідниця з обшарпаним подолом та запилюжена сорочка, яка при багатій та колоритній природі, що оточує цю дивну трійцю, мала б бути щонайменше білосніжно-яскравою, вишитою червоними півниками та життєствердними калиновими розсипами. Костисті плечі жінки здригаються в такт із її ходом. Поруч із неохайною селянкою плентаються, схопившись за її спідницю, двоє сухонігих дітей з неприродно великими головами, тонкими шиями-билинами та набубнявілими животами, які видно навіть з-за їхніх спин. На дитячих тільцях — лахміття: латка на латці, дірка на дірці. Їхня хода непевна. Молодичка ніби напідпитку, її ноги заплітаються, й ступні від цього залишають кручений слід на дорозі, укритій від нестерпної спеки товстим шаром м'якої пилуки, схожої на темне добре змелене борошно. Сновидець відчуває цю пекельну спеку й чує, як важко йому дихається — зі

свистом з грудей виривається повітря, і від цього розпеченого внутрішнього духу стає ще гарячіше. Хочеться пити. Але той, хто спить, не може робити нічого іншого, як спостерігати за жінкою з дітьми.

Із русявої голови тієї жінки сповзла квітчаста хустина, впала на плечі й тримає на прив'язі косу. А та коса, розкуйовджена і непокірна, гадюкою в'ється по спині, ніби збирається вжалити сердегу, та все не наважується, усе вичікує слухну годину.

Рукави домотканої сорочки закасані. З-під них виглядають по лікоть худі руки-мотузки, що безвольно хилитаються в широким рукавах, мов неприкаяні язики масивних церковних дзвонів. Здається, їх навіть чути, ті глухі дзвони — звідкілясь здалеку і не зрозуміло, чи то згори, чи то з-під землі. Несеться сутужний лінивий набат: «Д-и-нь, ди-и-и-инь, динь!»

Невелика процесія збивається з курсу, кидає напризволяще випалений сонцем шлях та неквапом забрідає в житнє поле обабіч дороги. Діти тонуть у ньому, як у теплій плюскотливій річці. Над ланом тріпотять лиш їхні розкуйовджені маківки. Пливають вони по ниві, розрізаючи руками солом'яні хвилі, купують свої тіла в колосі, як у безмежному океані. Пірнають і зринають, одриваючи вершки збіжжя. Зі знанням справи тнуть у долонях, обдмухують, аж хмаркою здіймається вгору полова. Задикувато підкидають уже просіяне зерно. Маленькі паростки майбутнього хліба сиплються на кошлаті голови та оголені плечі дивних людей, яких споглядач усе ще не може добре роздивитись, бо вони не повертаються до нього обличчями. Зернини вдаряються об жінку та дітей і з барабанным дробом відскакують. Дріботять, як краплини життєдайного червненого дощу, як перший щасливий сніг, як конфеті з хлопавки.

Жінка здирається над ланом й підтягує за руки до себе дітей. Тепер вони безперешкодно йдуть по всяному полю, як Ісус свого часу безтурботно йшов по воді. Та гострі колоски підступно, мов бритвами, ріжуть босі їхні підошви, і там, де пройшли ці троє, жито червоніє від крові. А сполум'янівши кольором, спалахує в один чирк та починає тріскочучи горіти. Горить весело, бадьоро й недовго — миттєво перетворюючись на попіл. На такий попіл, який буває лиш після спалення живої

плоті, — прозорий та легкий, теплий та пахучий. Трійці вдається вийти із того полум'я неушкодженими, і вони простують далі до західного небокраю.

«Ну, так це ж сон», — пояснює собі безсмертя цих трьох той, хто спить, і лякається тому, наскільки гучно звучить його думка.

Раптом ніби спрацьовує невидимий вимикач — ураз зникають усі звуки. Повітря застигає, у повітрі застигає дим від щойно згаслої пожежі, він так і висить клубами. Чути лиш, як жінка глибоко вдихає носом — нюхає. Раз і вдруге. Довго стоїть мов укопана, піднявши гострі плечі... і діти її чинять так само. З цієї миті на їхніх тілах не здригається жоден м'яз, ніби й м'язів у них ніяких немає, лиш кістки. Той, хто спить, також не ворухиться, боїться сполохати якусь систему координат. Чує, як по спині тече холодний піт. При тотальному навколишньому безрухів'ї сновидець кліпає повіками — один-однісінкий раз, це забирає тисячну частку секунди, але цього достатньо, аби ті, що не згоріли в полум'ї, зрушили з місця. Вони не йдуть — летять, як підхоплене вітром осіннє листя. А опинившись перед обличчям того, хто спить, наставляються на нього очима. У скляних поглядах застигло німе прохання. Зі страдницьких очей, без жодного вогнику життя, несуться невпинні благання про допомогу. Жінка і діти простягають костисті руки до споглядача, хапають його холодними колючими пальцями й починають тихенько сміятись. Звідкілясь чути ніжний дитячий переспів. Щедрівочки. Споглядач прислухається. Так, так, щедрівочки. Діти зичать комусь усіх благ земних і просять дати щось і їм. Сміються ніжними голосами. Але не ці, що його тримають у обіймах, бо ці — схожі на старців, погляд у них не дитячий. Але ж це вони сміються, більше ж немає кому. Щедрівки звучать, аж доки дітей і жінку не починає тіпати в пропасниці. Їх вовтузиться лихоманка, від якої ці привиди немічно клацають дрібними білими зубами й із силою тягнуть того, хто спить, до себе. Він не пручається, не тому, що немає сил (хоча й це також), а більш тому, що знає звідкілясь — оці мари не зроблять нічого поганого. Вони прагнуть обняти й приголубити, туляться близенько виснаженими тілами до незнайомця, такого теплого й м'якенького, гладять його по засмаглий шкірі, нюхають запашне волосся. «Ходімо

з нами, — кажуть вони одним лунким голосом і тягнуть уже сильніше. — Ходімо, у нас хлібчик є». Споглядач силкується випростатись із обіймів, хоче бігти, беззвучно кричить, широко, аж до судом, відкриваючи рота, а з горла не виходить жодного звуку. За мить і він мимохіть починає сміятись і клацати зубами — чи то від лихоманки, чи то від радості. А тоді, мов скажений, береться відбиватись від примар руками й ногами, пручається, бо відчуває, що й собі холодне і худне щосекунди все більше й більше, що й собі робиться тінню. Збирає останні сили задля спроби злетіти назад у височінь, аби знову милуватись землею зверху, з безпечної відстані. Йому це не вдається. Жінка-привид ніби розуміє його поривання, по-материнськи самими очима посміхається, киває журно та в один ковток набирає повні легені повітря, надуваючи пергаментні щоки. Без будь-якого попередження наближає свій рот до обличчя того, хто спить. Вдихає в нього свою силу (і звідкіля вона взялась?), від якої він наповнюється вірою в промовистий гепі-енд. Він наповнюється щастям по вінця, його заливає небаченою добротою та співчуттям, як ту повітряну кульку невагомим гелієм. Той, хто спить, стає легким та безтурботним. Зусиллям волі оддає собі наказ, самими пальцями ніг легенько відштовхується від землі, злегка зіціпвши зуби та випроставши руки вгору, задерши голову, пірнає в небо й віддалено чує, як хтось зверху, із великого білого сонця, протяжно й наполегливо кличе його.

— Сашко-о-о! Са-а-а-ань! Са-а-а-ашо!

Сашко вкладає своє незаплановане пробудження в один потужний стрімкий видих:

— А-а-ах!

Той видих відриває хлопця від подушки, садовить на ліжку. Кілька секунд він сидить, тамуючи прискорене дихання, прислухаючись до власного скаженого серцебиття. Відчуває, як на обличчі виростає кілька краплин пекучого поту — на верхній губі й на скронях, витирає солону вологу об короткий рукав футболки з написом «Led Zeppelin», у якій зазвичай спить, та тильним боком долоні. Хлопець фиркає, мов породистий жеребець, крутить опущеною білявою головою. Тоді глибоко зітхає, як юна недоторкана красуня, й пхинькає.

— Оце так, — каже спроквола своєму відображенню у вікні, біля якого стоїть ліжко.

Посидівши ще хвилю в повній темряві, вичавлює із себе ще два слова:

— Не засну.

Намацує пимпочку вимикача і щосили тисне на неї. Запалюється настільна лампа, що стоїть на паркетній підлозі біля ноутбука. Хлопець підводиться, ляскає себе по щоках, як роблять спортсмени перед початком змагань. Од нічого робити вкладається поглядом у шибку, скануючи сонне місто. Дивиться на темні багатоповерхівки, які грайливо підморгують йому самотніми вогнями освітлених квартир, де, напевно, так само як і у цій, не сплять люди через дивні чи страшні сни.

Нічні страхи навідуються до Олександра ось уже кілька місяців. Мама переймається і винить себе. Вона щодня радиться по телефону зі знайомими лікарями, які своєю чергою дають їй адреси численних віщунів і провидців. Тих, хто, на думку ескулапів, більше знається на таких речах, як нічні кошмари. Врешті, мама звиклась із тим, що син, буває, кричить уночі, напувала його перед сном ромашковим чаєм, прислухалась зі своєї спальні, чи не відпустить. Але примари від Сашка не відчиплялись.

Сашкові, незважаючи на нічні прокидання в поту, як оце зараз, сновидіння подобаються непересічними сюжетами й символічними образами. Він їх записує в зошит. Колись згодяться. Сни про мертвих, а подеколи й про ненароджених, липнуть до нього, як оця звечора чиста й попрасована футболка до його змокрілого від нервового напруження тіла. У одному сні з ним говорив худий, але доволі міцної статури чоловік у бобриковому півпальті та шкіряному картузі. Чоловік наказував Сашкові, щоб він усьому баченому вірив. І щоб особливо вірив тому, що написано у блокноті. Ще й пальцем насварив, а тоді погладив по голові так, що хлопцеві стало і страшно, й приємно водночас. Він, той невідомий симпатичний чоловік, сам весь час писав огризком синього олівця до невеличкого обдертого блокнота, подібного до того, який Сашкові нещодавно вручила мама.

— Це мій дід понаписував, — пояснила й вклала до синових рук ту саморобну книжечку.

«А може, оце уві сні й приходив до мене прадід, отой симпатичний, що сварив пальцем», — розмірковував Сашко, згадуючи сон з минулої ночі. Він ніколи не бачив того прадіда, навіть на світлині. Ніяких карток, що закарбували б дідове обличчя, не збереглося. Але зберігся оцей блокнот і ще мамині записи — п'ять загальних зошитів. Сашко їх читає й перечитує, аналізує й пропускає крізь сновидіння все, про що йдеться в тих записах.

Хлопчака дістає з полиці загальний зошит, усередині котрого лежить загострений «Кохінор», усідається на широке підвіконня та починає писати чергову історію жахів.

— Саш? — просочується з-під щілини в замкнених дверях тихий мамин голос. — Ти кричав. Що знов?

Сашко одним стрибком опиняється у своєму лігвищі, на ходу ногою вимикає світло, і саме цієї миті двері прочиняються. З коридору в кімнату вривається тонкий сніп жовтого світла. «Як жито на тому полі», — думає юнак і робить вигляд, ніби щойно прокинувся, кліпає очима, потирає долонею обличчя. Мама повторює питання, але вже голосніше.

— Та ні, ма, — відказує ніби спросоння. — Тобі здалось. Спи. Усе нормально.

Мама вірить чи вдає, що вірить, та йде до себе. Олександр іронічно посміхається своєму акторському вмінню, чекає ще кілька хвилин, нерухомо лежачи в ліжку й згадуючи сон, який його розбудив, тоді витягає з-під ковдри зошит, знову вмикає світло й продовжує швидко писати.

* * *

— Не потрібно було йому передавати це дідове багатство, — розмірковує вголос Сашкова мама, вмоштуючись на складаному дивані поруч із чоловіком. — Га, Ігоре?

Ігор обіймає дружину, цілує її в лоба та повертається на бік, аби продовжити відпочинок.

— Підліткова психіка не в змозі впоратись із цим. Та й навіщо, їй-бо, усе це згадувати? Я зробила дурість, я дурепа з дурепа, — жінка спрямовує погляд кудись у стелю, не підводячись

складає долоні корабликом та звертається у простір. — Дідо, нащо ти мені повідав ці жахи? Задля чого?

— Лідо! — строго перервав жінчину молитву чоловік. — Лягай спати й не химеруй! Хлопець уже дорослий, нічого із ним не буде від тієї інформації. Подумаєш! Зараз про все це можна в Інтернеті прочитати, а ти переймаєшся. Знову ж таки, у школі розповідають. Видумуєш не знати що...

— В Інтернеті то про чужих... А тут...

— Лідо, я тебе благаю, спи, — Ігор підставляє близько до очей наручного годинника. — Четверта ночі, побійся Бога, зранку на роботу.

Лідія Юріївна погоджується, повертається спиною до чоловіка, але заснути до ранку так і не може, згадує свого діда Леся Мефодійовича Тернового, згадує його останні місяці життя, які припали на тисяча дев'яцсот вісімдесят п'ятий рік, на рік, коли їй, Лідочці, виповнилось шістнадцять і вона була лиш трохи молодшою, ніж зараз її син.

80-ті

Ліда закінчувала дев'ятий клас і як манни небесної чекала літніх канікул. Мріяла звести їх нанівець, віддаючись пляжу, мандрям по місту, походам на дискотеки. Натомість її тато відразу після останнього дзвоника збив ті плани на злеті, повідомивши, що їй, його єдиній дитині, доведеться все літо пробовкатись у селі, до якого треба їхати автобусом майже дві години та ще й з пересадкою в райцентрі. Наразившись на доччине незадоволення, батько використав важку артилерію: виголосив чималу промову на тему: «Комсомольці допомагають старшим».

— Кого я виховую? — басив Юрій Олесьович. — Мені в обкомі людям в очі буде соромно дивитись. Твій дідусь, рідний дідусь, слабкий, і йому потрібен хтось, хто зміг би розрадити його на старості років, подати склянку води, послухати його розповіді про минувшину й собі щось розповісти старому.

Батько довго розкладав по полицях аргументи, але все зводилось до того, що Лідин дід — людина, на яку рівняються всі в районі, чоловік, який усе своє життя віддав для того, аби мо-

лоде покоління краще жило, аби над головами сяяло мирне небо, аби лани й поля колосились... і так далі і таке саме по колу.

— А чого саме я? — допитувалась дівчина, бо ж дід мав ще трьох онуків.

— Бо ти! — випалив батько, а наостанок додав: — Він хоче, аби саме ти приїхала. Інших не допускає. Норовливий!

Дід Олесь, яким його пам'ятала Ліда, на відміну від своєї говіркої та веселої дружини бабці Марії, здебільшого був надто серйозний, здавалось, мало цікавився онуками і особливої ніжності до них не виказував. Ото, вряди-годи пожартує та так, що ніхто й не знав, сміятись чи плакати від того жарту. Та ще, коли, бувало, гладив по голові чи міцно обнімав при зустрічі, чомусь усередині робилось до млосності ніжно й кортіло відразу почати плакати й не полишати цього заняття довіку. Лідина мама завжди, як приїде на гостину до села, півдня ходить сама не своя із червоними від сліз очима й усе крізь ніякову посмішку пояснює:

— Татусь якийсь такий, що ніби на сповіді побувала, як ото лиш з ним поздоровкалась. І плачу, і плачу. А чого — піди зрозумій. Такі в нього якісь очі чудернацькі. Стільки в них страждань.

Наталя шморгає, тримаючи в руках старовинну рахівницю — подарунок свекра. Хоч зараз часи вже такі, що не до рахівниць — послуговуються-бо в побуті різноманітними калькуляторами, — невістка-бухгалтер вдячна за такий подарунок старого Терена. На споді рахівниці вишкрябано ножем: «Пам'ять». Шкрябав дід Олесь ще замолоду. Історію рахівниці він розповів Наталі — може, тому вона й заплакана.

— Таке ти, Наташко, зверзеш, — дивується вразливості дружини Юрко, молодший син Тернового, отой, що Лідин тато. — Гіпнотизер він, мій татусь, ото й усе.

— Скоріше, душпастир, — не погоджується із чоловіком задумлива жінка.

Потужна незрима енергія передавалась від кремезного діда його оточенню. Він був дивний, що й казати. Ніби й добрий, а ніби й сердитий. Односельці його остерегались і намагались за нагоди обійти десятою дорогою. Ну, хіба «добридень» казали, і він їм у одвіт: «Хай Бог помагає». Уже скільки Юрко та інші

сини просили: «Татусю, та що ви того Бога все згадуєте? Ми на таких роботах, а ви тут...», а дід від свого не одступав і зичив усім сусідам Божої помочі, замість гарної днини чи спокійної ночі. У село Пиків, де тепер і жив з бабою, де синів трійко народили, хату свою звели, працювали й потихеньку старіли, дід прийшов у приймаки. І не так щоб прийшов. Його хтось там доставив у сільську лікарню з виснаженням, а бабуся Марія, ще тоді молода й чепурна дівка, виходила свого майбутнього чоловіка, виплекала для себе, у смерті одібрала. Була вона медсестричкою. І було то ще до війни. Давно було — уже й не пам'ятає ніхто ті часи. Бо ж не говорять про них, навіть натяками.

Старий Терен (як його кликали поза очі односельці, можливо, навіть не лише через прізвище, а й за колючий характер та сухість) мав пасіку, на ній зазвичай і усамітнювався від цікавих очей та пащекуватих ротів.

До пасіки від хати було йти незасіяним полем, тоді трохи лісочком, через річечку швидко містком. Дід ходив повільно, насолоджуючись краєвидами, причому йому було байдуже до погоди. Сніг — то сніг, дощ — то дощ. На пасіці сидів, думав, дивився в далечінь. Сини казали: «Батько медитує», й сміялись. До бджіл коли дивився, а коли й ні, так сидить та мудреє щось собі, аж вуса ходором ходять — говорить сам із собою. Тихо говорить, і не розбереш, що каже.

Бувало, брав із собою на пасіку невістку й онучку Ліду. Чогось саме їх, а не когось іншого. А може, тому, що ніхто й не просився, окрім Наталі?

— А цього діда не кусають бзоли? — цікавилась Ліда, коли була маленькою.

Роздивлялась із таємничим трепетом, як старий орудує біля бджіл, як він розмовляє з ними, а вони ніби слухають його накази.

— Бджоли відчувають дідову силу, — пояснювала їй мама.

— Боятися?

— Боятися... напевно, — і мама знову втирала сльози.

Лідочка бачила іноді в маминих руках якийсь блокнотик, величенький такий, товстий. Лишень дівчинка тягла до нього свої рученята, мама швидко ховала річ, втирала поспіхом очі

й натягала на обличчя радісну посмішку. Їй відразу починала обнімати й пестити дочку, а тоді неслась із нею на поле — бігала, стрибала, як дитя, й дивувала Ліду своєю небаченою веселістю.

Та що дідові бджоли, якщо Терен міг самим лиш поглядом умить заспокоїти здичавілого бика. Простягав до нього руку і, як той тореадор, брав за ріг та вів переможно в хлів. Ліді було не більше п'яти років, але вона добре пам'ятає той день. Вона бавилась із подругами на пасовиську. Раптом де не взявся чорний з білою плямою на боці бик. Тварина розпашіло тупцяла неподалік від гурту дівчаток. Наближалась до них, тягнучи за собою довгу цупку мотузку з чималим кілком на кінці.

Сільські дівчатка стрімголов зірвались із місця та побігли щодуху подалі від розбурханої тварини. А Ліда, міська дівчинка, не відчула загрози — стояла й дивилась у червоні очі бика, який повільно йшов до неї, як до здобичі. Дід виник на пасовиську, як факір, нізвідки. Важко хекав, наче після спринтерського бігу, й, так само як бик, пускав носом пару. Ліда відчула справжній переляк лиш тоді, коли дід, ставши поперед неї та заслонивши її спиною, суворо та стримано пробасив:

— Тікай! Хутчіш!

Він підштовхнув дівча. Ліда рвонула з усіх ніг. Відбігши на кілька кроків, озирнулась та побачила, як її дідусь жилавою сильною рукою вже гнув бика за кривий ріг, а той гнівно зиркав з-під свого масивного лоба, водив булькатими очиськами й скородив передньою ногою землю. Дівчинка побігла далі й, спинившись аж на вигоні, розвернулась. Серденько калатало від страху, але страх той за хвильку куди й подівся. Мала уздріла посеред зеленого трав'яного килима двійко мирних силуетів — людини й тварини, які повільно рухались полем до стада корів, — дід вів на прив'язі втихомиреного бика, а той плентався за ним, як школяр, що завинив: із опущеною додолу важкою головою.

Дід Олесь ніколи нікого не бив, ніколи нікого не лаяв, але дивився так, що міг спопелити... або відродити. Стільки усього було намішано в його вицвілих світлих очах, які ховались під густими сивими бровами і вже звідти палили пекучим вогнем любові чи ненависті.

Дідовим хобі було читання газет. Отож, сини — Юрко, Андрій та Петро — щораз, приїжджаючи погостювати до рідної домівки, привозили силу-силенну газет: «Правду», «Труд», «Робітничу газету», «Літературну газету», «Сільські вісті» та «Вінницьку правду». Розгортаючи на дві витягнені руки шелесткі аркуші та вкладаючись у них поглядом, дід раз по раз глибоко та розпачливо зітхав, пхикав, хитав приречено головою, а час від часу відкидав од себе ту газету й по столі грюкав міцно складеною в кулак п'ятірнею. А іноді так реготав від прочитаного, аж здригались стіни. Хтось із синів підхоплював газету, шукав у ній гуморесок чи фейлетонів, але не знаходив. Дід сміявся не з рубрики «Гумор», а часто-густо з передовиць. Старий ніколи нічого не пояснював. Зазвичай, після копіткого перегляду преси, традиційно тиснув на заклацку заскленого мисника, одчиняв дверцята, діставав карафку, зеленкувату матову з візерунками, та невеличкий гранований келишок на грубій ніжці. Ставив перед собою. Деякий час сидів, підперши скроню чавунною жменею, а тоді в один рух наливав з карафки рідину, у другий — перехиляв чарчину міцного медового самогону. Крекчучи, казав:

— А грім би вас побив! — але не так, як ото прокльони надсилають, а з уїдлигим гумором, примруживши око й повівши сивим вусом.

А тоді сідлав свого стільця, огортав його спинку руками, ставив на руки підборіддя, збирався весь кім'яхом й задумливо дивився надвір через невеличке з подвійним склом віконце. Бувало, до самого вечора міг так просидіти насупившись. А вже як смерканок, ліз у вікно, і баба тихо просила прилягти, лягав, але веремія думок його не полишала іноді аж до ранку.

Ліда змалечку любила той стілець — роздивлялась гарні випуклі малюнки, мацала їх, тулилась щоками до теплого лакованого дерева. Як навчилась літер, прочитала, що написано було між тими яблучками.

— Ма-ли-ноч-ка, — карбувала по складах і тут-таки питала: — А я малиночки не бачу. Самі яблучка і квітки.

Дубовий стілець був припнутий масивною різьбленою спинкою до стіни з вікном. Маленькою ставала Ліда на нього коліньми, так само як оце дід, оповивала руками ту спинку, від-

чувала, як приємно тиснуть на груденята ті яблущка та колосся, і годинами дивилась надвір. Бабуся обачливо підстеляла на жорстке сидіння складену м'яку куфайку й покривала її, заяложеному, чистеньким білим рушничком.

— Аби не тисло, — казала лагідно та йшла у своїх справах: до корови чи курчатам дати, а чи на призьбі посидіти й за людьми, що йдуть дорогою, поспостерігати.

Лідочка подовгу вивчала облямування навколо вікна. Між рамами було накладено пухнастої, трохи пожовклої вати, на якій мирно спочивали кілька мух. Вони лежали на спинках, точніше на прозорих крильцях, склавши передні ніжки, мов у молитві, й походили б на зачаклованих принцес, що зазвичай чекають на своїх суджених у кришталевих трунах, аби не мали такого потворного вигляду. Дівчинка уявляла момент їх пробудження й фантазувала, народжуючи у своїй уяві сюрреалістичні сюжети. Окрім мух, на ватяній ковдрі були розкладені засушені чорнобривці, які на відміну від комах не залетіли в засклений склеп самі, а їх туди поклала бабуся.

— Для краси, нащо ж іще, — пояснювала, коли Ліда цікавилась, для чого між шибками квіточки.

Ліда дряпала нігтикком брунатну мастику, якою були заліплені щілини між склом та рамою, а дід гладив її маківку й просив:

— Ходи-но на двір, побігай, бо ніжки болітимуть. Як тоді.

Атож. Колись вони вже боліли. Другокласниця Ліда разом із бабцею Марією довго ліпила вареники. Качала тісто на столі, а коліньми стояла на дідовому стільці. З дротового радіо неслась пісня про комсомол і любов. Ліда ділилась із бабусею планами на майбутнє: вирости й неодмінно стати Зикіною. Мудра старенька давала слухну пораду дівчинці: аби дорости до величі всенародно улюбленої співачки, треба щонайменше добре їсти.

— Якщо їстимеш отак, як зараз, не вийде з тебе Зикіної, — розмірковувала, заліплюючи черговий вареник.

Ліда вправно поралась із качалкою, розкачувала невеличкі кавалки тіста на акуратні кружалечка, у які бабуся накладала маленькою ложечкою начинку — картоплю чи вишні, зараз Ліда вже не пам'ятає, із чим саме були ті вареники.

— Ну, годі! — командувала бабуся, коли на столі не лишилось тіста.

Ліда хотіла встати з колін, але не могла, ноги ніби заціпило.

— Стілець твердий, — сказав дід і якогось дива звернувся до стелі. — Малиночко, гляди ж мені! — насварив пальцем і перехрестився.

Дід підхопив онуку на руки й понісся із нею до сільської лікарні. Поки ніс, а це некороткий шлях, розповідав історії із минушини. Ліда просила героїчних історій про революцію, яких її навчали в садочку та в початковій школі. А дід ні сіло ні впало почав торочити про звіра, який сидів у загоні, а в той загін суто випадково потрапила жінка. Дід навіть називав ім'я тієї жінки — Параска.

— Ота баба Параска, що часто ходить біля ставу, — пояснив.

Ліда згадала напівбожевільну ластату стару, яку частенько бачила, купаючись із татом у сільському ставку.

Баба Параска чіплялась до маленьких дівчаток, зазірала їм в очі, подовгу роздивлялась обличчя й казала:

— Ні! — та йшла собі далі, шукати інших дівчаток.

Одного разу Ліда бачила, як баба Параска з криками: «Людочка! Це моя Людочка!», цупила до себе дівчинку років трьох, яка сиділа на руках у своєї мами — худенької молодої жінки. Та жінка також кричала й кликала на допомогу. Усе це відбувалось на зупинці, де люди чекали рейсового автобуса до Калинівки. Баба Параска саме проходила повз бетонне накриття й, уздрівши вкрите ластовинням обличчя, кинулась, мов хижий птах, до неї і вже не випускала, допоки люди не розборонили жінок та не відвели збуджену Параску подалі від зупинки.

— Що це із нею? — запитала Ліда дідуся, а той задумливо потер підборіддя, й, здавалось, у його очах з'явився блиск, який буває, коли хтось стримує сльози.

— Вона все життя шукає свою дитину, — лиш це промовив і більше ніяк не пояснював інцидент на зупинці.

— Так-от, — розповідав дорогою до лікарні дід. — Коли ще Параска не була такою старезною бабою, вона кілька годин провела в приміщенні, де був здичавілий бик.

— Ой! — скрикнула Ліда й затулила рота долонею.

— Але звір її не розтерзав, бо зачепився рогом за огорожу. — Ліда посміхнулась. — І не просто зачепився, а до цього примусила його молода ще тоді Параска Бідова.

— Бідова? — запитала з цікавістю Ліда. — Смішне прізвище.

— Та хіба ж воно смішне? — в Олеся заходили жовна.

— А чого вона звідти не втекла? — поцікавилась Ліда, обнімаючи діда за шию. — І як туди потрапила?

— Про це іншим разом, — сказав, бо саме підходили до лікарні.

Додому бігла попереду дідуся і думала про те, що більш ніколи так довго не стоятиме на тому клятому стільці. Лікар у білому халаті довго масував коліна дівчинки, натирав їх якимсь смердючим мастилом і, прикріпивши дроти в спеціальному кабінеті, пустив тепло крізь ноги. Було лоскотно й приємно лежати на твердій кушетці, тримати при цьому мовчазного діда за руку й дивитись у розумні очі лікаря, який чаклував над її ногами.

— Олесю Мефодійовичу, може, й вас перевіримо? — спитав у діда, а той махнув рукою й сміючись відповів:

— Та що мене перевіряти? Уже не оновиш, що маю, із тим доживатиму. А тих ваших ліків до рота не візьму хоч ти трісни. Он, баба моя взялась якись пігулки ковтати. Голова боліла, то тепер голова вже не болить...

— От бачите! — зрадів лікар.

— Болять живіт, ноги, і спить погано, — дід розсміявся з власного дотепу, і його сміх підхопив лікар.

Лідочка також сміялась, бо вже могла рухати ніжками і їй хотілось якнайшвидше повернутись додому, аби нарешті з'їсти тих смачних, наліплених нею вареників.

Попри свою суворість, дід любив жарти, але були вони в нього якісь дивні, іноді не зрозумілі молодим. Бувало, чіплявся до найменшого онука Толика, якого зазвичай привозив до села його татко — Петро. Толикове вбрання зазвичай складалось із біленької сорочечки, чорних обрізаних штанців та святкових білих ажурних гольфів. Дід називав цю дивну частину хлопчачого гардеробу — і не шкарпетки, й не панчохи — гольтами, навмисне перекручуючи літери. Малий онук-дошколярик

доводив, що це не гольти, а гольфи. Іноді Толик доходив до справжньої істерики й думав про себе, що дідусь зовсім нічого не пам'ять у сучасному житті.

Дід іноді дозволяв онукам відчути себе більш освіченими й розумними. Ось, наприклад, брав до читання газету «Правда». Аби привернути увагу дітей, голосно питав:

— А де це моя газета «Правда»? Зараз я її відкрию і всеньку правду й прочитаю.

Давав кілька хвилин дітям на те, аби зорієнтуватись та почати спостерігати за ним. Довго кречав, дістаючи зі стосу одну газету, тоді шукав окуляри, які були в нього на чолі, й питав здивовано:

— Де це я подів окуляри, щоб їм добро було?

Діти сміялись та тицяли пальчиками дідові на лоба. Той робив вигляд, що не розуміє, а тоді слушною миті махав різко головою, й окуляри падали йому на перенісся.

— О, ось вони. З неба впали, чи що? — дивився на стелю.

Діти заходились сміхом. А дід слинив демонстративно пальця та починав перегортати газету. Спеціально розвертав її догори дригом та казав, скрушно хитаючи сивою головою: «Ох, біда яка, знову поїзд перекинувся». Дітлахи бігли дивитись на світліну в газеті, а побачивши, що дід не так її тримає, хором реготали, хапаючись за животи, впевнюючись при цьому, що їхній дід зовсім неграмотний та відсталий від цивілізації чоловік. Лідочка наважувалась відібрати в діда газету, повернути її правильно, і тоді старий прискіпливо вдивлявся у онуку та гладив її важкою долонею по русявому шовковистому волоссю. Дивився серйозно, мов на єдину свою опору, а вона, зрозумівши нарешті його жарт, і собі починала посміхатись. І між цими двома ніби протягувалась якась незрима ниточка розуміння. Дід казав:

— Є кому. Є кому, — а що саме є кому і не розтлумачував, та ніхто й не допитувався.

Діти зграйкою висипали на подвір'я, бо починався літній дощ і можна було поскакати по двору та покататись на зроблений дідом гойдалці під життєдайною зливою. До височенного клена дід Олесь причепив мотузку, на нього прикріпив дошку,

й онуки, а разом з ними й дорослі діти, віддавались лоскотливій невагомості, підлітаючи на гойдалці до розгалуженої крони й хапаючись за листя.

Згодом гойдалки не стало, бо й клен всох. Дерево почало втрачати соки, коли баба Марія, дружина діда, захворіла та злягла. А коли за три місяці її не стало, почало хворіти й умирати дерево... і гойдалка. Діти, що вже не носили гольфів та не були настільки довірливими, аби реагувати на дідові жарти, бо ж повиростали до юнацького віку, галасливою отарою ще кілька років поспіль приїздили в село на канікули. Але проводили час не біля старого, а в компанії сільської молоді — у клубі та на ставку. Згодом, як онуки стали більш-менш самостійними й осіли безвилазно в місті, сини навідувались до батька по черзі раз на тиждень — привозили гостинці та розповідали останні новини.

І ось останнє дідове літо Ліді випало провести біля старого, в селі. Треба було слухати його, як здавалось із висоти її шістнадцяти років, дурнуваті жарти, куховарити, виконувати дідові забаганки щодо збору меду, робити вигляд, що їй весело, а насправді переводити цінний канікулярний час на такі дурниці. «І чому я, а не хтось інший, — сердилась на своїх батьків, які не змогли відвести від рідної єдиної дочки цей дамоклів меч. — Толик би із цим упорався краще. Все одно бомкається без діла». Але Толика дід не кликав. Малий ще, а може, й тому, що двоюрідний брат, як і інші двоюрідні брати, не цікавився дідовими розповідями. І навіть коли він хотів був щось повідати, розвертались та йшли у своїх справах.

* * *

Приїхала онука до села по обіді в суботу. Від зупинки чвалала вбраним у кучеряві бур'яни нічийним занедбаним городом, тоді вийшла на берег, покружляла між дерев. Присідала й милувалась дрібним квіттям у буйній траві. Виходила на запилюжену дорогу й брела, насолоджуючись тишею. Усе не могла відігнати від себе дивне відчуття — їй подобалась ця сільська тиша, цей запах перегною, ця запилюжена дорога.

— Добридень, Лідусю! — кричали колгоспники, які стовбичили за своїми парканами й виглядали череду, а чи просто роздивлялись тих, хто приїхав оце автобусом з району.

— Здрастуйте! — відказувала Ліда й намагалась згадати, як звати того чи іншого сусіда.

— Як там твої? — поцікавилась згорблена бабуся в біленькій крапчастій хустинці. Старенька, побачивши Ліду, вийшла на вигін із хвіртки й, приклавши до очей дашком долоню, напружувала зір, аби впевнитись, що це дійсно дочка Юрка.

— Добре! — кинула голосно Ліда та звернула до покритої блискучою бляхою хати.

Од тієї бляхи відбивалось червоним сонце, що стояло мало не в зеніті, й дідова хата ніби горіла. Лиш диму не було.

Дід сидів на твердому лежку, припнутому до печі. Нізачо не хотів переходити на чехословацьке з ортопедичним матрацом ліжко, яке кілька років тому сини привезли йому з міста. Хлопці спеціально наймали машину, самі вивантажували, галайкаючи на все подвір'я. Намучились, допоки вперли його крізь низькі, не пристосовані для таких ліжок двері скромної сільської хати.

— Тату, нащо вам той лежак? Переходьте вже на сучасні меблі, — просили вони, але дід волів спати там, де померла його дружина.

— То вже най для онуків буде, — відказував, дивлячись, як те ліжко займає чи не весь простір невеличкої кімнатки.

Коли Ліда заходила до хати, чула навіть знадвору, як дід відчайдушно кашляв. Постояла в сінях, почекала, допоки той клятий кашель стихне. Аж тоді наважилась увійти.

Склавши на колінах великі натруджені руки, старий важко дихав, звисивши голову на груди. Лідочка з наповненим поліетиленовим пакетом, на якому було зображено групу «Боні М» і який вважався модним атрибутом будь-якої сучасної дівчини, перелякано стовбичила біля столу, накритого картатою цератою. Терен мав щось сказати онуці, але йому не давала це зробити триклята ядуха. Він віддихувався після чергового нападу й махав рукою, мовляв, зараз минеться. Онука мовчки чекала, коли можна буде викладати на стіл гостинці. Ту передачу зібрала мама й бережливо вклала до пакета: вафлі, пляшку со-

лодкої газованої води «Буратіно» та буханець білого хліба із коричневою, трохи підгорілою скоринкою. Дід завжди чекав саме цього хліба. Дивак! Усе не міг його наїстись. До сільської крамнички хліб возили не часто, а як привозили, то його відразу розбирали. Ніхто тепер паляниць вдома не випікав, хіба що на весілля — здоровенні, у три поверхи короваї з шишками й квітками і з обов'язковими копійками, запеченими на дні, — то для музик. Та ще пекли іноді круглі буханці на хрестини, які в селі на відміну від міста проходили не в таємному, а у відкритому режимі. Посеред сільського майдану височіла кам'яна добротна церква, і місцевий піп важно походжав селом у своїй довгій чорній рясі. Ліда подумки насміхалась зі служителя культу, а ще більше з його вбрання та кудлатої бороди. Піп часто приходив до її діда, вони подовгу говорили, усамітнівшись у одній з кімнат. На Великдень піп приносив дідові шматок паски, і той, припадаючи губами до пухкого м'якуша, внюхувався в аромат здоби, а тоді вже по крихті їв. Пропонував, звичайно, й дітям та онукам, але вони були надто байдужі до такого роду їжі. Чи ж здивуєш їх, міських любителів заварних тістечок, якимись булками, нехай і рясно оздобленими.

Та що вже казати про здобу, якщо й чорний хліб дідові здавався делікатесом. Коли хтось із дітей залишав недоїдений крайок на столі після обіду, потай (Ліда завжди це помічала) згрібав його зашкарубленими від роботи пальцями і, пом'явши в руках, кидав до рота. Довго, неспішно жував, затримував ковтання, аби вповні насолодитись смаком звичайнісінького хліба...

Ліді набридло стояти, і вона опустилась на довгу, покриту смугастим грубим рядном лаву. Згадавши про своє улюблене місце, перекочувала на дідів стілець. Над столом висіла паперова іконка — шарпана-перешарпана. Вона була наклеєна на цупкий картон і затягнена поліетиленом. Дід нікому не давав до неї торкатись. Ліда пам'ятає, як її тато хотів був замінити цю іконку на гарну, у товстій рамі, нову і як дід на нього гримав. Ні, навіть не гримав, а гримів, як ото грім з неба, лунав його незадоволений голос. Із тією Божою Матір'ю в діда щось було пов'язано. Там, на звороті, написано синіми вицвілими чорнилами «Пилип'юки» — ото і все, що знала про цю ікону Ліда.

А хто ті Пилип'юки, ніхто й не цікавився. «Родичі, напевно, якісь... далекі», — пояснювала собі Ліда, й на цьому її цікавість щодо паперової ікони й вичерпувалась.

Прохолодною хатою нісся розмірений цокіт годинникових стрілок, з дідових грудей виривались свистячі звуки, муха наполегливо билась у вікно й дзижчала, обурюючись нездоланною перепоною. Спочатку Ліда монотонно водила пальцем по скатертині, совала сільничкою, тоді задивилась у віконечко. Дід сьорбав воду із залізної чашки, що стояла на припічку, онука слухала й чекала миті, коли старий зможе говорити. Їй так хотілось, аби він сказав: «Мала, чого ти сюди припхалась? Їдь давай додому», натомість почувла, як Терен прохрипів, тамуючи в'їдливий кашель:

— Це дуже добре, що ти тут... Мені треба тобі передати... Потім... Згодом... Ще є час. — Заскрипіло дідове лігвище, він важко вклався на настил, склав руки на грудях та закрив очі.

Дівчина вглядалась, як підіймаються від подиху груди старого, й відганяла від себе неприємні думки про те, що дід може ось-ось померти, а вона не знає, що робитиме в такому разі.

«Треба буде покликати ту скручену бабу. Як же її звати? Катерина! Так, баба Катря. Ось як, а я й забула була. Дивно, коли треба, то й згадалось, — розмірковувала про оту стару, що питала оце щойно про батьків. — Якщо дід помре, я поїду додому», — складала план відступу і тут-таки згадувала дідові слова про те, що він має щось таке цінне їй передати. На якусь мить Лідочці здалось, що дід натякає на скарб. Марились їй золоті монети, за які вона купить собі омріяну в дефіцитний час дублянку, югославські черевики і ще... ще щось дуже імпортне, таке, чого ні в кого із подруг немає й бути не може.

«Або на кооператив мені відклав», — міркувала, йдучи надвечір по пасовиську до дідової пасіки. Лесь Мефодійович, відпочивши, забажав, аби онука перевірила, як там його бджолам ведеться. Ліда до того часу тихенько, аби не розбудити старого, розклала гостинці, підмела в хаті та принесла з криниці води. Коли дід прокинувся, напоїла його гарячим липовим чаєм з малиновим варенням та на його ж прохання пригостила хлібним м'якушем. Урізала широку скибку, відділила скоринку. Налила зі слоїка, що стояв у холодній комірчині, молока. Молоко це

приносила дідові сусідка Галя — молода засмагла колгоспниця. Удосвіта доїла свою корову і з дивовижною регулярністю вчашала до Терена з глечиком теплого молока. Не питаючись, чи можна, по-хазяйськи переливала його в дідів чистенький слоїк, а що не влізало — до залізної кварти. Завжди зичила діду доброго дня й питала:

— Мо', допомогти що?

Дід відмовлявся, сам усе порав. Казав ніжно:

— Чекай, Галю, я тобі грошей дам за молоко.

Відмовляла та ще й ображалась бувало. Тоді про щось шепотілась із дідом і, вже виходячи, констатувала:

— Ми усі, дякувати Богові, живемо, бо корова в нас була. Не забрали були. Та й Пиків в осаді не був. Гляди, завдяки тій корові яке плем'я відродилось, — висловлювалась Галя загадками, які не розуміла ні Ліда, ні навіть її батько чи дядьки. «У якій такій осаді? — думали, а тоді здогадувались: — У фашистській напевно».

Вафлі дід забракував. Ліда взяла їх собі та їла дорогою до пасіки. Вафлі із білим, трохи нудотним кремом Ліді також були не до смаку, вона-бо любила шоколадні, але такий продукт був у дефіциті. Поліпшували смак відсирілих, нехрумких вафель казкові мрії. Мріялось про те, як дід ось-ось розкриє старовинні секрети, які (і Ліда була у цьому впевнена) беруть свій початок ще з дідової далекої молодості.

«Може, він у якогось пана працював, а той закопав скарб, а дід бачив куди і тепер мені розповідь», — марилось дівчині, і вона стримувала веселе калатання серця.

Природа буяла літнім різнобарв'ям, а Терен прискіпливо готувався до смерті. Чекав на неї з пошанівком та тихим трепетом. Перебирав речі, приготовані «на смерть», гладив кожну шкарубкими пальцями й знову складав до нижньої шухляди масивного, вкритого темним лаком, комода. З цікавості та коли дід не бачив, онука, бувало, відчиняла ту шухляду й роздивлялась біле полотно з намальованими на краях хрестами й симуляцією вишивки — вибитими червоною фарбою півниками й калиною. Свічечки, зв'язані шматочком білого зсуканого бинта, темно-синій костюм, якого дід ніколи при житті

не вдягав, сорочка жовтуватого неприємного кольору, пошита з тканини, схожої на дотик на паперову, черевики зі шнурками також новесенькі. Дід купив їх, коли до села приїздила автолавка з міста. Довго міряв, ставлячи ногу на килимок, стукав взутим черевиком об той килимок — перевіряв, чи не тисне. Тоді витирав підошву рукавом піджака, аби й пилинки на ній не лишилось. Аби новесенькі. В одному черевикові лежали скріплені етикеткою з написом «Легка хода» синтетичні шкарпетки сірого кольору. На додачу до костюма та сорочки віднайшлась біла майка. У комоді було безліч нових, також із цінниками, на яких стояв п'ятикутний знак якості, картатих носових хустинок, квітчастих бавовняних хустин та довгих лляних рушників. Були там і гроші — складені одна до одної в конверт шість цнотливо нових блідо-фіолетових двадцять п'яток із зображенням незмінного профілю вождя та колосистого герба. Ліда дивилась на гроші й міркувала про те, що, можливо, це і є той скарб, який дід мав передати їй.

Під кінець літа Ліді довелось розчаруватись. Її мрії про золоті монети, дублянки й кооперативи так і лишились мріями. Дід припас для онуки не це. А Правду. Чистісіньку, бережно ховану до цього часу правду про минуле. Ту правду, про яку не говорили по телевізору, про яку не знімали кінофільмів, про яку не писали книжок. Ту правду, яка пояснювала слова сусідки Галі про корову та робила зрозумілою любов діда до збирання хлібних крихт. На юну Лиду Тернову покладалось не легке завдання — вона мала успадкувати цю правду, заховати її на дні свого єства й удавати, що нічого не чула.

— Я буду тобі диктувати, а ти записуватимеш, — командував дід, витягаючи із вузького відсіку старої шафи, де зберігались усілякі дрібнички, загальні зошити та чорнильну ручку, які купив нещодавно в сільському магазині спеціально під задуману ним роботу.

— Чому ви не поділились цим із синами, з татом моїм? — питала, коли дід уже не міг вставати з ліжка, а лиш тримав у своїх жорстких долонях маленьку теплу онуччину.

— Вони інші, — відповідав незрозуміло. — Вони не повірили б. Або повірили б, та не зберегли.

— А я? Я збережу?

Дід піднімався на ліктеві, дивився пильно в блакитні очі дівчини, ніби ще раз хотів пересвідчитись, що правильно вчинив, і відкидався на високу подушку.

— Збережеш! Та й час зараз такий, що от-от. От-от почнуть про це говорити.

Його три сини, всі як один, були членами партії, і не просто пересічними її гвинтиками. Старший Петро командував партійною організацією у столичному будівельному тресті, Андрій викладав марксизм-ленінізм у двох обласних вишах: педагогічному та медичному, й кількох технікумах. А наймолодший Юрко... та що тут казати. Всі, як з одного джерела.

— У кожного своя правда, — підводив риску дід.

Не заперечував і не доводив свого ні коли вони вчилися у школі й читали вголос із підручників пропагандистські параграфи про куркулів та священну боротьбу із ними бравих комісарів та комнезамівців, ні коли вони намагались довести татусеві, що лінія Хрущова — це тобі не лінія Сталіна. А старий же розумів і ту лінію Хрущова з його кукурудзою як таку, що знову робить із українського селянина раба планів та директив партії і «правітільства». Не казав слова поперек, як хлопці вступали до партії і в селі влаштували гучне святкування з цього приводу, ні коли виїхали до міст — великих і малих, аби вже там проповідувати переваги соціалістичних цінностей, рівності та братерства.

Дід із надією спостерігав, як зростають діти синів, його онуки, й ніби вивчав кожного із них на предмет наявності бодай крихти генетичної пам'яті. Чи не забринить у кого? Забриніло спочатку в Лідиної мами, а тоді і в онуки. Можливо, не відразу, не отак, відкрито. Але бачив старий, знав, Ліда — єдина, хто не викине на смітник те, що він збирав у той страшний час, час своєї молодості.

Старий Терен не знав, як підступитись до онуки, ураженої пропагандистським прядивом тотальної брехні. Як розбити її хибні уявлення про міць та могутність держави і чи варто їх руйнувати. Чи не сприйме дівчина всі його одкровення вороже, чи повірить у страшну трагедію свого народу, у геноцид,

влаштований вождями, яким і досі поклоняються, життєвий шлях та «подвиги» яких активно вивчають у школах, при цьому й словом не згадуючи мільйони тих, кого й не поховали по-людськи, а скинули в спільну яму та притрусили гашеним вапном.

Два тижні минули в тому, що дід всіляко догоджав онуці, намагався говорити лагідно, аби не відштовхнути. Як наживку закидав придуману ним історію про своє кохання до покійної бабці Марії. Він, колишній робкор, умів описувати до ладу, хоча вже давно цим ремеслом не займався — після злиденного тридцять третього року зарікся брати до рук олівець та блокнот, усе потрібне тримав у голові.

— Із двадцятих почалось велике винищення українського народу! — сказав та затих надовго, дав онуці перетравити почуте, усвідомити всю трагедію нації. — А тоді пішли добивати нас голодом. І не вір, як тобі казатимуть, що в ті роки поганий урожай був, — дідове дихання зробилось уривчастим, щоки вкрив плямистий рум'янець, він дивився в Лідині перелякані очі й розмірковував — довіряє вона йому чи ні. «Довіряє», — усвідомив, ліг на високо поставлену подушку й говорив далі спокійніше: — Це був не просто голод, бо не вродило. Нас повільно й жахливо вбивали. Голодна смерть набагато страшніша, ніж швидкий кінець від кулі в бою, чи від зашморгу, чи від води, яка заповнює впродовж кількох хвилин твої нутрощі. Люди конали місяцями, у них на очах відходили рідні, діти... діти... діти.

Ліда довго переосмислювала сказане, сидячи другого дня під деревом у просіці, за шість кілометрів від Пикова — на малій батьківщині діда.

— Там земля ворушилась від ще живих людей, яких кидали в спільну могилу. А тепер на тому місці росте пшениця. А мало б бути кладовище. Кладовище, яке вони зробили з мого рідного села. Веселівки. Було колись таке село.

Ліда несподівано, водномить подорослішала, її погляд змінився, посуворішав, і вона тепер дуже нагадувала Терена, лиш не було тих кущами густих брів, а очі стали схожими — колючими та недовірливими, і навіть з ясно-блакитних перетворились на ясно-сірі.

Лесь Мефодійович світлими літніми вечорами оповідав свою історію. Дивився в невеличкий свій блокнот, отой, який колись давно Ліда бачила в руках своєї заплаканої матері. Звірявся із написаним у ньому, щось думав, згадував, а тоді диктував Ліді, а та записувала. Скільки випало випробувань на те покоління, яке народилось, відразу як світ увійшов у двадцяте століття. Війни, розруха, виселення, репресії, голод.

Голод! До цього часу це слово нічого для Ліди не означало. А тим більше справжній, убивчий голод, яким спеціально морили її народ. Якось її тато, слухаючи «Голос Америки» (під особливим секретом), почув дивне для радянського вуха слово. «Голодомор». Ще тоді здивувався, що вони по тих ворожих голосах за нісенітницю верзуть.

— Чого лиш не понавигадують, — сказав та крутнув коліщатко радіоли, аби натрапити на пісню Мірей Матьє. — Що значить голодомор? Ніхто нікого не морив. Врожаю не було, по всій державі, от дехто від недоїдання хворів. Життя було нелегке, тут погодитись можна. Та хіба воно зараз легке? Поки тих дефіцитів дістанеш. Але ж не скиглимо. Таке придумати — голодомор! — і пхитькнув нервово.

Ліда звичайно, знала, що воно таке, голод. Вона знала, що відчуває людина, коли вона голодна, точніше, коли вона зголодніла. Це легке відчуття дискомфорту завжди виникало, коли в школі розповідали про важкі післяреволюційні роки, про те, що юні безхатченки ходили вулицями із простягнутою рукою, просили поїсти. Та щоб голод спричинив таку моторошну трагедію, про яку оце повідав дід, ніколи не здогадувалась. Ставила старому по-дитячому наївні питання: «Чому ж про це ніхто не розповідає?», «Чому не зберегли пам'ять про померлих?» і, врешті-решт, головне: «Але ж були винні... не лише ж вожді. Хто?»

— Я! — коротко зізнався дід і відвів погляд.

Він відчував себе відповідальним якщо не за мільйони втрачених життів, то за дві сотні односельців точно. Бо ж усе бачив на власні очі, відчував шкірою, всотував у кров, але не міг спинити цю катівню, змінити бодай одну долю чи запобігти хоча б одній родинній трощі.

32-й

Лесь Терновий другу добу поспіль безвилазно сидів у редакції своєї газети — чекав допоки збереться потрібна кількість людей для спецвізду в села, у яких селяни не схотіли «круто підвищити темпи хлібозаготівель». Цю фразу Терновий щойно написав на аркуші й тішився написаним, приміряючи її як заголовок до чергової статті, що народжувалась цієї миті в голові. Сам він не вагався й хвильки, коли в середу довідався про можливість показати свій фах на репортажній ниві, як то кажуть — на передовій класової війни. Його прізвище стояло під номером один на неофіційному бланку, із яким зранку носилась секретарка редакції — комсомолка Соня.

— Рівняймося на товариша Тернового, — кинула вона, крутнувшись на підборі, та хвацько записала своє прізвище, зігнувшись над столом.

Дивлячись на метку секретарку, Лесь розмірковував. «А я такий — куди звуть, туди йду. Часи буремні, якщо сидіти без діла, можна зотліти чи взагалі опаскудитись».

Він завжди підбадьорує себе та налаштовує на потрібний лад: виходячи на роботу, мугикає: «Смела ми в бой пайдьом» або ж «Смела, таваріщі, в ногу».

Виспіває незмінно, як колись, у дитинстві, за маминим наказом, відчитував завченого на зубок отченаша.

Робота в Тернового відповідальна! На людей, таких, як він, на цей авангард сучасної думки, нового слова, мусить рівнятися трудовий елемент — робітник і селянин. Особливо селянин — забитий, темний і далекий від ідей світової революції хлібороб. Його, Тернового, думками й висновками він, той трудар, має жити. Ті думки й висновки переймати, вивчати й цитуючи напам'ять вплітатись вірою в нові ідеї — ідеї чистого, дружного й безтурботного життя. «Наша мета — комунізм!» Ціль кожного окремого індивідуума — комунізм, а не своя паляниця, не свій стіжок чи підсвинок! Вузько мислите, товариші! Нам потрібно мислити ширше, товариші! Дайош солідарність, а не власний хлівець! Дайош братську допомогу робітникові, який буде індустріальний рай. Зречись куркуль-

ського підступу і своєю ратною працею на благо всіх загинь, якщо треба!

І оці думки, й подібні до них денно й нічно роєм крутяться у його голові. І уві сні, і навіть коли він задивляється на гарних дівчат, як оце на секретарку Соню, гуде й гуде одне те саме: «Дайош!»

«Дайош, товаришу Соню, три аркуші за годину!» — це коли треба передрукувати написану Лесем статтю, а Соня, замість друкувати, бігає по редакції й агітує всіх записуватись у агітбригади.

Обласна багатотиражка за допомогою кореспондентів день у день тлумачила громадянам країни Рад усю важливість суворості нових законів, усю непохитність курсу нової влади, усю партійну правильність і єдиноправдивість. Країні потрібен хліб — і вони, велелюдна армія робітничих кореспондентів, роблять усе можливе, а іноді й неможливе, аби повернути на шлях істинний українське селянство, змусити ділитися зі своїм братом, який мешкає в місті й робить усе, аби Україна стала індустріальним центром, аби технічний прогрес, народившись та сп'явшись на ноги саме в містах, повернувся до сіл у вигляді автоматизованих засобів праці, аби...

Терновий подеколи переписував слово в слово цілі шпальти з центральних газет, як того вимагав головний редактор. Іноді замінював деякі назви на місцеві, додаючи прізвище того чи іншого обласного ворога народу, якого оце розсекретили доблесні чекісти. Окрім того, без упину строчив агітаційні памфлети. Набив руку — йому й думати не треба було: слова із нього сипались самі. Щоправда, час від часу Терновий ловив себе на думці, що йому нудно од такої рутини. «Засидівся, — скаржився собі. — Давно вже навколишнього світу не бачив. Усе в редакції та в редакції». Ліниво гортав підшивку рідної газети «Більшовицька правда», орган обкому КП(б)У, видання, у якому, власне, й здобував та виконував фах упродовж трьох останніх років. На надірваних та обшарпаних чималих газетних аркушах виднілися жирні заголовки. «Кожен кілограм на облік», — попереджав колгоспників сількор на коротке псевдо-Гнат. У статті йшлося про те, що копійка карбованця береже.

Висміювались деякі нехлюї, які під час збирання врожаю нехтують тими зернинами, що впали на землю. Мовляв, топчуть народне багатство ногами й не здогадуються, що це зерно могло б згодитись для експорту. Терновий іронічно пхинькає, бо ж стиль статті занадто пафосний та театральню скрипучий. Текст рясно пересипаний прислів'ями та приказками у псевдонародному дусі, але вони не стосуються обраної сількором теми.

Гнівню перегорнув одразу кілька аркушів, і погляд прикипів до його ж статті, за яку він ще тоді (зиркнув на дату виходу газети — двадцять сьоме липня тисяча дев'ятсот тридцять першого року) отримав подяку від начальства і не лише редакційного, а й обласного. Сам секретар обкому партії так довго і так міцно тис Терновому руку, аж у нього терпла долоня. Гнів праведний, навала слів, які використовував молодий майстер пера, били в саме серце й відлунювали десь у шлунку: «Розтрошуючи куркульське шкідництво, рвацькі настрої, опортуністичну практику, негайно зібрати все потрібне насіння вівса, ячменю, гороху». І що найголовніше — після цієї статті таки збирали все потрібне, отже, трошили і куркульське шкідництво, і рвацькі настрої, і опортуністичну практику ті, хто на це спеціально вчився в різного штибу школах під керівництвом Головного політичного управління, а потім усе вивчене мав можливість застосувати на товстошкірому українському селянстві. Терновий досить критично ставився до своєї писанини. Тепер от, перечитавши, скривився й відклав підшивку. Згадав, як написану від руки статтю перечитував та правив і як тоді вона йому здавалась ідеальною з усіх поглядів. А коли той самий текст викарбувався друкарським шрифтом і став чітким, як тавро на рабові, Терновий не міг позбутись відчуття сорому. Цей сором палив його зсередини і навіть час від часу примушував замислюватись, а чи не кинути цю професію к бісу й податись на завод, до верстата, а ще краще назад, до прадавнього плуга, до заскнілого у своїх традиціях та віруваннях села, на круги своя?

Лесь якийсь час вагається, гортати далі підшивку чи кинути її під стіл та думати про майбутнє, а не минуле. Але зазирає на останню шпальту. Звідти стрибають йому в очі одна за одною, як голодні блощиці зі шпарин, жирні літери. Вони

шикуються в опуклі слова, а ті, своєю чергою, перетворюються на банальні фрази. «Найважливіше завдання є завершити просапну та по-бойовому розгорнути збиральну кампанію. Усі сили на боротьбу з втратами врожаю!»

— Це ж треба таке утяти, — підшивка глухо гепається об підлогу, і Терновий ногою заштовхує її подалі під стіл.

Береться за іншу, датовану вже цим роком. Свіжу. Має надію, що слова в цих газетах не будуть такими кострубатими й заяложеними, бо ж він росте як фахівець, вдосконалюється і його письмо, підхід. Збагачується, врешті-решт, лексика. «Чи ні?» — ловить себе на поспішній думці й читає вголос. Може собі це дозволити, бо ж його ніхто не чує. У приміщенні редакції ні душі, окрім нього. Поки він гортав газети, робочий день скінчився і всі повтікали хто куди. У кутку куняв німий юнак — сторож Юрко.

— Озброївшись останніми постановами ЦК і РНК¹, завдати рішучого удару куркульні й по-більшовицькому провести збиральну та хлібозаготівельну кампанії, — карбує кожне слово.

«Ну, це вже краще, — подумки заспокоює себе кореспондент, але не позбувається критичного настрою остаточно. — І яка користь з цих закликів? Хто їх читає, ці газети, як селяни заклопотані збиранням врожаю. А може, політінформатори читають прямо на полях?» — припускає, і від цього припущення йому стає тепло: його праця — не даремна.

Дзеленчить телефон, і Терновий обриває цікаву розмову із собою. Не підводячись із-за столу, тягнеться рукою до телефонного апарата й, заплющивши очі, слухає, що там кажуть. А там звітують із друкарні, що черговий випуск зійшов з друкарського верстата.

— Добре, — відповідає пластмасовій рурці, кидає здалеку слухавку, потрапляючи нею прямо на телефонний апарат. Розгорнувши товстий потертий журнал, ставить свій підпис — симпатичну карлюку, точний час, який вивіряє за наручним годинником, та знову береться за перегляд періодики. Ось газета, що вийшла якихсь два місяці тому. Тут його стаття, яку теж неабияк хвалили партійці.

¹ РНК — Рада народних комісарів.

«Шостого та сьомого серпня — масові червоні хлібні валки. План на серпень — чотири тисячі тонн — реальний до виконання». У жовтні стиль писанини став лаконічнішим. «Примусити куркуля здати державі хліб за твердим завданням», «Рішуча відсіч опортуністам, що намагаються припинити хлібозаготівлю», «Ніякої амністії найзапеклішим контрреволюціонерам, саботажникам відсталих сіл і районів». І усе це написав він. Неабияка плідність! За жовтневі заголовки і статті йому вже не соромно, бо в них відчувається рука справжнього майстра — мінімум романтичних відступів та недолугих порівнянь, максимум цифр, посилань на закони та постанови. Його друковане слово відлунювало дзвінкою, каральною міддю. Увіп'явшись поглядом у написане, читач мав би відчути прискорений потік крові в жилах, індустріальний ритм роботи серця, яке гупає, наче той верстат: «Бу-бух, бу-бух, бу-бух». Як воно, це змінене серце, виштовхує в мозок бажання віддати державі весь хліб та зрівняти із землею все, що опирається постановам-планам найкращої у світі партії — партії робітників та селян.

Посперечавшись із собою, взявся редагувати свою нову статтю. Закреслював спочатку по слову із написаного, тоді хрестнавхрест цілі абзаци і врешті дійшов до того, що зібгав аркуш і хотів був кинути в куток. Але спохопився, розрівняв його та, подерши на акуратні квадратики, поклав ті квадратики в нагрудну кишеню. Один папірець залишив на столі, насипав на середину мотузочком дрібно потятої махорки з невеликої пачки та взявся прискіпливо скручувати цигарку. Підпалив, затягнувся. Тьмянний вогник з агресивним шкварчанням злизував написані Лесем слова, а той насолоджувався процесом. «Хихи, — сміявся, — як же воно весело тліє. Особливо якщо дрібно пошаткувати». Ось він втягує в легені їдкий дим, а тим часом тліє півлітери зі слова «кара». А саме слово гадючкою оповило самокрутку. «Кара для куркулів входить у мене димом, — думає і випускає кільцем той дим, — а виходить діркою од бублика», — пхне пальця в димовий бублик, який від такої наруги розпливається туманом над головою.

Так змарнував довгий вечір: курив самокрутки, сьорбав напівпрозорий чай із трав, виходив надвір хіба до нужника. Двічі

думав йти до гуртожитку, але тут-таки відкидав цю ідею і знову сів писати. А воно як на зло не писалось, а лиш думалось. І усе не про те, про що звик, не про те, про що потрібно, а зовсім про інше, і навіть контрреволюційне й у деяких аспектах — підступно-вороже.

«Може, серед хлопців і думки інші лізли б у голову? — подивився на двері, вирішуючи: йти до гуртожитку чи ні. — Чого ото вештатись туди-сюди, — притулився до холодної стіни неопалюваного приміщення. Закутався у вилиняле бобрикове півпальто, яке накинув на плечі, бо ставало дедалі холодніше, та поглядав на Юрка з-під насунутого на очі шкіряного картуза. — У гуртожитку те саме, що й тут».

Шлях до гуртожитку робітничої молоді, який розташовувався на протилежному від редакції боці міста, потрібно було долати, чавкаючи по глиняній в'язкій багнюці та скачучи через наповнені жовтуватою від тієї самої глини водою, чималі баюри та вибоїни. Лесь хоч і мав кирзові чоботи, а не шнуровані черевики, та нікому не розповідав про діри на підошвах справного та нового на вигляд взуття. Надворі ляпавицею розверзлась пізня осінь, від сльоти в редакції, у старому перехнябленому приміщенні колишніх губернських казарм, миттєво ставало холодно й волого, мов у склепі. Колись, ще за царя Панька, тут стояла пічка, але її замурували, можливо відчувши, що люди, які прийшли на зміну казарменій солдатні і працюватимуть на мирній, але відповідальній ниві, мають такі гарячі серця, що їм уже не потрібні старорежимні грубки.

У приміщенні редакції були розставлені череп'яні полумиски та іржаві відра. Вдень ту тару весь час рухали з одного кутка в інший, переставляли, совали, почергово ходили виливати каламутну рідину із розведеним дощовою водою тиньком. Від дверей редакції світлим потічком мандрувала та вапняна вода далі, на дорогу, де змішувалась із більшими потоками, які несли за собою всі нечистоти міста до широкої повноводної річки. Іноді в емоційному пориві, читаючи товаришам щойно написане, котрийсь із робочих кореспондентів зачіплявся ногою за відро, мало не падаючи. Відро, із якого вихлюпувалась вода, котилось приміщенням з набатним гуркотом. Він супроводжувався тихою лайкою

того, хто необачно перекинув посудину. Попри те, що на підлозі стояли три оцинковані цебра й з десяток полумисків, вода з подертого даху крапала повз нехитрі пастки, стікала цівками по глинобитній підлозі, де-не-де устеленій зогнилими дошками.

Ще якихсь десять років у цьому приміщенні була дерев'яна підлога, а ще до революції, кажуть, і паркетна, з ялини. І саме в тому залі, де тепер засідали головні газетярі області, ніби розташовувався кабінет якогось генерала. Бо нащо тут стелити паркет чи дерев'яну підлогу? Працівники редакції, маневруючи один повз одного, зберігаючи рівновагу на хистких містках-дерев'яках, метушливо переносили папери з одного столу на інший, аби написане від руки не потекло синіми слізьми й не змилось остаточно, так і не ставши друкованими рядками. Найважливіші документи із загрозливим грифом «Цілком таємно» та додатком «Не підлягає оголошенню» головний редактор одразу ховав до кованого сейфа. Таких паперів було по три за один робочий день, і доправляли їх спеціальні посильні — суворі й мовчазні, під охороною одного або й двох озброєних міліціонерів, також суворих і мовчазних. Сейф — німецького виробництва залізне одоробало, що зараз розташовувався в головноредаторському кутку, — був експропрійований у колишнього ювеліра Лейби Фарбаха на початку тридцятого року.

Лейба — підстаркуватий жидок, що жив через дорогу від редакції пролетарської газети «Більшовицька правда», — всією душею сприйняв революцію та всі подальші перетворення вкупі з сонцесяйним непом. Тим більш, із його роду-племені стільки посялось люду в партію, що гай-гай. Але Лейба жив по-старозавітному — політики унікав, відмежовувався, хоча зовні й підтримував, завжди був «за» і ніколи «проти» чи навіть «утримався». А ще старий лис був доволі артистичним. Ото, як ідуть лавами військові, чи міліція, чи славетні чекісти, виходив на вулицю, ставав спиною до своєї крамнички, ніби захищаючи її, та здіймав руки до неба. Голосно декламував прозові посвяти червоноармійцям, а особливо чекістам, що стоять на сторожі революційної законності. Лейбу позаминого року заслали кудись у Сибір за класову нетямущість. А саме: Лейба ніц не тямив у плані добровільної фінансової підтримки пролетарів.

Усі матцінності, а було їх у Лейби до біса, усе, що зберігав німецький сейф, разом з облігаціями та паперами, які засвідчували численними печатками й автографами не останніх у місті людей право Лейби на півбудинку, де й розташовувалась крамничка, було випатрано та кинуто в горнило будівництва однієї з радянських соціалістичних. А може, й не в саме горнило, може, усі ті цінності осіли десь у місцевого парткерівника — хтозна. Хоч би там як, діаманти та золото горнило розтопило й пожерло, папірці спалило, а сейф виплюнуло, і він вилетів прямисінько через вузьку дорогу до редакції газети. Тут він дуже вдало прилаштувався й почав збирати в себе різну таємну інформацію. Іноді ця інформація була на вагу золота, а чи й життя. За розголошення державних таємниць можна було невдовзі зустрітись із Лейбою, але вже не тут, а там, де він нині жив, — у Сибіру. Якщо, звичайно, ще жив.

Олесь ловив себе на думці, що мав би зараз не думати про якогось ворожого елемента, який співав дифірамби новій владі, плекаючи насправді ворожу ідею нажитись на бідності, а складати заклик до несвідомих селян-незаможників, які, попри всі закони логіки, не хотіли об'єднуватись у колективні господарства, аби разом, дружно працювати на благо молодій батьківщини. А якщо і йшли до колгоспів, то лиш аби поцупити звідтіля усе, що погано лежить. «Селянству нарешті дали землю, якої вони чекали з часів татаро-монгольського нашестя, — то й що, що земля загальна, але ж вона ваша! Ваша, бісові діти! Беріть, засівайте та збирайте. Так ні! Дайте, кажуть, нам, аби своє було. Оце «мое», «своя сорочка ближча», оце хуторянство загублять велику ідею. Вчепились у ті десятини, кістками лягають, а тримають. Та хіба ж ти, очмана така, втримаєш своїми руками всю землю, яка в Україні є? Вона ж народу належить, а не одному тобі. Брат зрікається брата, за сокиру береться через перенесену на півметра межу, то що вже казати про пропозицію скинутись до купи та й хазяйнувати. Ні! Достукатись до їхньої безпросвітної свідомості практично неможливо», — думав собі ударник радянської преси.

Так-так, і в пресі були свої ударники. Серед них Терновий чи не в перших лавах. Ударники преси в усіх куточках соціалі-

стичної України їхали в складі буксирних бригад на село. У складі стотисячників їхала міліція, чекісти, комсомольці, комуністи, робітники та газетярі.

— Не маємо, товариші, морального права відсиджуватись у своїх редакціях, на пригрітих місцях! — виголошувалось на зборах творчих колективів.

— Робкори першими покажуть готовність нещадно таврувати словом відступників, — махав картузом на одному із зібрань сам Терновий. — Будь-кого, хто чи з власної волі, чи під впливом ворожих навіювань одійшов від священних ідеалів пролетарської революції, — придушимо влучним словом!

Письмацький народ піднімав Тернового на «ура!», а він, окрилений підтримкою, вів далі, горланячи, щоб його добре чули аж ген-ген під стіною оті, що шепочуться між собою й ніби мають щось проти таких вдалих ініціатив.

— А роботи це вкрай необхідно поряд з тими, хто нехтує ідеалами. Уперед, товариші, в лівго контрреволюції. Випалимо її до останку своїми влучними епітетами й смертельними у своїй правді словами... Але й цього, товариші, замало, — гукав, увійшовши в раж, і зала гула, мов мартен, аж дзвеніли шибки.

Навіяло поночі Терновому той його виступ. Він хоч і волів не згадувати минуле та мимохить розмірковував над цією темою. «Не можна ховатись за словом, нехай навіть хльостким, як батіг! Не можна сидіти за столом у теплій затишній редакції! Виходь на бій, товариші! Давай! Покажи свою пролетарську готовність звести на нет буржуйське плем'я! Бий куркуля не лише словом, а й ділом!» — уже не кричав, а шепотів хтось у голові в Тернового, розчиняючи в круговерті закличних фраз кволі й ледь вловні згадки про нещасного Лейбу Фарбаха.

Цього разу, перед спецвіздом у село, свою грізну промову Олесь Терновий пообіцяв головреду написати за кілька годин, щонайбільше за добу. А ще взявся згодом виголосити її з високої чи й не дуже трибуни, коли весь кореспондентський почт у складі червоної валки прибуде до відщепенців у село. Уявляв, як осудливо дивитиметься ворогам хлібозаготівлі в очі й намагатиметься власним прикладом та запалом розтопити задубілі селянські серця.

«Цікаво, куди буде рознарядка? На схід чи на захід області?» — думав, хоча йому було байдуже, у яке село їхати. Чи ж вони, ці села, не однакові — хоч на сході, хоч на півночі області?

Промова, як на те, не клеїлась навіть у голові, що вже казати про записування її на папір. Усе крутились якісь дурнуваті фрази, густо всіяні русизмами, такими, як «дайош», «товаріщ», «племя» та «хльосткий». «Папір зараз потрібно берегти, адже не пани, щоб народну власність розбазарювати. За розбазарювання можна й під статтю потрапити, — автоматично думалось. — Тю», — спиняв себе, бо черепок наповнювався бозна-чим.

Сперечався із собою, аж поки не заснув сидячи. Прокинувся від жвавих чоловічих голосів. До редакції повернувся головний і з ним працівник «Сільського вісника». Терновий закретав на своєму місці, з осудом дивлячись на колег, що голосно обговорювали якусь незначну подію у житті одного з найближчих до міста районів. Чи то там кого з дому вигнали, чи, навпаки, загнали додому. «Най би вже забирались к бісовій матері. Ходять туди-сюди, — багатозначно зиркнув на годинник. — Поспати б трохи. А ці гелготуни не дають».

Колеги, ніби відчувши бажання Тернового, шпарко зазбирались, посунули до виходу, продовжуючи сперечатись та встромляючи на ходу руки в рукави накинутих на плечі пальт.

— Не мали права! — кричав той, що з «Вісника», а головний озивався:

— Мали!

І двері гучно ляснули, ніби даючи запотиличника тим двом сперечальникам.

Поринувши в бездум'я, Терновий слухав, як за вікном хлюпоче дощ, як він віддунюється, але вже в іншій тональності, скрапаючи із дірчастої стелі в полив'яний та залізний посуд. Перший матеріал відгукувався глухим звуком, таким, як ото буває, коли стукнеш відволоженою палицею по набубнявілій колоді, а другий — веселим дзенькотом, ніби якийсь хлопчисько котить вулицею залізний обід. Усе це різнобарв'я звуків накладалось на фоновий шум зливи на вулиці, і якби Терновий тямив у музиці, то тут лиш записуй ті ноти й чекай успіху від пролетарського слухача. Рапсодія готова.

Від довгого сидіння без руху терпили ноги й голова час від часу здригалась на в'язях, бо ж пекельно хилило на сон. Вночі, коли редакція порожніла від балакучих братів по перу, можна було забутись важким сном, улігшись на зсунуті до купи два письмових столи. Ці столи колись, ще до початку колективізації, належали одному розкуркуленому елементу й були привезені тодішнім сількором Петром Бевзом із села Воронниця, де мешкав загалом заможний люд. Зі слів Петра, вони навіть наймитів з інших сіл брали для роботи. Наскільки зараз пригадує Терновий, звали розкуркуленого чоловіка, від якого були привезені столи, Кирилом. Олесь напружує пам'ять, аж йому паморочиться. Промовляє хрипко:

— Так-так, саме Кирило, — й скручує самокрутку.

Зважає на долоні спустошений наполовину пакуночок з жовтого цупкого паперу, на якому написано стандартними літерами «Махорка курительная», та розминає ноги, згинаючи та розгинаючи їх у колінах.

Той Кирило, по суті хлібороб, що нажив статків на таких самих землеробах, удався до панських звичок. Він прикупив під час непу в якихось розжалуваних дворян оці столи з різьбленими ніжками й міцними стільницями та надумав садовити за них своїх доньок-погодків, аби вони вчили грамоту, яку їм викладав спеціально найнятий у місті вчитель.

— Куркулі! — буркнув Олесь, генеруючи ненависть до одноосібників, які не бажали об'єднуватись у комуни.

Згадав ще й цю історію про столи. Не міг обійти увагою й любовні листи, знайдені в одній із шухляд, що їх, напевно, й писали дівчата. Усією редакцією читали їх виразно вголос та сміялись, мало животи не надірвали. Терновий не сміявся, бо вірші в листах були нічогенькі: ліричні й по-дівочому наївні, від паперу пахтіло ромашковим духом і ще чимсь невловним, але манливим до лоскоту під ребрами. Одного такого листа він зберіг, заклавши за внутрішній обідок кашкета. Ще тоді подумав: згодиться, як треба буде перед якоюсь жінкою похизуватись знанням та вмінням римувати романтичні слова. «І де ж ті дівчата зараз?» — підступно подумалось Терновому. Він не погнав це питання од себе, а уявив виплеканих батькових донь без

барвистих стрічок, що обов'язково були у їхніх чистих косенятах до розкуркулення. Чітко побачив двох дівчат, які змінили панські капелюшки на безликі хустини, перевдягли мереживні суконьки, вбравшись у селянське дрантя, та пішли працювати в поле чи до корів, а чи до свиней... якщо, звичайно, ті корови й ті свині ще лишились у їхньому дочиста розкуркуленому селі.

До щему в грудях захотілось Терновому перечитати дівочі рими, неперевершені у своїй недовершеності. Переборов сон, потягся до картуза, навпомацки спробував видобути складений увосьмеро аркуш, але не зміг. Зіп'явся на лікоть, зняв із гвіздка картуза, вийняв листа, та спочатку не наважувався його розгорнути. Нюхав. Затягнув повітря носом глибоко, аж замружився, посміхнувся та нарешті розклав аркуш. Довгенько вдивлявся в нього, ніч не розбираючи почерку, бо ж у кімнаті було темно. Влігся горичерева й нацупив собі на обличчя того листа, як марлеву пов'язку. Аркуш легенько підскакував від його подиху й, на мить заспокоївшись від дрижаків, пестив загрубле, вивітрене вітрами, виморожене морозами та висушене сонцем обличчя Тернового. Кожен дотик рожевого духмяного покривальця лагідно заколисував. Непередаваний квітковий запах, що вивільнявся з целюлози, діяв на чоловіка, як ефір на хворого. Поволі позбавляв гніву, вводив у потойбічні світи, обіцяючи затишок та спокій. Обережно, аби не скинути із себе пересічений зморшками згинів папірець, Терновий мостився на столах, устелених власним півпальтом. Пововтузився, шукаючи зручніше місце. Обережно випростав правицю та підпхав під голову кілька зав'язаних міцним вузлом тек з паперами, які лежали сумирно на краю столу. І лише тоді вкляк. Теки під головою Олеся були розмашисто підписані гарним каліграфічним почерком: «П'ятирічка», «Колгосп», «Зоря». Під стіл впала з усього стосу ще одна із написом «Чорна дошка» та й лежала там, потихеньку бубнявіючи від мокви на підлозі.

Уночі охороняти цю величезну кімнату лишався сторож Юрко, якому було щонайбільше п'ятнадцять років і який після опівночі чіпляв на плече гвинтівку та поважно носив її. Час від часу приймав бойову позу й, скидаючи зброю, націлював її на мишу, що пробігала від нори до нори.

* * *

Юрко Калитко прибився до редакції наприкінці літа. В обдертій засмальцьованій одежині, брудний, виголоднілий та завошивлений, аж ті воші дибки ставили його відросле світле волосся. Хлопчина в руках мав бляшанку, яку пхав межі очі всім, хто входив зранку до «Більшовицької правди» й виходив звідтіля в передобідню пору. Стогнуци й водячи балухатими очима, просив милостиню. Стояв на одному місці мало не тиждень, а тоді впав прямо під дверима, знепритомнівши від виснаження. Хтось жалісливий зотяг юнака до приміщення й поклав на одну із лав. Відлежавшись, малий схопився на ноги і вже хотів тікати, як його втримали, напоїли чаєм. Секретарка запропонувала шматок пайкового хліба. Юрко вхопився в нього пазуристими пальцями, аж вони втопились у вологому м'якуші, з розгону відкусив мало не половину скибки. Знімаючи язиком з губ прилиплі крихти, ковтнув, не жуючи й огледівши всіх присутніх, тих дорослих чоловіків та жінок, які, замість займатись своїми письмацькими справами, оточили щільною стіною й дивились з неприхованим співчуттям. А тоді мов риба відкрив порожнього від їжі рота, здивовано поморщив лоба, переломивши дашком тонкі, мов у дівчинки, брови й схопився обома руками за живіт. А по цьому стогнуци покотився підлогою. Робітники редакції лиш встигали відскакувати від Юрка, який в'юном звивався між столами.

— Та підніміть же ж його, товариші! — Соня вивела зі ступору інших й побігла до відра, аби набрати води.

До редакції привели лікарку — короткозору дебелу жінку із невеликою валізкою, де зберігались лікарські дрібнички: гумова трубочка для прослуховувань внутрішніх органів, довга пласка паличка для зазирання в ротову порожнину, пінцет довгий та блискучий уже бозна для чого, марля, скручена в сувій, закупорена сургучем скляночка із йодом та сірники. Юрко дивився збентежено на вміст тієї валізи й думав про себе: «А сірники навіщо?», і ця думка трохи стихила його біль. Хліб, який він проковтнув, як удав теля, розмок у зсохломому шлунку й більше не колов хлопчину зсередини. Хіба що нуди-

ло й хотілось виблювати той хліб, але Юрко відважно тримав рота на замку й боявся лиш одного, аби лікарка не примусила його сказати «А» та не надумала пхати до рота той плаский патичок. Бо тоді точно вся їжа опинилася б на цій не надто чистій підлозі, а можливо, й на чистих черевиках та черевичках працівників редакції відомої у всій області газети. Оглянувши малого та мацнувши його по круглому й напнутому животу, медичка сповістила, що цього пацієнта конче необхідно госпіталізувати. Отож Юрка — а тоді ще ніхто не знав, що його звати саме так, бо ж хлопчина мовчав і лиш мукав час від часу, — забрали до лікарні.

Працівники газети тішились, що змогли врятувати від глупої смерті хлопчину, нагодувавши й надавши йому першу медичну допомогу, і фантазували, як той невідомий юнак, підлікувавшись, піде вчитись на якого літуна, чи капітана, чи вчителя, а може, й лікаря. І тут майже здоровий, і навіть трохи відгодований Юрко знову придибав до редакції та став на своє звичне місце, простягаючи перехожим свою незмінну бляшанку. Ту саму, що й до цього, адже бляшанка весь час лежала під сходами, які вели до редакції, — її туди запхав сам Юрко, перед тим як його спровадили до лікарні.

На парткомі, що спішно відбувся, одноголосно підтримали рішення взяти шефство над явним сиротою й розквартирувати його тимчасово в приміщенні редакції. Допоки заслуховували доповідача та голосували, виглядали крізь вікна надвір, де тупцював Юрко, приведений до людської подобі, вдягнений у чуже, вкрите свіжими латками, випране лахміття, яке, певно, лагодили й прали в лікарні. Оформили малого як нічного сторожа й за правилами видали йому під розписку зброю. Ім'я та прізвище хлопчини дізнались не з його вуст, а із писаного. Вирвавши олівець із рук Тернового, юнак нашкрывав доволі гарним почерком на шматку подертої на самокрутки газети: «Юрій Калитко — незаможний селянин, біднота, пролетаріат». Після писанини малий показав рукою на свій рот і жестом пояснив, що він не говорить.

З цього допису всі посміялись, поплескали парубка по плечу як свого, рівного, прийнятого до колективу.

— Тут або селянин, або пролетаріат, — пояснив Терновий, заглядаючи хлопчині в очі. — Ти ким би волів бути в майбутньому? — і не дочекавшись, поки Юрко щось напише, випалив: — Пролетарієм?

Хлопець ствердно закивав і навіть чи не вперше посміхнувся.

— Як хочеш, то будеш, — із силою скуйовдив буйного чуба на Юрковій голові Олесь. — Трохи оклигаєш — підеш на завод, там із тебе зроблять справжнього пролетарія.

— За індустріалізацією майбутнє! — виголосив хтось з-за свого столу і додав: — Непоганий заголовок, — та взявся строчити на папері, часто вмочуючи у квадратну склянку чорнильницю заклеяне тим чорнилом самописне перо.

Потому всі взяли за роботу. Редакцією лунали дивні, як на Юркове вухо, звуки — скрипіли численні пера й стукала, як маленька молотарка, друкарська машинка. Клавіші в ній підскакували й, здавалось, відштовхували від себе липучі пальці секретарки, яка, посміхаючись Юркові час від часу, відводила очі від списаного й уже надрукованого аркушів й підморгувала новому членові колективу.

Хлопець за весь час, що жив та харчувався тут, не зронив жодного слова, тому його вважали німим, хоча лікар, який приходив до редакції ще раз оглянути Юрка, вважав, що фізіологічних проблем у нього немає.

— Він чує, а отже, може й говорити, — констатував медик.

На цю констатацію Юрко ствердно кивнув, що означало, він усе чує, і тут-таки крутнув заперечно головою, що мало б означати — ні, не говорить.

* * *

Олесь виборсався зі сну, розчахнув повіки й не відразу второпав, чому перед ним якась білувата пелена із розпливчатими літерами. «Ага, лист», — згадав і хотів був зняти його. Спробував поворушити рукою, але не відчував ні лівої, ні правої, а замість них якісь ватяні сувої, що лежали вздовж тіла. Кілька разів грюкнув руками об стіл, і це спрацювало — кінцівки

почали оживати й поколювати дрібними остюками. Занімілими пальцями чоловік склав романтичного листа увосьмеро, вивіряючи, аби згинався він по тих самих згинах, що й раніше, та запахав його назад до потаємного місця в кашкеті. Подивився на Юрка, який сидів тихенько в кутку та наминав зачерствілий пайок (не свій, а той, яким із ним, жадібним до їжі, поділився хтось із працівників редакції, йдучи додому), і зітхнув.

— Скільки їх, тих сиріт, наплодилось за останні роки, — прошепотів і відразу ляснув себе по щоці, аби не верзти вголос різних дурниць, народжених його думами, подеколи забороненими.

Повернувся на бік і плямкнув.

Визбиравши хлібні крихти із поли сорочки, Калитко вкинув їх до рота та почав чесно відбувати свою варту — вимірював редакцію широкими кроками від стінки до стінки вздовж і впоперек. І це посеред ночі. Від Юркових (спеціально важких) кроків Терновий, що встиг за коротку мить поринути в липкий сон, схопився зі столів, мало не впавши додолю. Труснув головою, форкнув, мов кінь, потягнувся. Дістав рукою до Юрка, який саме марширував повз лігвище Тернового, та дав йому щигля, але по-доброму, по-братерськи, не боляче й не образливо. Потому вклався на інший бік, потай ласкаво лаючи дурнуватою прищавого прийду, який продовжував крокувати від стіни до стіни, виконуючи, як йому здавалось, свій обов'язок із захисту окремого об'єкта неозорої своєї молоді Вітчизни.

Одесь глибоко зітхнув, усміхнувся в неголену зо два тижні бороду. Знав-бо, у Юрковій гвинтівці немає й ніколи не було бойових набойів. Та що там — навіть холостих не було. Той Юрко, напевно, і не знав, як заряджати рушницю. Носився із нею, як із писаною торбою, як із іграшкою-забавкою, як із брязкальцем. Та показував, що не бавиться — на бойовому посту робився суворий і непідступний.

«Най собі грається. Чим би дитя не тішилось, аби не плакало», — підсумував Терновий, і охопив його сум, що він уже виріс із того віку, коли можна просто гратись. Навіть зброєю.

— Не виріс ще, аби пуляти, — промовив, позіхаючи, і подумав: «Та й навіщо комусь нападати на редакцію газети «Більшовицька правда»? Що брати? Хіба що пайки... на них охочі

знайдуться... та ж вони не залежуються, у робочих кореспондентів мозок кипить, їм пожива потрібна, все їстівне змітають умить».

— Нічого, скоро від'їмося! — вже голосно стверджує Лесь, дивлячись пронизливо в шпарину на стіні.

По шпарині вгору лізе мокриця, і Терновому якийсь час є чим себе зайняти, окрім як обмірковувати різні філософські питання. Він слідкує за прудкою прозорою комахою, напружує зір, бо в тьмяному світлі, яке заповзає в приміщення знадвору, від вуличного ліхтаря, важко роздивитись навіть власні руки, що вже казати про непомітну сіру істоту, яка любить, на відміну від Олеся, сирість. Аж ураз чоловік відчуває, як нестерпно тхне в приміщенні вогкою, прілою ганчіркою. Він з прикрістю дивиться на свого кашкета, згадуючи ромашковий дух листа. Але тепер не наважується вкриватись ним, бо ж малий Юрко вештається кімнатою і, ймовірно, підніме його, Тернового, на кпини, побачивши, як той нап'яв на лице рожевий папірець.

Неприємний запах куди й вивітрився, лишень Лесь згадав про літо. Він понад усе любить серпень. Благословенний час збору врожаю, буйного плодоносіння, засмаглих сильних тіл, оголених рук, запнених жіночих спідниць, з-під яких видніються стрункі м'язисті ноги. Ох, як же він любить річку, широкий та поступливий Південний Буг, у який можна скакати сторч головою з кам'яних приступців крутого правого берега. Подумав про це й ніби занурився та заплібскався в прозорій воді. Набираєш, бувало, повний рот тієї води й випускаєш цівкою, а якщо й ковтаєш — вона смачна, наче із джерела. Широко махаєш, мов крилами, натрудженими руками, відгрібаєш від себе той Буг, воюєш із ним, перемагаєш, діставшись іншого берега. Відхекуєшся й, кинувшись знову в повільну течію, гребеш у зворотньому напрямку. «А на, тобі, на», — б'єш без гніву річку то однією рукою, то іншою й колошматиш її що є духу ногами, з-під яких виринаються веселі бризки. Як добре поплавати після важкого трудового дня! Але обов'язкова умова — день цей має складатися зі справжньої праці, важкої й немеханізованої, такої, яка робить із сухоребрих та тонконогих хлопчиків м'язистих і тим шляхетних чоловіків. І щоб нікому нічого не треба було доводи-

ти, виголошувати довгих промов, агітувати за вступ до колгоспу чи зречення Бога. Мовчки робити свою важку роботу. А тоді гай-гай, перепливати річку хоч сто разів, на скільки вистачить сил та запалу. А після купання, коли сонце вже майже сяде за обрій, — лягти під запашну яблуню в дідовому саду, потягнутись рукою до найнижчої гіляки, яка мало не на землі лежить під вагою плодів, зірвати наливну папірочку, блискучу, достиглу, аж білу, медову, витерти її об лляну сорочку, яку мати вишивала ночами, аби на сина дівки задивлялись, вп'ястись зубами в піддатливу шкірку, вичавити зубами сік та проковтнути і його, і те яблучне тіло, й від щастя заплющити очі, підставляючи обличчя під промені вже не пекучого, лагідного та ніжного, мов долоня молодій жінки, умираючого сонця.

«Немає тих садків, немає навіть хліба вдосталь», — каже нав'язливо якесь друге Лесеве «Я». І немає від того уїдливого штопора рятунку. Він до болю в скронях свердлить мозок. Те друге, потаємне «Я», обганяючи всі правильні, виважені думки, вистрибує першим і торочить щось таке, чого він, Терновий, і чути не хоче, не те, що тримати в собі й тим більш аналізувати. «Є лінія! — доводить він своєму двійникові і мимохить розмахує руками й беззвучно ворухить губами. — І по ній треба йти. Зійдеш з лінії, і тебе немає, — хрясь долонею в повітрі. І та долоня падає на груди. — Уже багато хто гнув свою лінію, і що? Де вони? Що вони?»

І так він спав — вовтузачись на столах і махаючи руками. Його неспокійний сон охороняв Юрко.

* * *

Щопонеділка на ранкових політінформаціях один із інструкторів обласного комітету більшовицької партії — жилавий, невеличкий на зріст та з рябим обличчям чоловік — розповідає працівникам газети, носіям нової думки, про тих заклятих ворогів, що стають на заваді хлібопостачанню, про тих, хто встромляє гальмівні патики (що страшніші, ніж бомби й фугаси) в численні колеса, коліщата, шестерінки й болти індустріалізації та механізації. Чоловіка кличуть Хома Веремєєв,

і віщає він ламаною українською, яка йому ніяк не дається. Поміж собою його називають Хома-на-якому-чорти-горох-молотили через побиту віспою мармизу.

— Відітілі, таваріші, — завжди починав Хома, стукаючи тонкою указкою по розвішеній по всенькій стіні мапі СРСР. — Ворогі візде! — він обдивлявся всіх присутніх, ніби скануючи, скільки засіло тих ворогів тут, у цілковито пролетарській газетці. — І наша, как і ваша задача — абеззброїть і етім уніч-тожїть любі поползновенія.

Він дивився на головного редактора й питав ні сіло ні впало:

— В малоруском есть слово «поползновенія»?

Головному було легше погодитись, що таки є, аніж шукати українських відповідників до цього «поползновенія», тому він ствердно кивав і зиркав на Тернового, чи він, бува, не розко-леться й не почне посміхатись собі в бороду.

— Кажний день, кажну дабу, — політінформатор прикладав указку до мапи, — на етам прастранстве, — зиркнувши на головного, що стиха щось шепоче Хомі, одразу поправляється: — простаре, — замовкає надовго, похнюпившись, щось обмірковує й виголошує врешті-решт: — Я буду на рускам, ви же всьо і так панімаєте.

Й далі вів зручною мовою, дозволяючи в моменти найвищого ораторського піднесення вставляти матюки, чим виводив із напівсонного стану слухачів, особливо жіночої статі.

Лесь завжди вслуховувався у завчені промови Веремеєва й згадував його попередника, якого засудили за контрреволюційну діяльність та шпигунство на користь Англії, бо ж до всіх цих перипетій він викладав англійську мову у жіночій гімназії. Той, тепер уже розстріляний попередник, набагато краще орієнтувався і в географії та політиці. З ним можна було по-дискутувати, і він завжди правильно показував на мапі той чи інший регіон СРСР. Веремеєву ж дістались ця карта й ця указка в спадок, і він ніяк не міг второпати, що з усім цим робити. Кажучи про українське селянство, Хома-на-якому-чорти-горох-молотили схилявся до думки (яку не барився оголошувати), що селянство — це тупе, неосвічене, темне й безпросвітне бидло. І тут інструкторові у його доповідях не було рівних.

«Чому ж він їх так ненавидить? — питав себе Терновий і спохлопувався: — Тобто нас, бо ж...»

Із гарячих філіппік Веремєєва виходило, що і його, Олесья, батьки — супостати, вороги, бо ж і вони селяни з дідів-прадідів, а отже, напевно, націоналісти, одноосібники, куркулі, яким важко, практично неможливо пояснити суть позитивних наслідків диктатури пролетаріату, перехідного періоду та воєнного комунізму.

* * *

Два роки тому Терновий мало не силою записав своїх старих до колгоспних лав. Застосував заборонений прийом — виклав перед батьком та матір'ю усе, що знав з отих документів під грифом «Цілком таємно». І про нещадну боротьбу, і про заслання, і про статті кримінального кодексу, які спішно прописувались спеціально під селян, що не хотіли об'єднуватись під дахом колективних господарств. До безтяти, висотуючи із себе всі жили, доводив, кидаючись із боку в бік, перед татусем та мамою, які стежили за ним очима й слухали уважно, що, аби врятуватись, треба йти, куди кажуть, й робити, що просять. «Такі часи!» — спихав усе на важкі часи й відводив погляд із здивованих батьківських облич на їхні натруджені руки.

Мефодій Гнатович Терновий, батько — широкоплечий, монументальний чоловік, з міцними руками й ногами, із густими вусами, які ніби й не з окремих волосин складались, та такою ж лискучою гривною, коротко підрізаною під миску, — лиш подивився осудливо на сина, пропалюючи його наскрізь потемнілими від гніву очима. Витримавши довгу й важку, наче пудова гиря, паузу, старий виголосив, ніби вистрелив Олесеви в серце, аж, здалось, задеренчали шибки:

— То це й ти, сину мій, моє сім'я, проти свого народу йдеш?

Він випростався на всенький свій велетенський зріст та по-сунув на сина, стискаючи кулаки. Сунув, мов та гармата, й крок за кроком витягав із петельок штанів шкіряного ремня. Це трохи звеселило Олесья: «Бач, надумав прочуханки мені дати. Та виріс я вже для таких екзакуцій». Терновий-молодший

позадкував до дверей, поштовхом їх відчинив, переступаючи через поріг, і ще щось доводив своєму батькові й зазирає йому за спину, силуючись побачити мамцю. Ксенія Карпівна подріботіла охкаючи й прикладаючи руки до обличчя за цими двома та все сподівалась, що, хапнувши свіжого повітря, її чоловік напоумиться та відійде від гніву, дослухається до слухних слів сина, який, бач, хоче лиш одного — врятувати їх від загибелі. Надворі, зберігаючи сталу дистанцію, мовчки, мов заціпило йому, старий Терновий відвів погляд від єдиного вцілілого сина (у двадцять першому від голоду померли менші п'ятирічні Олесеви брати-близнюки), показав на хвіртку й ляснув у повітрі ременем. Не дав добра, аби мати заголосила, хитнув легенько головою, і жінка, як дресована, затулила рота кінчиком біленької хустини та й залишилась мов укопана стояти посеред подвір'я. Олесь вклонився батькові й матері до землі, сказав увічливо: «Бувайте здорові» — і пішов до тинка, а вже звідти не голосно, аби ніхто не почув, мовив: «Треба, батьку, треба, хоч-не-хоч, а треба». Мефодій безвольно опустив ременя й заціпав до курчаток, що бігали попід хатою. Мати кинула обнадійливий погляд на сина й перехрестила його.

Згодом, подумавши та порадившись між собою, надивившись, що з людьми роблять, які не йдуть до колгоспу, — пішли. А до цього, ще в хаті, ще не вивівши худобу із хліва, мати тихенько плакала й молилась, посилаючи свою молитву кудись крізь вікно чи то до неба, чи то до засадженого городу. Батько, водячи жовнами, мовчки дивився в порожній куток, де мав би бути образ Спасителя та Матері Божої. Ті образи у великому розпачі після наглої смерті братів, старший, чотирнадцятирічний — зневірений водномить Олесь, виніс за городи та спалив дотла.

Дим від тих образів довго не розвіювався, бо й вітер кудись зник. Батько сина тоді не карав і не лаяв, лиш дивився на купку попелу й зітхав, а його нижня щелепа ходила ходором.

— Горіть, богомази, горіть! — стрибав над попелищем юний Лесь, а потім тиждень його лихоманило — думали, тиф.

Але Бог милував, Лесь видужав, лише відтоді став колючий, мов той терен, — і не підходить до нього, усе про революцію торочить та про нову людину.

Нових образів не купували — син погрожував: купите, мене тут не буде. А за якихось п'ять років ніхто тих образів уже й не продавав. Церкву заборонили й оголосили опіумом. Забрали дзвін — країні потрібен був метал. Приїхали великі начальники, командували куди і як кидати, як на воза вантажити, яких коней впрягати, аби подужали. Люди дивились, перешіптувались, чекали, що тих начальників грім поб'є — не побив. Зняли хреста та встановили замість нього на бані кумачевий прапор. Він тріпотів на вітрі, мов той в'юн, що потрапив у сильце. Церкву червоноармійці із блакитної перефарбували на червону. З часом вона стала бура, змило дощем та снігом усю яскравість. За нової влади церква перетворилася на клуб. Люд, звичайно, опирався, гомонів по домівках, але так, щоб війною йти на владу, — того не було. Ще якби отаман який, як за минулих часів, як у громадянську чи й після. Таких козарлюг тут ганяло, аж гай шумів. А так, без проводу, без армії померти ні за цапову душу ніхто не бажав.

Повели старі Тернові до колгоспного двору корову та коника. Щільною завісою відділяв той дим від ікон колишнє життя родини Тернових від прийдешнього. Ось до чого дохазяйнувались: ведуть виросшену та виплекану худобу, годувальників, у чужі руки віддавати. Тягнуть на мотузках, як до різника, а худоба відчуває хазяйський страх та впирається, не хоче йти з обжитої місцини. Старий Терновий, а за ним дружина бредуть дорогою до правління колгоспу, мов на страту, — повільно, монотонно, безмовно, ніби людину проводжають у незворотну путь. Записались до колгоспу — усе як треба. Матір зарахували ланковою на поле, а батька призначили конюхом.

— Хоч із конем не розлучусь, — сказав старий. — Якщо вже живого сина втратив.

За два роки до оголошення першої п'ятирічки Лесь подався із села в місто. Захотів учитись далі. То вчись, хто не дає. Вчився ж до цього. Закінчив чотирирічну трудову школу в Калинівці. Лишень закінчив, як стала вона семиліткою. Можна було б ще довчатись. Та Олесь мріяв досягти висот, прославити в новім часі своє ім'я, аби батько по-іншому подивився на нього, аби не думав, що його син лиш до землекопання та

гречкосіяння годен. Хотілось, аби нащадок славного роду козацького підкорив, окрім землі, ще небо й воду.

— Не святі горшки ліплять! — підбадьорював себе юний Лесь, йдучи босими ногами дорогою до міста.

Ніс взуття на плечах і вже бачив, як наяву, себе поважним трактористом — підкорювачем залізного коня, бачив, як до нього наввипередки біжать найкращі сільські дівки, а першою поміж них із вродливим обличчям та розумними очима — Параска Бідова, яку любив. І бачив, як одна поперед одної тягнуться, аби витерти своїми чистими рукавами його замащений мастилом ніс. А він їх цілує й цим ошчасливлює. Не цілує лиш Параску, бо й не знає, як підступитись до неї, така вона гарна та одчайдушна. Колись-бо це чортеня йому вже дало відкоша, і це не марево, а дійсність. Їм було років по шістнадцять, і Олесь хотів був на вечорниці лапнути Параску, як завжди хлопці лапали дівок, ніби ненароком, але насправді вивірено, точно по налитих грудях — мац, і вже знаєш, у кого там що. А воно, це бісове створіння, упередило Олесів рух та й само мацнуло його проміж ноги. Усі засміялись, а він од сорому й не знав куди дітись, лиш докумкав прикрити долонями причинне місце, яке підступно зреагувало на дотик. Нічого іншого йому тоді не лишалось, як податись із вечорниць геть, аби не стати ще більшим посміховиськом.

— Ех, Парасю, Парасю! — задумливо промовив, а тоді й закричав на все горло, бо сам ішов дорогою. А по тому крику й заспівав це ім'я на різний лад — і як народну пісню, і як марширову.

А одспівавшись та випустивши пару, розмірковував над майбуттям далі.

Чи й став би він, до прикладу, не трактористом, а агрономом. Та не копав би, не боронив би та не скородив би дурно ті безмежні поля, а ходив би поважно ними й мацав зерно, зривав би його, роздивлявся б його з усіх боків у променях сонця, нюхав, м'яв у руках та робив би якісь наукові висновки, записуючи їх до спеціального блокнота, які зазвичай бувають у кваліфікованих агрономів. «Та що я все думаю за професії, до землі прив'язані? — обурився своїм приземленим думкам. — Бери,

Олесю, вище!» — кинув заклик у простір й дивився зачаровано в небо, прикладаючи дашком долоню, аби сонце не так било в очі. Мріючи, що те недосяжне й незвідане небо, йому, простому селянському синові, тепер, за нової влади, під силу підкорити.

— Лиш тут навряд чи є льотна школа, — мовив сам до себе, спинившись посеред дороги й чухаючи потилицю. — То хіба в столиці.

«До всього потихеньку, крок за кроком іти треба», — оптимістичні думки підштовхнули хлопця, він пришвидчив крок і навіть взявся, аби його хода була впевненішою.

Допоки дійшов до міста, все обдумав та розпланував — спочатку треба влаштуватись на завод, перекуватись із хлібороба на пролетарія, викоринити з себе хліборобське, викорчувати саму сутність хуторянську й наповнитись пролетарським, робітничим, новим, сильним, переможним.

Трохи менш ніж рік спину гнув у трамвайному депо, вивчився на слюсаря. Тоді його перекинули на щойно зведений цегельно-черепичний завод, де потрібні були робітники. Відпрацював зміну, а замість відпочинку та почав писати. Взяв до рук олівець з надією скласти батькам листа, але писалось щось зовсім інше. Спочатку це були якісь недолугі цидулки, котрі — хоч би Лесь їм що робив — не хотіли виростати в щось більше, ніж два-три скупих речення. Заходився читати різне. Одну-дві книжки втяв старих авторів, уже померлих давно. Аж тут у книгозбірні йому порадили «Капітал». Отут і почав Лесь робити власні висновки, тут і відкрився йому секрет текстотворення. Писав, наче ножем масло різав, меткі статті до заводської стінгазети. Про буржуїв та старорежимників, про переваги колективного господарства над одноосібним, про індустріальне майбутнє та батрацьке минуле. Заводським товаришам подобалось, як, власне, й керівникам.

А вже як вступив до комсомолу, по цій партійній лінії його рекомендували в газету «Більшовицька правда» стажером робкора. Обіцяли, як попрацює кілька років, підучиться, нахапається того вміння, то й отримає комсомольську путівку для навчання журналістики на Всеукраїнських курсах аж у самій столиці.

* * *

За перших два роки пролетарського життя Терновий став таким міщучком, аж-аж. Придбав собі бобрикове півпальто, обріс бородою — зробився солідний. Місто, де він опролетарився, за великим рахунком не можна було назвати індустріальним — усе крамнички, крамнички, усе невеличкі пивоварні та цукроварні, усе якісь скотобійні та аптеки, усе торгаші юдейського роду-племени. Куди оком не кинеш — гендлярі, кооператори, комірники. Ото лиш і пролетарів що на залізниці, у трамвайному депо та на цегельному заводі. Душ, може, зо дві сотні на все місто, й усіх їх Терновий знає — усі вони об'єднані в робітничу профспілку, зв'язані комсомольськими зобов'язаннями, ходять на збори й політінформації. Більшість із них — вихідці з ближніх сіл, а чи й з дальніх, молодь, яка вирішила відхреститись від свого селянського минулого й дивилась гордо в індустріальне майбуття. Мріяли вони, отримавши професію та загартувавшись ідейно, гайнути туди, де з довжелезних та широченних рур стовпами сунув у небо чорний, сивий та фіолетовий дим, де тріскотіли тисячозубо верстати, де люди, мов мурахи, копошились біля гігантських конвеєрів. Туди, де відважних шахтарів спускали під землю на спеціальних ліфтах, де гуділо й рехло, де ламались старі халабуди й будувалось нове височезне, що впиралось у самісіньке небо. Усе це робітнича молодь бачила в хроніках, які раз на тиждень ходили дивитись до клубу пролетарської молоді.

У тих кінозведеннях часто показували не лише великі будівництва та нові заводи, а й нелегку працю хлібороба. Олесь, як і усі, хто споглядав контрастні відблиски на шматку білого саморобного екрана, після схвальних вигуків, хороших нашіптувань, голосних підбурювань «Давай! Давай!» молотобійців і сталеварів: міцних м'язистих чоловіків та жінок — ураз стихав, коли до нього визирали знайомі, трохи сумні, хоча й усміхнені очі людей, схожих на його батьків та й на нього самого. Ті люди, хлібороби, колгоспники, трударі од паші, великими замашними рухами загібали сіно, в'язали снопи, кидали лопатами зерно з величезної купи до автомобільного кузова. Вони витирали перемішаний із пилюкою піт з облич, білозубо шкірилились, швидко

ходили. Взявши в репані долоні зерно, показували операторам як воно, те зерно, вродило, як заврожайло. Підписані ці кадри були просто: «Село на сторожі революції...»

Одразу по тих життєствердних кадрах йшли інші. Кожен знав що закономірність — спочатку здобутки, за ними — ворожі прояви. Більшість робітників автоматично втягували голови в шії, напружувались та, здавалось, припиняли дихати і впинались іскристими очима в екран. Боялись-бо побачити там своїх рідних чи бодай знайомих. Інші закурювали, посміхались один до одного якось неприродно, вдавали, що їм усе це не цікаво або, навпаки, що вони вже до того засуджують усіх, кого зараз покажуть. Після титрів: «Винищити кулака як клас» — на екрані в постановочних кадрах починав бігати якийсь пузатий дідок. Він кружляв навколо добротної садиби й усе ляскав себе як не по стегнах, то по голові. Аби пояснити сюжет, картинку було підписано: «Кулак шукає, куди сховати зерно». Усі сміялись. Сміялись відверто, видихаючи разом зі сміхом побоювання, що це кіно може бути документальною хронікою. Ні, цей товстопузий дідок однозначно був актором і добре виконував роль куркуля. На нього вдягнули всю куркульську атрибутику — справний, без жодної латки жупан, лискучі чоботи, чомусь широкі шаровари, хоча ніхто вже в селі у шароварах не ходив, у руці він тримав смушкову шапку і то надягав її на голову, то знімав, даючи зрозуміти глядачам, що він трохи пришелепуватий. Ураз по тому, як «куркуль» оббіг будинок, з обійстя випурхнула огрядна молодиця і її одразу підписали білими літерами: «Кулачиха-Куркулиха», а за нею повистрибували, як горобці, троє дітей — «Куркулята». Уся ця братія взялась витягати із хати зерно в чималих лантухах, роззиратись хижо довкола й тягнути кудись за хату. Інші кадри показували, як ті бісові душі насипають зерно в труни й закопують у ями. Інтригу зненацька спиняло чорне тло з мерехтливими літерами: «А в цей час». У той час, як куркулі ховали зерно, замурзаний, як і годиться каенесу, у залатаному лахмітті хлопчисько, років, може, десяти, сидів у засаді в кущах неподалік. Малий шепотів і гнівно кривився. Чорне тло — напис: «Не бувати по-вашому. Буде лиш по-нашому». Хлопчина витягає із кишені револьвера, чи не вдвічі більшого за його руку, й суворо,

широкими кроками, якось бокаса, йде на куркулів. Останній кадр: вся родина куркулів стоїть спинами до стіни будинку. Без гарних кожухів, сап'янових черевичків, смушкових шапок та віночків, у самих спідніх сорочках. Вони, ці колишні пани, благають товариша комісара: «Запишіть нас у КНС». А той не зважає. Нагороджує хлопчика дуже почесним і дуже великим орденом. Фільм уривався, а глядацька зала, видихнувши хором, аплодувала.

— Ех, що з тої провінції? — питали один в одного хлопці, лежачи на скрипучих ліжках у робітничому гуртожитку. Вони закладали мрійливо руки за голови й дивились журно крізь відчинене вікно в густо всипане зірками небо, мріючи про Харків, де минулого року звели майже сімдесятиметрову споруду, і про це писали в усіх газетах як про небачену звиятку будівельників, інженерів та науковців. — Подумати лишень — сімдесят метрів заввишки, — й свистіли протяжно.

Гомоніли про місто Сталіно, колишню Юзівку, — батьківщину шахт, металургів та коксохімічних підприємств — от де дим валить, от де небо здригається, от де життя! Згадували Запоріжжя — козацьку вотчину, де тепер, ось зараз, коли вони лежать на своїх ліжках, повним ходом будується величезна, небачена донині гідроелектростанція.

Знадвору донісся дівочий голосок, який виводив пісню «Через море широке».

— А Одеса! Хлопці, а Одеса? — раптом згадував хтось перлину на березі Чорного моря й оповідав, які там здоровезні кораблі, який там порт, яке галасливе місто. — От, де розвернутись можна!

За весь час, що жив у місті, до рідного села Тернового аніскільки не тягло. Лиш іноді, коли серце ні сіло ні впало починало тріпатись й перед очима стояла заплакана мати, приїздив чи й приходив пішки на малу батьківщину. Але до батьків не йшов, ховався у буйних кущах глоду та здалеку тишком дивився на хату, що примостилась на горбочку в самому початку села. Якщо щастило, міг побачити батька та матір, які з дня їхньої розлуки занадто швидко постаріли, згорбились. Не було видно на їхніх обличчях посмішок, не було вишитих сорочок та квітчастих хустин, справних чобіт. Навіть тин покосився й позба-

вився пасльону, що обвивав колись той тин та прикрашав його. І солом'яний дах над хатою виглядав похнюпленим, почорнілим та набубнявілим. Йшов Терновий від рідних, несвідомо потираючи груди, ніби там, у грудях, хтось забув розжарену каменюку. Дорогою міркував і знову сварився зі своїм другим «Я».

«Що я міг зробити? Аж нічого! Проти такої машини не по-преш. Сказано — колгосп, значить, колгосп».

Кілька разів через знайомих, які їхали в село у справах чи проїздом, намагався передати батькам свою пайку, що її давали на роботі, — хліб, цукор, чай. Не брали... Знайомі привозили все назад, а Лесь віддавав харч Юркові — не міг-бо їсти те, від чого відмовились його старі. Й на думку йому не спадало, що завертали вони подарунки не через гнів, а щоби вся та пожива синові дісталась. Лесь був упевнений в одному: його старі сердяться на сина й не пробачать ніколи, бо від землі відцурався. Від землі своєї. «То все минеться, — заспокоював себе. — Головне, що вони в Україні, що з хати не вигнали, що не в Сибіру далекому й безмежному».

* * *

Згадка про батьків, яких не бачив навіть здалеку вже близько року, відтоді, як з центру почали доводити суворі плани хлібоздач у їхній області, боляче штрикнула в серце. Проковтнув її, як черствий окраєць, й відмахнув, мов колосок, який набридає лоскотом, коли лежиш у серпні на вкритому жовтою зрілою пшеницею полі.

Коли Олесь засинав, усе йому снилась ця блідо-вохрова, налита сонцем та підживлена землею, гладінь, це пшеничне море, що гоїдалось під легким вітром. А він у тих нав'язливих снах брів ланом, розгрібаючи врізнобіч колосся мало не з його зріст. Він наче плив у приємній невагомості. Відчував крізь завісу дрімотного мороку, як руку різало жорстке збіжжя, коли він міцно утримував дозріле зерно. І як воно, те зерно, вогнем пекло долоню, аж хотілось розтиснути п'ятірню та відкинути ті дрібненькі насінини. Але страх, що пшеничка висиплеться на землю і там пропаде, примушував ще сильніше стискати кулак. Аж так

сильно, що з кулака, як із рваної рани, починала стікати його в'язка селянська кров.

* * *

Від самісінького ранку навколо Тернового, який притулювся у своєму кутку, під чорною шкільною дошкою, на якій зазвичай крейдою писали основні теми на тиждень, метушилися занадто активні колеги, бігали від столу головного редактора Костя Юсовицького до секретарки-друкарки Соні, яку насправді звали Соломія. Соломія Левківська. Принаймні саме так її нарекли батьки, а їм, своєю чергою, порадив, зазирнувши у святці, піп. Коли Соломії виповнилося сімнадцять, попів мало не всіх відіслали куди треба було згідно з пролетарськими законами або перекували на лекторів, прийнявши розкаяння та виписавши їм партійного квитка. Церкви закрили, створивши в них клуби й книгозбиральні для малограмотних сільських мешканців. Лесь був посвячений у метаморфози, що сталися із Соньчиним йменням. Тільки-но дівка прийшла до них працювати півроку тому, намагався закрутити із нею любов. А яка то любов, якщо люди одне одному не кажуть правди? Соломія ділилась із товаришем найсокровеннішим довгими літніми вечорами, коли вони стояли під пахучим кущем жасмину. Можливо, саме цей п'янкий запах і виводив її на одкровення, а можливо, у ній зароджувалось справжнє кохання, яке в самому Терновому нізащо не хотіло розбухуватись. Він бажав лиш цілувати ці червоні вуста й торкатись цих пуп'янкових грудей. А думав завжди про Параску — позначену ластовинням bestію.

Соня віддалася на всі сто новим ідеям — підстригла волосся, й воно темною шапочкою обрамлювало її нафарбоване обличчя, принадилась до куріння. Друкувала, не випускаючи папіросу. Їй це личило, хто б що не казав. Соня час від часу носила чоловіче вбрання і всіляко намагалася показати свою рівність із мужчинами. Та до вільностей у коханні ця нова жінка ще не доросла. Хоч як Олесь не обробляв норавливу Соню, але старорежимна Соломія у ній таки брала верх. Якщо ж не зважати на стійку позицію дівчини щодо власної цноти, фахівцем вона була

перевіреном, друкувала без помилок і зайвих питань... і давала цілувати себе в губи й обнімати донесхочу. У доволі юному віці вже була членом партії й неабиякою активісткою. Це, власне, її ініціатива — зібратись у рейд по селах, що не виконують план.

— Ударники преси, вилазьмо зі своїх нір! — голосно та заповзято гукала Соня, махаючи черговим номером однієї з харківських газет. — Наші товариші зі столиці створюють вагон-редакції. Хіба ми гірші?

Дівчина стояла на столі цього дня, як на диво, не в штанях, а в спідниці. Її міцні ноги привертали до себе увагу всієї чоловічої частини редакції. Мойра Крум — ще одна жінка, яка працювала пліч-о-пліч з Терновим, писала фейлетони й мала безліч коханців, не втрималась та зробила кілька хтивих, по-фейлетонівськи влучних зауваг щодо вовняних панчіх ораторки. Це не завадило Соні агітувати за термінове створення бригади активістів-робкорів. Усі негайно мали стати послідовниками столичних колег та виїздити в села, що опираються колективізації, аби на місті лінчувати пером «обмежених у своїх політичних поглядах селян».

Було Лесю на той час двадцять п'ять, хоча виглядав він старшим років на десять. Додавав йому віку суворий погляд з-під густих брів, міцна статура й високий зріст. А ще, хлопець терпіти не міг голитись. За тією щетиною ховав пухкі, надто дитячі губи. У його бороді вже пробивались де-не-де сиві волосини, хоча густа чуприна вилискувала чорним, мов воронове крило. Жінки таких, як Олесь, любили, їх вабила чоловіча сила, йому не випадало довго ходити півнем навколо дівки — самі чіплялись йому на шию. Може, тому, що багато хлопів полягло під час війни та за роки громадянського опору, багатьох посадили до холодних вагонів та відвезли по крицевій дорозі в північному напрямку, багатьох пустили в розхід за небажання підкорюватись новому ладу.

Товариш Терен зростав у атмосфері вічної внутрішньої боротьби між традиційним старим та ефемерним новим. Це нове, незвідане, вабило, відкривало нові можливості, як-от без зайвих слів та зобов'язань спокушати вивільнених з гендерного рабства міських жінок. Лесь відзначав для себе, що заклики про

звільнення жіноцтва з-під непосильного й застарілого тиску шлюбних обов'язків залюбки приймали лиш міщанки, сільські дівки сміялись з нововведень, стиха, аби ніхто не бачив, хрестились та мріяли, як віддадуть свою непорочність законним перед Богом та батьками чоловікам, з якими їх обвінчає, най і таємно, піп, най і в цивільному одязі і навіть без ікони.

Останній рік Лесь своїми статтями, нарисами та замітками вів невпинну боротьбу з куркулями й співчуваючими підкуркульниками, ганьбив міцним епітетом, важкою метафорою та безкомпромісною гіперболою відщепенців, злісних непокорців, ворогів. Строчив, як на конвеєрі, про них передовиці. Атож, передовик преси. У нього навіть вимпел відповідний є! Та ніхто не знав, що робив те молодик скоріш машинально, за давно завченим шаблоном — іменники, прикметники, дієслова, прісні у своїй однотипності. Глибоко всередину, у свої справжні метафори й порівняння не заглядав і своє надокучливе друге «Я» зупиняв на півслові. Його власна класова боротьба мала здебільшого словесний характер, бо особисто він, Олесь Терновий, нікого не судив, жодної людини не вбив і на жодну не написав доносу — хотів лиш кращого для українців, для своїх співвітчизників. Був упевнений, якщо не на сто відсотків, то бодай на п'ятдесят, що ідею рівності та загального щастя неможливо втілити без невеликих помилок, відхилень, перегинів, а отже, і жертв... людських жертв.

Починаючи з тридцятого року гуртожитські сусіди у дружніх бесідах кілька разів запрошували його до складу загонів з розкуркулення. Вечорами один товариш із числа робітничої молоді, колишній гицель, а тепер обпалювальник цегли, Онуфрій Нетудихата, який став великою людиною під час колективізації, розповідав, як вони в складі буксирних бригад витрушували «зажерливих» з їхніх домівок, аби безперешкодно «експропріювати».

— Хіба хто рахує? — шепотів Нетудихата й підморгуючи додавав уже зовсім тихо: — Поклав собі в кишеню, що є краще, і роботаї далі.

Нетудихаті було весело на душі, і бачив він у своїй нелегкій додатковій роботі великий поступ уперед, готувався до наступного звияжного рейду і навіть спати перед тим не міг, усе мос-

тився на скрипучому лігвищі й не давав заснути іншим. «І ніби добре діло: забирати у глитаїв лишки й передавати їх неможливим», — думав собі Олесь, але сам не наважувався, закачавши рукави, аж так запопадливо будувати щасливе майбуття свого народу. Хіба що, якби партія попросила, тоді... Але партії він був потрібен як писака. Бо ж таких, як колишній ловець скажених собак, повно навіть серед розкуркулених, їсти захочеш — підеш не лише на таку роботу, а в буксирах пайок подвійний. «А таких, як я, в області — одиниці. Щоби самоук, а міг так впевнено ламати через коліно буржуазну гідру із газетних шпальт», — хвалився сам собі.

Працівникам «Більшовицької правди» зазвичай не потрібно було кудись іти чи їхати, аби дізнатись новини. Про хлібозаготівлю та хлібоздачу, про створення чергового колгоспу чи небажання несвідомого селянства його створювати в редакцію сповіщали телефонограмою. Телефон дзвонив у редакції безупинно. Головний брав слухавку, кричав на все горло, аби всі замовкли, бо він ніц не чує. Тоді з хвилину вслухався уважно, втиснувши однією рукою чорну надщерблену рурку в щоку, а іншою рукою затуляючи вухо. Коли ж у редакції западала така тиша, що чути було бубоніння зі слухавки, відпускав лівицю, крутив нею довгий телефонний дріт, ходив взад-вперед, мов загнаний звір, щоправда не далеко, бо був припнутий тим самим крученим дротом. Слухаючи, час від часу черкав двійко слів на краєчку списаного вже папірця. Робив це червоним олівцем, який незмінно тримав за вухом. Це була ціла процедура — олівець не писав, допоки його не послинять. Кость облизував пересохлим язиком кривавий грифель й, спльовуючи на підлогу рожеву слину, казав: «Угу-угу» чи «От, бісові діти», або стукав кулаком по столу, аж на ньому підстрибувала пересохла чорнильниця, склянка з недопитим охололим чаєм та стоси списаних паперів. Коли розмова закінчувалась, кореспонденти приковували погляди до редактора. Дивились на нього, як ото дивляться спрагли в пустелі на міражі з безкраїми озерами. Постійних робкорів у редакції було десятеро, серед них сам Терновий, головний редактор — сорокарічний ветеран громадянської та комуніст зі стажем одноогий Кость Юсовицький, фейлетоністка Мойра Крум, яка народилась у дворянській

родині й змалечку вчилась — спочатку в школі, тоді в гімназії, а пізніше в інституті. Окрім них — Петро Бевз, чи не єдиний хто відчайдушно мотався по селах у пошуках сенсації. Він їх знаходив, ті сенсації, й строчив під вигаданим псевдо — Пришибайло. Так його називали в дитячому будинку за любов до бійок. Дитяче прізвисько затрималось із ним до тридцяти, і тепер Пришибайлом його величали за різкі й розгромні статті про ворогів народу. Оскільки ворогів була сила-силенна, то й писав Бевз-Пришибайло без упину.

Головний, отримавши телефонограму, кликав до себе одного з «бійців», довго напівпошепки розтлумачував завдання, наказував сходити до котрогось із начальників ДПУ¹, якщо мова йшла про ворогів народу чи про організацію цих ворогів, або до відділку міліції, якщо йшлося про звичайне вбивство чи грабунок. Або й просив почекати людину, яка сама прийде і все докладно розповість. Подеколи цією людиною виявлявся працівник обкому, райкому чи співробітник каральних органів.

У редакції газети «Більшовицька правда» на додачу до зарплатні давали продовольчу картку. Харчувались у робітничій їдальні — не жирували, але борщ і каша були. Окрім цього, посильний щоранку привозив два буханці хліба, грудку цукру та загорнутий у газету чай. Чай випивався ще до обіду, а потому заварювали траву, яку одна зі стажисток, симпатична й сором'язлива дівчина, спеціально збирала й сушила влітку за містом, аби було що пити.

— Коли косу одріжеш? — питав сміючись Лесь у тої чи іншої стажистки. Питав просто так, аби щось запитати, аби вивести її зі ступору, аби вона почувалась вільно та впевнено. Стажистка (та чи інша) відвертала погляд, нітилась і не знала куди стати, а вже другого дня приходила на роботу без туго заплетеної коси й із заплаканими почервонілими очима. Лесь дивувався про себе, Мойра та Соня раділи, поплескували дівчину по плечу.

«За теперішніх скрутних умов, коли куркульська братія приховує від нас народне добро у своїх глибоких підвалах, гноїть пшеницю, запорпуючи її в землю, потрібно бути озброєним —

¹ ДПУ — Державне політичне управління.

і не лише словом, а й ділом», — казала та стажистка на своє виправдання й перша куштувала доволі смачний напій, який вприкуску із цукром після деяких полемічних роздумів кореспондентського колективу йшов на ура і був не лише поживним, але й лікувальним. У зборі було чимало заспокійливих трав, і люди ставали більш упевненими в завтрашньому дні, у щасливому майбутньому й перемозі світової революції.

Терновий щоранку наказував собі не заглиблюватись у причиново-наслідковий зв'язок подій, якими було сповнене його життя. Лише коли засинав та бачив у снах рідне село, завжди в голову лізли контрреволюційні думки — про несправедливість, перегини на місцях та занадто жорстокі методи розкуркулення селянства.

«Ну, які ж вони куркулі? — засинав, а підступна думка вже була не підвладна наказам — переходила за межу реальності. Терновий замислювався про такого собі мешканця хутора Зарічного — Семена Фроляка. Про нього було дуже художньо написано в одній з поважних газет. Заголовок одразу бив по класовому нутру: «Куркулі бавляться». Йшлося зокрема про те, що цей Семен підступно не бажав віддавати в колгосп «Революційний крок» вівцю Марфу, бо, бачте, у нього вісім душ дітей і всі вісім люблять гратись із вівцею. Кореспондент описав усе так, ніби чоловік не бажав розлучатись із худобиною саме заради «виграшок розманіжених куркульських виродків». Але насправді, і Лесь це усвідомлював, усе було трагічніше — вівця Марфа була і годувальницею, і розрадницею, і теплою ковдрою в холодні зимові ночі, і отим сподіванням на бодай якесь майбуття. Це можна зрозуміти, якщо вміти читати поміж рядків, а Терновий вмів так читати, бо сам так писав, опускаючи головне й замінюючи його, те головне, на сталі черстві гасла. У старого Фроляка на утриманні, окрім дітей, були ще батьки його покійної дружини. І на всю цю ораву одна сухоребра вівця. В останньому абзаці гнівної статті було дописано, що Семен кілька разів, за свідченнями односельців, брав активну участь у бунтах проти радянської влади в буремні двадцять роки і щораз висловлював жаль, що не переміг хтось інший. А ще до того мав страшну мрію: хоч і був незаможником, понад усе хотів стати куркулем. Навіть за тих

умов, що віднедавна куркулів взяли як винищувати як клас. Фроляк називався в статті ворогом, відступником, поганою вівцею, що відбилась од стада, ба навіть шпигуном і диверсантом, який лле воду на чужий, дрібнобуржуазний млин.

«Ось у чому вся сіль, — киселем тяглась ця думка крізь сон Тернового. — Мстяться значить».

Цей чоловік, абсолютно незнайомий Олесю Терновому, Семен Фроляк, так боронив свою вівцю, що скоїв важкий злочин. Він зазіхнув на створіння Боже. Семен у відчаї відрубав руку чоловікові з комнезаму, який працював у буксирній бригаді — вилучав у Семена майно як штраф за зірвану хлібоздачу. До Семена і йому подібних спеціально було доведено такий план по зерну, що чоловік, маючи на собі вісім малих ротів та ще два старі, просто не зміг би впоратись із навантаженням. Терновий бачив уві сні цю картину, він її бачив як фільм, що привозили минулого місяця й показували в нещодавно зведеному міському кінотеатрі. Ось стоїть чорно-білий, а точніше сірий хазяїн обійстя, у нього за спиною вся чимала родина. Чоловік намагається розповісти що до чого чужинцям, що приїхали все в нього забрати — а того всього, як кіт наплакав, — дві ряднини, відро та порожній лантух. Один із експропріаторів зачитує постанову, троє інших штовхають у груди малих і старих, аби пробратись до хати. Семен Фроляк стоїть на ганку й, тримаючись за голову, безгучно виє. Коли з хліва виводять кудлату вівцю Марфу, а з хати у той самий момент виносять чоловіків інструмент у дерев'яному ящику — пилку, молоток та сокиру, він автоматично хапається за ручку першого-ліпшого знаряддя, яке лежить поверх іншого та навідмаш хряскає того, із ящиком, по руці. Інструмент, як і відрубана долоня, падає під ноги. Кров струмениною б'є в обличчя членам буксирної бригади і найбільше заливає самого Фроляка, який у безпам'ятстві не кричить, а лиш спантеличено дивиться на оте лихо, яке щойно наробив.

На якусь хвилю Лесеві невимовно стає шкода невинних дітей, що підуть по світу, та старих, які дуже швидко помруть у злиднях без годувальника. Цей нещасний та дурний Семен Фроляк стоїть у Леся перед очима, як примара. Адже у газеті, де про нього докладно писалось, розмістили, окрім тексту, ще дві фотографії.

На одній із них — вбраний у спідню сорочку й такі ж сукняні штани зарослий бородою звичайний чоловік із переляканими й ніби відстороненими ясними очима. Вздовж його висохлого на билину тіла мотузязччям висять довгі руки, він ховає кудлату голову в підняті костисті плечі й стоїть на трохи зігнутих у колінах кривих ногах. Він босий та безпомічний. Біля нього з двох боків — озброєні суворі юнаки в будьонівках та шинелях, переперезаних ременями. Друга світлина вражає: Семен з розплющеними, усе такими ж ясними очима, лежить там, де на попередньому фото стояв. Його сорочка заплямована темним. Біля нього з двох боків так само стоїть варта, якої й не видно, а лиш їхні блискучі чоботи. Ця світлина на відміну від попередньої підписана: «Ще один упир знешкоджений».

Олесь уві сні все не міг збагнути, чому цей ворог, злодій та людиноненависник, так запав у душу та ятрить зсередини? Чому йому, Терновому, настільки хочеться дізнатись про долю тих Фроляків, що лишились без батька? Чому прямо зараз хочеться їхати, бігти, нестися, летіти на той хутір Зарічний, хапати на руки тих дітей, пестити їх, заспокоювати, оберігати. Але пересиливав ті думки та сантименти, навіяні, певно, тими дурними дівочими листами про кохання, красу природи та цінність життя.

«А Фроляк схожий на твого батька», — каже оте друге, підступне «Я».

«Ось чому», — констатує Лесь і прокидається, аби більше не лягати й не бачити цих снів.

* * *

Зранку Соня стояла на столі, куди її півхвилини тому закинув дебелий Петро, й, махаючи складеною газетою, виголошувала, мов на мітингу:

— Товариші! Ми не можемо залишатися осторонь, коли в країні не вистачає людей для вилучення лишків.

— Я б хоч зараз вилучила в тебе ці панчохи, бо вони надто огидні для таких чудових ніг, — глузувала Мойра, мало не впритул розглядаючи брунатні, зашиті в найвиднішому місті чорними нитками, панчохи.

Мойрі завжди дозволялось жартувати за будь-яких обставин, бо вона заявляла, що таким чином відточує свою майстерність. Її дотепам не надавали значення, навіть коли вони стосувались партії та влади, але... лише при своїх. Навіть якщо неподалік проходив нічний вартовий Юрко, Мойра не дозволяла собі випускати на волю двозначний жарт чи кпин.

— Товариші! — не вгавала Соня й продовжувала так само гаряче, хоча репліка майстра фейлетонів мала б збити її героїчний запал. — До списку вже записався товариш Терновий, і ми всі маємо бути в загоні передовиків преси. Завтра повним складом ідемо до Веселівки, бо ми не мусимо пасти задніх.

Леся ніби окропом ошпарили, він зірвався зі стільця та підійшов до Костя.

— До якої Веселівки? — запитав так, щоб не чули інші.

— Та ж до твоєї, — відказав головний та гукнув голосно Соні: — Пиши й мене, чого нам відставати, чи ж ми не люди, — і він постукав олівцем, який виїняв з-за вуха, по дерев'яній культурі. — Влаштуємо суботник, — засміявся.

* * *

Їхали до Веселівки дружньою компанією. У відкритому кузові вантажівки було холодно, тому тісенько тулились одне до одного. Мойра на півдорозі зірвалась від свого місця біля Соні та всілась на коліна Петрові, обнявши його по-дружньому за шию. Сиділи вони між Юсовицьким та череватим й набундюченим товаришем із обласного комітету партії. Навпроти — Лесь з Сонею. Відчував, як за кожним поштовхом вантажівки до нього припадає гарячим тілом Соня, як її рука, оминаючи бобрикове півпальто, нишпорить за спиною в пошуках доступу до його шкіри. «О, докопалась», — задоволено думає Лесь, але не дає знаки, що йому це подобається. Їде собі, та й годі. Соня звабливо постукує пальчиками по його хребту. Спина робкора вкривається гусячою шкірою.

— Замерз? — задерикувато шепоче Соня й знову тендітно торкається його спини одним пальчиком.

Ці ніжні помацки страшенно дисонують із тим запалом, який дівчина видає на загал. Вона, перекикуючи гуркіт дригнула, хапаючи дрижаки та витираючи вільною рукою сльози, що йдуть із очей через сильні пориви вітру, співає голосно та бадьоро закличну пісню «Уперед, хто не хоче конати!».

Соня закликає товаришів підхоплювати приспів, диригує правицею, час від часу помахом голови запрошує приєднуватись до хорового співу й Леся. Але він не бажає перемикаати свою увагу на такі дурниці. Не хоче віддавати на поталу фантазмагоричній какофонії, складеній із людських криків, гуркоту автівки та свисту вітру, цієї радості від камерних відчуттів, які приносить живий та теплий дотик. Відмежувавшись від будь-яких звуків, заплющивши очі та поринувши в тілесну насолоду, думав про батьків, яких побачить невдовзі. І яке ж це буде побачення?! Він виступатиме, соромитиме селян за нерозуміння, а батько дивитиметься на нього з осудом... краще вже вдарив би, ніж отак, як він уміє, дивитись.

Думки Леся перервав кволий удар у бік. Соня, різко ви-йнявши ліву руку з-під його одежин, штурхнула ліктем під ребро, при цьому не припиняючи співу. Самим поглядом вказала, куди треба дивитись, на її обличчі в цей час грала широка усмішка, і здавалось, що ця юнка перебуває оце зараз щонайменше в раю. Терновий швидко перевів погляд туди, куди зиркнула його супутниця. Вдалині, під рідким гайком, у якому де-не-де дерева ще стояли під брунатними шапками листя, щодуху бігли троє — жінка й двоє дітей. Попереду вони гнали корову. На відстані метрів двадцяти їх переслідував міліціонер з гвинтівкою наготові. У руках жінки теліпались клунки, а діти вдвох тягли невеликий напівпорожній мішок. Ці троє хаотично шукали притулку в просіці, кидаючись то в один, то в інший бік. Та просіка була мов решето. Жінка й діти гнали руду корову в дерева й самі забігли в негустий лісок, але все одно не змогли захватись від свого переслідувача. Міліціонер дуже швидко нагнав їх, налігав корову на мотузок, із яким біг за трійцею, та, наставивши на заарештованих рушницю, що є духу розмахував нею. Жінка впала на коліна, діти силувались її підняти. А вона як заведена здіймала руки чи то до

неба, чи то до міліціонера. Страж закону був неблаганний: стовбичив над нею, як ангел смерті, широко розставивши ноги. Від тих людей не було чути ані звуку. Простір, вітер та гучний спів на машині глушили всі інші звуки й слова. Вантажівка їхала неквапом, хилитаючись розбитим бездоріжжям, а Лесь усе не міг відвести погляду від тих нещасних, йому хотілось довідатись, що ж із ними сталося далі.

— Тікають куркулі, мов ті пацюки, — весело прошепотіла Соня на саме вухо Лесю, і від її теплого подиху війнуло холодом та безвихіддю.

— Хіба? — голосно запитав у відповідь.

Соня спантеличено подивилась на Лесю. Люди, які щойно співали, різко обірвали спів та прикипіли до нього цікавими поглядами. У цей час вантажівку спочатку добряче струсонувало, а тоді вона спинилась у черговій баюрі.

— Вилазьте, товариші преса! — гукнув з кабіни водій і сплюнув крізь відчинене віконце на болотисту дорогу. — Будемо штовхати. Наспівались уже.

— Він так говорить, ніби ми в баюру вскочили через спів, — застрекотала Соня.

Поки штовхали машину, як могли відкопували загрузлі в багнуці колеса, підставляли патики, що їх знаходили обабіч дороги, до них підійшов міліціонер із затриманими біля просіки. Він пошепки переговорив з водієм, той безмовно кивнув на знак згоди і поглядом вказав на кузов.

Далі їхали дуже повільно, бо до борту машини була припнута сухоребра корова. Просувались без пісень, без посмішок, ба навіть без поглядів. Обговорювали якісь дрібниці, як-от погоду чи моду на жіночі короткі зачіски, опустивши очі додолу. Лесеві усе хотілось бодай глипнути на жінку з дітьми, які сиділи на долівці, під самою кабіною. Але він так і не наважився глянути їм в обличчя, хоча знав достеменно, що арештовані прискіпливо роздивляються його і всіх інших. Він це відчував. Боявся стрітись з трійцею поглядами, бо впевнений був, що це люди з його рідного села. Лесь міг споглядати лиш вкутані в онучі брудні ноги затриманих та обшарпані подоли двох спідниць — матеріної та доччиної й обірвані штанці

хлопчика. На литці малого родимою плямою викарбувався хрест. «Та це ж...» — товариш Терен знав прізвище цих трьох.

На підлозі кузова, біля затриманих, стояло два вузли з картатих, латаних хусток. З одного вузла виглядала вишита червоним сорочка та ручка від ножа. «Оце скарб, оце куркулі», — думав собі Лесь і вже хотів був відкрити рота, аби щось сказати, але голова не піднімалась, хоч ти трісни. Ніби хтось невидимий натиснув із силою на потилицю й не давав сил підняти обличчя до дійсності й подивитись тій дійсності в очі. Тихо заспівав, як молитву прочитав:

Вийшли в поле косарі.
Косить ранком на зорі.
Гей, ну-те, косарі,
Бо нерано почали.
Хоч нерано почали,
Та багато утяли!

Міліціонер гикнув, по-молодечому посміхнувся, ляснув себе по коліну долонею та бадьоро доспівав добре поставленим голосом:

До обіду покосили,
Гострі коси потупили.
Гей, ну-те, косарі,
Бо нерано почали.
По обіді спочивали,
Гострі коси поклепали.
Гей, ну-те, косарі.

По короткій паузі усміхнений міліціонер махнув рукою і половина тих, хто був у кузові, підхопили знану українську народну пісню, яку зазвичай співали і вони, і їхні діди-прадіди під час збирання врожаю. Навіть затриманий хлопчина співав, він виводив так само молитовно, як і Терновий, він заглядався на цього незнайомого дядечка у справному півпальті й чекав від нього розуміння, ба навіть не розуміння чи допомоги, а співчуття, одного-єдиного погляду.

До села лишалось їхати менш ніж п'ять хвилин, і весь цей час над порожніми полями й заболоченими дорогами, над ще

вкритими зігнилим листям у передчутті сильних холодів деревами линув спів і, відбиваючись луною від важкого повітря, летів кудись у височінь, ніби просячи в Бога поради та розради. Чулась у тому розрідженому на свіжому повітрі співі не так радість, як молитва.

Увечері холодком
Клала копички рядком.
Гей, ну-те, косарі,
Бо нерано почали.
А в стоги як пометаєм,
То добряче погуляєм!
Гей-гей, ко-о-о-сарі-і-і-і,
Бо нера-а-а-ано поча-ли-и-и-и-и-и-и.

Оті протяжні «і-і-і-і», «а-а-а-а» та «о-о-о-о» зітханням лились над дорогою, то випереджаючи автомобіль, а то наздоганяючи його.

При в'їзді в село Лесь, ставши над затриманими містком, тричі стукнув долонею по кабіні водія. Гаркнув: «Спини!» й, буркнувши собі під ніс: «До сільради пройду пішки», зіскочив на глевку від постійних дрібних дощів землю. Послизнувся, але втримався на місці, зробив кілька кроків й грюкнув кулаком по борту кузова, що мало б слугувати за команду водієві рушати. Злізаючи з вантажівки, мигцем ковзнув поглядом по жінці з дітьми. «Так і є — Гнатьюкова жінка. Гнатьюка Михайла жінка. А де ж сам Михайло? А діти повиростали як. Як же їх звати? Миколка, ага-ага, Миколка хлопчик. Дівчинку вже й не згадаю як», — повертало Леся до його сільської минувшини.

Михайло Гнатьок — сільський інтелігент. Учитель, колишній політв'язень, ще з часів дореволюційних. Його було ще до дев'яťсот п'ятого заслано без права оселятись у містах. До Веселівки він пришкандибав напівмертвий. Десь його носило світами. А Лукера того каторжанина підбрала та й на собі оженила. Але ні, не так було, він її покохав, і вона навзаєм, і вже тоді обвінчались. Ото й просвіти в селі було, що від цього Михайла. Він і читати усіх вчив, і писати. До нього неписьменний люд ходив, як листи від дітей чи ще від кого отримував, — аби почитав, а мо', й відповідь написав. Михайло не просто був інте-

лігент, та й годі — землю навчився обробляти. І робив це з науковим підходом. Усе щось вираховував та вимірював. Та й родило в них найбільше. І ось діточками природа нагородила, хоча люди на селі пашекували, мовляв, повідсихало в того доходяги в тих тюремних казематах усе чоловіче добро.

Ураз промайнув перед Терновим образ спокійного й врівноваженого, не схожого на селянина чоловіка, — Михайла Гнатюка. «І де ж він тепер, той постраждалий від царського режиму?»

Вантажівка віддалялась сільською дорогою, повільно заїжджаючи на гірку. Перелякана корова навспотикача ледь поспівала за машиною. Соня помахала Лесею рукою, ніби він був її офіційним чоловіком, якого вона щойно пообіцяла чекати з війни. Терновий навідмаш сапнув долонею повітря та відвернувся.

— Товариш має підготувати палку промову. А ви із нами, до сільради? — звернулась Соня до міліціонера.

Той уже відспівав своє й запитально дивився на Тернового, який чалапав до самотньої хати на горбочку.

— Так, — з радістю вступив у розмову з такою чудовою юнкою. Тоді суворо зиркнув на корову й додав: — Треба цих ворожих синів здати на суд. Ач, тікати надумали, сучі діти! — він здійнявся на ноги, клацнув підборами, мало не впав від того, що машина пішла бокаса, й відрекомендувався. — Рядовий Охрім Буженко — начальник веселівської міліції, — та й сів.

Кость Юсовицький, підвівши підборіддя та потягнувши кутики рота донизу на зціплених губах, протягнув довге «у», а тоді враз пояснив, що воно оте «у» означає.

— Рядовий, а начальник.

— Хто був ніким, той стане всім, — думала, що поставила крапку Мойра, але міліціонер додав і цим сам поставив крапку:

— Став. Не стане, а вже став, — і якось спантеличено подивився на затриманих, що, обнявшись, тишком сиділи на брудній підлозі.

Мойра, прослідкувавши за поглядом рядового Буженка, й собі з осудом вилупилась на жінку у вилинялому одязі, з покірним виразом обличчя та червоними чи то від сліз, чи то від холоду очима. Фейлетоністці хотілось розтлумачити дітям, що їхня

мати вчинила злочин. Негайно бажалось повідати, як їм буде добре в колективних сиротинцях, куди вони неодмінно потраплять і де їх виховують краще, ніж це могла б зробити ця неосвічена селянка. Діти дивились на товаришку Крум вовченятами. Їм було від сили років по десять, і вони були дуже схожі одне на одного. У цих хлопчика та дівчинки були такі самі, як у матері, безкровні обличчя та відсторонені погляди і... страх. Цей страх передався Соні, й вона здригнулась та відчула неабиякий холод. Кинула погляд на речі затриманої та ласкаво поцікавилась у того, хто її затримував:

— А що в мішку?

Міліціонер пхнув ногою напівпорожній невеличкий мішечок, за який усе ще чіплялись посірілими пальцями дітлахи, та з огидою випалив:

— Тут зерно, а там, — кивнув маленькою головою в бік матері, — пожитки їхні. Куди тікала, дура? — різко запитав.

Соні від цих слів стало моторошно. «Ну, навіщо, — думала, — її обзивати. Зараз не ті часи, не царські, коли людей ображали словом». Вона роззирнулась, шукаючи підтримки в колег, але інші товариші вже спілкувались між собою, обговорювали плани на день, сперечались, тихо бубоніли собі під ніс і ніхто не звертав уваги ні на конвоїра, ні на заарештованих порушників, ні на реакцію Соні.

— Дітей рятувала, — тихо, наче з-під глибокого сну, мовила жіночка, і по її щоках потекли важкі, ніби з силікатного клею зроблені, сльози. Вона не втирала їх, не було в неї сил, аби підняти до обличчя знеможені руки. А сльози не встигали докотитись до підборіддя, аби крапати жінці в пелену, вони вбиралися виснаженою шкірою, висихали, вивітрювались.

Міліціонер зареготав, його регіт підхопили члени агітаційної бригади разом із Сонею. Соня сміялась, аби заглушити свій біль, вона сміялась, аби не чути власного питання: «Навіщо я подивилась їй в обличчя, навіщо я запам'ятала її сльози, навіщо я побачила, що ці діти так схожі між собою?»

— Приїхали! Сільрада! — крикнув Петро Бевз.

Жінки та чоловіки почали через борти кузова зіскакувати на землю. Міліціонера найбільше цікавила корова, яку він

відв'язав та повів на задній двір сільради. У кузові, як заанімілий пам'ятник, лишилися сидіти непорушно лиш Мати та її Діти.

Вони могли знову пуститись навтьоки, адже їхній охоронець пішов. Але не було в них сил. Жінка примружено дивилась на одну з хат, праворуч від сільради, а діти ще більше тулились до матері, так, що, здавалось, хотіли залізти їй всередину, заховатись у материнській утробі від бід цього світу. У їхніх поглядах світилась старість, їхніми душами заволодів страх, вони хотіли додому, але не знали, де тепер їхній дім.

Двоє чоловіків, які щойно вийшли на ганок сільради, пропустили всередину веселих та говірких газетярів, трохи потеревенили про агітбригаду та її функції, тоді закурили по самокрутці. Сплювуючи крихти пахучого самосаду, який вони ще три дні тому вилучили в одного з куркулів, розгомонілись про проблеми насущні, невідкладні й політичні.

— І нащо їх на станцію волокити? — запитав той, якому було років за п'ятдесят, в того, який ледь доходив до двадцяти та мав сині, мов волошки, очі. — Пустити тут у расход та й ділов.

— Кузьмо Лукичу, ми ж не махновці якісь, у нас все мусить по закону бути. Присудить їм суд Сибір, значить, пойдуть туди, відбувати покарання, а присудить у расход, — молодший задумався, затягнувся та різко мовив: — ні, не присудить. Усе ж таки жінка, діти. Батько, то таке діло. Хіба вони за нього в одвіті?

З сільради хтось гукнув вольовим голосом:

— Октябрине, Кузьмо Лукичу, беріть хлопців та їдьте. У Дружківці підхопите ще трьох ворожих синів. Зайдіть по рознарядки.

Октябрин загасив недопалок об підошву та гайнув за рознарядкою. Кузьма Лукич, випускаючи масивними хмарами дим із перекошеного шрамом рота, почав ходити навколо вантажівки, бити хромовим чоботом по колесах та плескати долонею по залізній кабіні. У Кузьми Лукича на мізинному пальці жовтів довгий огидний ніготь. Чоловік подлубав тим нігтем між зубами й спинився біля відкритого заднього бортика. Довго дивився на жінку, а тоді мовив приглушено:

— Дарма ти, Лукеро, тікала. Віддала б усе, то й дітей зберегла б. А так...

— Відійди, Кузьмо! Відійди, заради Бога, не рви з мене душу, — прогарчала Лукера. — Немає нам серед вас життя.

— Октябрине, ну, чого так довго? — хрипло заволав Кузьма та широкими кроками рвонув до входу в сільраду. На порозі мало не лобами зіткнувся з Октябрином. Юнак ніс папери. За ним вибіг водій, який на ходу гриз червине поморщене яблуко.

Перед від'їздом Кузьма схопився руками за мішок з пшеницею, який вже ніхто не тримав, хотів був узяти й вузли, але Лукера подивилась на нього так, що не зміг пересилити себе, лиш витяг довгий сталевий ніж і насварив жінку пальцем. Вона монотонно пояснила, ховаючи обличчя в натруджених, укритих синіми жилами руках:

— Не кровопивці ми і не душогуби. Це таке знаряддя, аби хліб різати, а не людей патрати. Не судить по собі.

— Контрреволюцію розводиш, суко? — просичав Кузьма Лукич і кинув на Лукеру грудкою землі, яку, різко зігнувшись, підхопив.

Жінка не боронилась. Грудка, відбившись об плече Лукери, розсипалась чорною землицею їй у пелену. Лукера зняла хустину з голови, вклала ту землю на краєчок та зав'язала вузликом.

Поки всі всідалися, поки командували на від'їзд, поки розвертались з несамовитим гарчанням двигуна, поки матюкались та лаялись, бо машина не бажала відразу їхати, Лукера плакала, випускала з себе усі сльози, робилась жорсткішою. Під кінець плачу, вже коли в тілі не лишилось жодної сльозини, жодної надії на відродження, подумала зі звірячою ненавистю про те, що втратила свій шанс і не зарізала бодай одного з цих дармоїдів, що оце її, трудівницю, та її голодних дітей судитимуть. І за що? За те, що хотіла й вміла працювати, що ростила хліб, вела хазяйство, піднімала на ноги малих. Але відразу після цієї думки кинула оком на власного сина і закрутила головою ліворуч-праворуч.

— Ні, вони також чийсь сини, — мовила вголос і не впізнала власного тембру, таким він був глухим та безрадісним.

Вони мчали до сусіднього села Дружківка, аби забрати звідтіля ще партію куркулів. А потім усе це плем'я, що як клас уже вироджувалось (принаймні так твердили керманічі), доправити до залізничного полустанку десь між Уладівкою та Калинівкою,

щоби потім представники класу, що відмирає, подались у тісних теплушках кудись ген-ген світ за очі, до далекого та безкрайого Сибіру, про який у цих чорноземних краях знали лиш зі страшних старовинних казок та не менш страшних сучасних бувальщин.

* * *

Лесь Терновий стояв на порозі батьківської хати, упершись лобом у дерев'яні хиткі двері. Усе не наважувався натиснути на клямку та переступити поріг. У голові не снувало жодної думки, чоловік заляк на одному місті, ніби приріс до ганку, — не міг ступити й кроку ні вперед, ні назад.

У дворі не було собаки, того, що зазвичай не давав «блудному сину» підійти ближче до подвір'я, бо починав гавкати: без агресії, так, що батьки завжди могли б зрозуміти, на кого здійняв бучу пес. Біля собачої будки сиротливо валялась погнута мисочка, у яку вже давно не клали собачого їдла.

Хлів, де ще три роки тому стояла худоба, німував напіврозвалений та облуплений, подвір'я позаростало бур'янами, а город, який було видно з порогу і який відділявся від подвір'я хистким парканчиком, був схожий на цвинтар — голий та витоптаний, де-не-де перекопаний глибокими ямами, над якими височіли невеличкі горбочки випорпаного із тих ям масного чорнозему.

Двері відчинились самі, Лесь мало не впав до сіней. Навпроти нього стояв батько. Безслівно розкрив свої обійми і прийняв сина, який заляк у неня на плечі. Старий простягнув руку до відра, яке стояло на ослоні в кутку, зачерпнув квартою прозорої холодної водиці та повів молодшого Тернового до хати, обнімаючи його за плечі. Матері в оселі не було. Лесь напився, втер рукавом рота та зопалу бухнувся батькові в ноги, стоячи на колінах попросив пробачення. Старий Мефодій захитав головою, підвів сина, всадовив його за стіл на покуті й мовив без жодних емоцій:

— Мати на роботі, а я, бач, ось лиш йду. На минулому тижні схоронив свого коника. Відмучився в колгоспі. Отакісінький став, — батько показав вказівний палець.

Лесь опустил важку голову на складені руки й так застиг. Слухав батькову розповідь.

Мефодій Гнатович віддав колгоспу все, що просили... що наказав син. Усе! Пішов працювати. І він, і мати, і навіть хуба дуже швидко стали украй німічними. За час, проведений у колективній стайні, охляв, випрацювався молоденький коник, бо ж як проклятий орав землю.

— Найбільше надірвався на тих буксирах, — оповідав батько. — Най би їх грім побив.

Гнівався старий, що батрачив, гнув спину невідомо на кого й для якої такої вищої мети, якщо все валиться, ламається й дохне. Вірніше, вже тепер відомо! На упиря! Згадував, як ходив під паном і як той пан щедро винагороджував за роботу й дивився, аби люди були ситі, бо що ж то за робітник, якщо він голодний. А ці, теперішні совбарини та радвельможі, що роблять, га? Лесь слухав, і хотілось йому або враз оглухнути, або батькові зашити рота. Це ж якщо хто почує? Це ж тюрма! Каторга за такі слова. Батькові посилення в минувшину як не крути, ніяким боком не підтверджували тих гарячих промов, що їм, колгоспникам, щодня доносили до вух різного штибу пропагандисти, яким у селі ніби медом було помащено.

— Ці пролетарії, най би їм повиздихати, мені, старому Мефодію, розповідали, як я до приходу їхнього погано жив. Дають сто грамів їжі на трудовдень. Уже й не знаємо, як гроші виглядають, — не дають нам грошей. Трудодні придумали, — старий перевів подих. — І як мені тепер стало добре й привільно жити, розплескуються щоднини. — Наблизився до сина. — А насправді, сину, що не день, то важче жити — страшно жити. Працюємо з матір'ю від рання до смеркання, а поїсти до пуття і нема. А ці горлопани все кричать: «Пятилетка» та «Дайош», усе вимагають якогось плану, най би їм чорти того плану давали. І все, все, що б не вхопили, тягнуть на зернопункт. А звідтіля не забирають нікуди — нема чим. Транспорту не вистачає, бач, у них. Рук загребущих вистачає, а машин — не. Все гние. Ні собі — ні людям. — Мефодій подивився впритул на сина. Пропалив його поглядом, повів далі: — План їм подавай, і то щоб в три роки впоратись... зробити те, що на п'ять запланували. То нащо ж на п'ять планували? Дурні, дурні вони і є. І ще — паскуди з паскуд. Людей, що не виконали план, штрафують. І як

штрафують — одбирають під опис усе: хату — давай сюди, чоловік з дітьми побіг у хлів — і хлів їм потрібен. Відбирають! Сорочини з дітей знімають та надвір у чому є виганяють. Що це робиться, сину? Га? Ви хоч там у місті про це знаєте? Пишуть ваші газети про те?

Лесь сидів і слухав, а його оте підступне «Я» усе більше розправляло крила, аж тисло зсередини. «От, якби можна було зараз утекти, знов податись до міста, у редакцію. Сидіти там, писати. Я ж добре пишу. Нащо мені це село? Нащо мені ці розповіді?»

А батько вів далі. Нарешті є кому поскаржитись, вилити душу, почути розраду. Син! Син приїхав! Стане за них, немічних, горою. Це ж селянський син! Він зрозуміє!

«Я вже не селянський син», — відмахується товариш Терен подумки. І тут-таки кладе його на лопатки Лесь Мефодійович, селянин, а не товариш, селянин, уроджений в селі Веселівка в тисяча дев'ятсот сьомому дореволюційному році.

Батько не спиняючись оповідає — хоче встигнути за короткий час все розказати. Напосідається на сина. Та хіба ж усе втиснеш у хвилини. Тут роками розповідати, та й то не все опишеш до ладу.

Коли почались скажені перегони хлібоздач, коли доводили неможливі плани по зерну, м'ясу, молоку, люди, чесні люди, не злодії, не крадії, не душоуби, пішли красти. Вночі вилазили, як ті вужі, на поля та визбиравали із колгоспних ланів усе, що так чи так гнило в землі, чого кволі колгоспники не в силах були зібрати й обробити, що випало й от-от мало б пропасти. Та й те видирали із рота, висмикували і ліпили як доважок до того супостатського плану, ще й судом погрожували.

— Суд! — задумливо казав батько. — Либонь, буде суд, лиш пізніше. І судитимуть не нас. Ні, не нас. Їх судитимуть!

«І мене», — стрельнуло думкою, аж Лесь підхопився й заходив по хаті.

— А де Гнатюк. Михайло Миколайович де? — згадав врайнішню зустріч з Гнатюками і зазирнув батькові в очі.

— Та де ж? Там, де й усі отакі непримиренні та гарячі. На которгу рік ось буде, як забрали. Гатять людом ту Сибір, а вона

все просить і просить ще. А мо', вже по ньому й слід охолов, закопали десь, та й... — махнув приречено рукою, мовляв, не питай сину.

— Та як же так? Та він же комуніст, він же... — і урвав фразу.

А батько скаржився на теперішні закони, які ніщо інше як беззаконня та розбій.

— Улітку, як зерно ото було дозріло, вже не лиш погрожували, сатани, а й хапали за колосок, за десяток зернин, за побачену прив'язаною до пояса торбинку, що теліпалась зі жменею жита, — перейшов на шепіт. І шепіт цей був гарячим, хворобливим, стриноженим. — У полях тьма людей постріляних, мічених маленькою дірочкою в лобі. Усі як один — з тим тавром. І рівнесенько, стерво, клало, між брови. Акуратно. Працював спеціаліст, стрілок, мисливець... на людину мисливець, живодер. І знають же люди — хто.

— Хто? — спитав Лесь, і йому волосся стало сторч, от, відчував, як ворухиться, бо ж знав, що зараз почує чиєсь знайоме ім'я.

— Та хто — свої... Кузьма Лукич, либонь, — відповів батько й зітхнув, а затим і перехрестився. — На власні очі бачив, як Філоненка-молодшого... пам'ятаєш хлопчиська з лівого кута? Такого шмаркливого й бистроокого? — Лесь кивнув, мовляв, пам'ятаю, ще як зачув прізвисьце, але Мефодій ніби спеціально нагнітав: — Тягли його на ряднині аж від поля. Та й то, як тягли? Як брудну цурпалку якусь. А тоді вивалили під сільрадою як різаного кабана — нате, дивіться, якого ми вам ворога встрілили. А в лобі ото відмітина, а в задубілих руках — зерно. В обох долонях затиснуте, — старий показав, як то воно було затиснуте, те зерно. А далі вів крізь зціплені зуби: — Лукич ті долоні розтиснув, ставши коліном на здерев'янілу руку, та зерно вигріб... для плану. Страх прийшов у Веселівку. Люди он гомонять про антихриста, йдуть молитись аж до Києва — просити заступництва.

Мефодій перехрестився, дивлячись у порожнє покуття. Лесь відчув у батьковій напруженій спині не висловлене питання, адресоване синові.

— Як вам так необхідно, то можна образі поставити назад, — недоладно бовкнув. — Зараз із цим уже не так строго. Якщо... то...

Батько перевів бесіду на інше.

— Он, перекопали буксирники весь город, поштрикали шупами. Думали, що ми з бабою пшеницю ховаємо там. Яка пшениця, сину? Де вона? — старий схопив сина за пальто. — Забрали торбинку квасолі, стільки ж гороху. Мати боронила сушно, яка на горищі зберігалась, — старий Терновий показав пальцем на стелю. — А вони жінку стару та прикладом... та у груди. Але що їм? Мати твоя полежала-полежала та й пішла в колгосп по трудовні, бо ж їсти щось треба, — Мефодій набусурманився, почорнів аж весь. — А ти що сюди прийшов, сину? Це ж нащо? Ти, сину, тікай звідсіля, хоронись у місті. Нема чого.

Старий татусь мов навіжений почав виганяти сина з хати, штовхав його у спину, вів під руку до воріт, наказував тікати, просив не сперечатись із «теперішніми» й не потикатись до Веселівки, бо ж сюди вже ступив голод немилостивий.

— Заморять нас тут, їй-бо, правду кажу, — шепотів й роззирався навкруги, чи не чує хто. — Дем'ян з провулка... — Мефодій кинув рукою кудись убік, — хотів ото до брата податись в Одесу. Зібрав торби та й з усією родиною й вирушив. Кажуть, бачили їх, обідраних та голодних, — ходять навколо двірця в місті, руки простягають. Чи обікрав хто, чи червона валка дорогою обдерла — невідомо. А люди ж були роботящі, нікому й слова лихого не казали. Йди, сину, йди. Я матері од тебе передам словечко.

Так і не зміг пояснити батькові, для чого приїхав. Старий думав, син прийшов побачитись... може, востаннє. А він прийшов агітувати. Терен швидко пішов вигоном, тоді шляхом, тоді не озираючись побіг що є духу.

«Агітувати-агітувати-агітувати», — слово билось у скронях і відлунювалось на рівні сонячного сплетіння.

Він біг довго, біг на межі можливостей. Ніби од того бігу залежало чиєсь життя. Ніби, якщо він добіжить вчасно, — все ще можна буде врятувати, а як ні, то... Леся метався, хотів був захватись у просіці, впасти на землю, запорпатись у багно,

аби ніхто його не знайшов, ніхто більше не запитав: «Навіщо ти тут?» Важкі думки витісняли одна іншу. То Лесь мав намір дезертирувати з агітбригади й нісся в бік міста, тоді кидався рятувати батьків і повертав, на півдорозі спинявся, широко розставляючи руки та крутячись, ніби питав у природи, що йому робити. А в голові проносилось страшне: «Най би мій батько вмер, най би матір моя померла, аби не бачили вони, нащо я приїхав». Молодик хапався обома руками за шкіряного кашкета, стягав його та кошлатив непокірне волосся.

Не пам'ятає, як ноги занесли його на сільський цвинтар. Бродив, як сновида, між могилами, між свіжими насипами. От, його однокласника Харитона Зубрія могила. Он, муляра сільського Панаса Петровича, ач і дружини його тут-таки, овва і їхньої дочки, Марусі, що була трохи несповна розуму. Довго сидів, замислившись над свіжими хрестами.

Як сонце вже тікало за обрій, знесилений, поплентався слизькою від мокви дорогою до сільради. Йшов невпевненою ходою, ноги роз'їжджались на глиняному місиві. Діставшись сільради, зрозумів, що не чує, що йому кажуть якісь невідомі люди у гімнастерках, що йому торочать Кость Юсовицький, Соня й Мойра, про що балакає Петро, надмірно ворушачи губами й втираючи ті губи рукавом. Блимав на них порожніми очима, морщив лоба, сп'яніло кивав. Соня принохувалась до Леся й висловлювала припущення, що він десь хильнув зайвого й тепер от, п'яньма-п'янючий. Але він, Олесь Терновий, цього не чув, бо суцільна тиша накрила його. «Як добре, — думав чоловік, — як добре бути глухим. Аби ще й німим... до цього ж. А ще й сліпим... аби...»

— Його треба вкласти спати. Нумо, товариші, — наказовим тоном мовила Мойра. — Що ви до чоловіка причепились. Товариші, дайте йому спокій. Він, видко, не відпочивав кілька діб, от і виснажився.

Мойра відвела знеможеного колегу до окремої кімнати, де стіни були завішані портретами різномастих вождів — від гриватого й задумливого Карла Маркса до вусатого й усміхненого самими очима Сталіна. Були тут зображення Леніна — і самого, й з ходоками. Окрім картин, кімната була вставлена кумачами.

На підлозі стояли мішки, мішечки, згортки, вузли з пшеницею, горохом, вівсом та іншими вилученими лишками. Жінка постелила на вузьку лаву ряднину, підклала під голову Лесю мішечок з квасолею та наказала спати. Оскільки Терновий не чув, що вона йому каже, Мойра закрила його очі власноруч, ще й притримала долонею повіки, аби вони не відкрились. «Наче мертвому», — встиг подумати Лесь перед тим, як впасти, мов у глибокий чорний колодязь, у сон.

Сновиддя

Посеред всіяної зеленою соковитою травою галявини, оточеної невисокими кущами пахучого жасмину, стоїть довжелезний стіл, запнутий білосніжною скатертиною із гладдю вишитими по обідку блакитними трояндами. Уздовж столу, який тягнеться аж до горизонту, припнуті масивні дубові лави, устелені домотканими ряднами з графічним орнаментом. Велике лагідне сонце висить низенько над тим боком столу, який впирається у горизонт. Над столом, жасмином і навіть над сонцем літають солов'ї. Своїм ангельським співом ці непоказні пташечки приманують подорожніх.

Спочатку люди підходять до дивини серед поля по одному, лякливо ступаючи та озираючись навсібіч, шукаючи когось, хто стане на заваді перебуванню біля святкового столу, хто віджене чи пояснить, що це не для них приготовано. Але жодна жива душа не протриває, аби подорожні сідали на лави. Хтось гладить руками чисту скатертину, хтось милується співом птаства. Коли перші відчайдухи обережно повсідалися на краєчки лав, до них почали приєднуватись інші. Вони підходили невеликими гуртами — по двоє дорослих і поруч зграйка малих. Сідали, ширяли поглядами по сусідах і по вишитих трояндах на скатерці, чекали невідомо чого, мружачи променисті очі.

Тоді, звідки й невідомо, почувся гул, такий, як буває з наближенням землетрусу. Перелякані люди не наважувались підійматись, аби кудись-то побігти й собі, а лиш безпомічно чіплялись руками за стіл, який почав легенько труситись. Малі й великі, старі й молоді вчепились пальцями за лави, один за

одного й, заплющивши очі, чекали покарання за те, що опинились за цим столом, у цій прекрасній оазі. Гості боялись цього панського столу і того гулу, що усе наростав. А ще більше — тих поштовхів, які примушували їх здригатись на своїх місцях. Дехто, закривши вуха долонями, беззвучно кричав. Широко відкривали вони беззубі роти, шамкотіли ними, дехто молився на сонце, склавши долоні одна до одної, дехто голубив своїх дітей та притискав їх міцніше до себе.

В одну потужну навалу стіл обліпили орави схожих на хижих звірів людей. Людей без подоби Божої, натомість із гострими іклами й налитими кров'ю очима. Вони гарчали, облизуючись та ковтаючи слину. А затим почали стукати брудними долонями по чистій скатертині, залишаючи на ній відбитки — чорні, сірі, брунатні плями, а іноді червоні, бо дехто так сильно гамселив по дерев'яному столі, просячи їжі, що розбивав долоні. І з них хлюпала кров, бризкаючи на сусідів.

Злякане сонце наполовину пірнуло під стіл, і саме цієї хвилини до столу випливали справні молодіці з червоними щоками й товстими косами. В обжинкових вінках на головах. Одна із них — Параска. Вона, як і інші, оголена, але ніхто не зважав на їхні налиті молодістю та бажанням тіла, на звабліві форми й пружні випуклості. У жінок з повних грудей скрапувало молоко. Молодіці навіть не намагались втримати його чи втерти руками. Жінки тримали в міцних руках пригощання: на великих тацях гори голубців, з яких йшла духмяна звивиста пара; у фляндрованих полив'яних тарілках свинячі холодці з зеленою петрушкою та червонястими кружальцями моркви; на розжарених пательнях запечених кролів та курочок із хрусткою скоринкою. Окрім цього: горщики з молодою бараболею, густо посипаною шкварочками та политою тягучим запашним жиром; полумиски з квашнею — жовтуватою соковитою капустою, брунатними порепаними помідорами та цупкими зеленаво-вохровими, всіяними гострими пухирцями огірочками.

Люди за столом сп'яніли від самих лиш пахоців, від самого вигляду цього багатства. Вони почали обніматись та цілуватись, посміхались одне одному, дебелим жінкам, сонцю, птахам. Стіл ураз усіявся посудом, наповненим панськими вичудами.

Гості хапали руками, загрибали їдло жменями, насолоджувались не лише смаком, а й можливістю відчуті їжу на дотик, на нюх, на милуватись дарами природи по самі вінця, до кінця віку, донесхочу.

Лесь крізь сон і собі відчуває страшенний голод і нарешті наважується наблизитись до столу, за яким до цього часу лиш спостерігав крізь щільні кущі жасмину. Дивується, чого це він і не він зовсім, а Миколка з хрестиком на нозі. А тут одразу й не Миколка ніби, а білобрисий малий з величезним револьвером у руці та з новеньким орденом на грудях. І чого це він, десятилітній хлопчина, так жадібно дивиться навіть не на їжу, а на ту оголену жінку, яка зветься Параскою.

Терновому уві сні паморочиться в голові, світ крутиться перед очима. «Це так жасминовий дух подіяв», — чує пояснення. Виходить із кущів на галявину, де повним ходом йде бенкет. Обходить стіл зі сходу на захід і в протилежному напрямку — шукає й не знаходить вільного місця, щоб і собі сісти та пообідати. Тягнеться через голови до одного із великих, накритих казанів. Казан той, єдиний на весь стіл, стоїть саме посередині. До нього гості ще не торкались. Рука зголоднілого товариша Терена видовжується, як гумка, дотягується до покришки, з-під якої валить густа чи то пара, чи то дим. Хапає за гачечок та, докладаючи чималих зусиль, смикає.

Мимовіль Лесь заскакує ногами на лаву, розштовхує тих, хто там сидить, з щирою цікавістю зазирає в казан. У наваристій юшці, яка все ще кипить (хоча під казаном нема вогню), вигулькують та пірнають між бульками якісь довгенькі та грубі ковбаски. Вода вирує сильніше, як той гейзер, і з казана піднімається невеличка, ймовірно, дитяча рука. Ця варена рука із пальцями і нігтями на тих пальцях якусь мить крутить-ся й пірнає у глибінь велетенського казана.

Той, хто заглядав у казан, зойкає, йому сутужно підспівують солов'ї. Умить сонце шубовснулось у безодню чорного неба й зробилось зовсім темно... і тихо. Тоді очі звикають до темряви й можуть розрізнити якісь силуети.

Олесь відчуває на собі липкі від жиру дотики тих, хто оце щойно їв. Заклякає од думки, що ці незнайомі йому руки

потягнуть і його в той казан. Нестерпно хоче пальнути зі свого револьвера, але той виявляється зробленим із хлібного м'якуша — не стріляє. Ліричний герой Лесевого сну наважується тікати, різко повертається, аби бігти до рятівних кущів, але зіштовхується лоб до лоба із молодницею, яка розносила страви. Придивляється знизу вгору, чи це, бува, не Параска. Ні, не вона. Інша. Її, незважаючи на сутінки навкруги, він бачить доволі чітко.

Жінка щиро посміхається та вкладає йому до рук щось, загорнуте в газету. Лесь миттю хапає пакунок та несеться із ним до укриття. Сідає під куш, судомно розгортає численні шари газети «Більшовицька правда». Шматує її та кидає ту рвань собі за спину. Що далі, то зростає його впевненість: там, під газетними шатами, захована відповідь на важливе питання. Зірвавши останній шар паперу, чоловік клякне. По хвилі мов підкошений падає на спину й бовтає ногами й руками, ніби намагається відплисти далі від того, що бачить. Перед ним, на газеті, — відтята голова дитини із заплющеними очима. І схожа та голова на голову білозубого малого, що ото нещодавно сидів під цими кущами з револьвером у руці. Лесь задихається, хоче вилізти з-під кущів, але несила йому навіть підвестись. Земля тягне його до себе, засмоктує щомиті. І ось він уже наполовину в холодній домовині, лиш голова стирчить назовні... поруч із дитячою відтятою головою. Та ні, не поруч, а замість...

— Лесю! Олесю! Товаришу Терен! — шепоче голова синіми губами. А голос ніжний, жіночий.

— А-а-а-а! — відбивається від жахів Лесь, і в нього починає боліти плече.

2000-ні

— Сашку! Саш! Сину! — будить Сашка Ліда, шарпаючи його за плече. — Сину, прокинься.

Сашко різко піднімається на ліжку... Він у поту, а перед очима все ще стоїть та відрізана дитяча голова. Хлопець на хвилю стуляє повіки.

32-й

— Лесю! — гаркає що є духу й розплющує мертві очі відрубана голова.

— А-а-а-а! — горлає не своїм голосом Терновий, і цей крик лине в простір та переплітається з іншим, дуже схожим на його.

— А-а-а-а-а-а-а! — відбивається від жахів споглядач, і в нього починає боліти плече.

Відчуває, як із нього струшують землю, як хтось тягне його нерухоме тіло вгору, над цим шабашем. Він усе далі й далі і знову чує:

— Саш! — десь далеко. — Лесь! — над вухом. — Сашку! — наче згори. — Олесю! — тут, поруч. — Товаришу Терновий! — верещить знайомий жіночий голос.

Лесь розплющує очі, над ним знервоване обличчя Соні. Вона боляче щипає його за плече й кричить, мов навіжена, повторюючи його ім'я.

— Ой, такого наверхлось, — пхикає Терновий, спинається на лаві й чеше здивовано потилицю.

* * *

У приміщення, де щойно прокинувся Лесь, за час його вимушеного сну заповзли знадвору сутінки, а із сутінками і якісь чорні силуети. Лишень Терновий буркнув спросоння останнє слово, як хтось чиркнув сірником. Робкор повернув голову на звук і побачив невеличкий вогник, який за хвилику перетворився на більший, впурхнув у газову лампу та освітив обличчя людей, що зібрались біля столу. Тут були всі ті, з ким Лесь приїхав: агітатори та робітники пролетарської преси. Окрім знайомих, кілька незнайомих — вельми суворих чоловіків. Вони закурили, передаючи один одному цигарку для підкурювання, й кімнату вмить заповнив смердючий дим.

— Це вже не те, — прорізав тишу чоловічий голос, голос сумнозвісного Кузьми Лукича. — У Кравченків завжди самосад нікудишній. І брати не треба було. Лише морока. Вчепився

в той тютюн, як буржуй у завод. Я до себе — воно до себе. Шо мав робити? Пальнув. Нада ж ревдисципліну підтримувати.

До Лукича приєднався начальник сільської міліції Охрім Буженко. Вони вдвох ще трохи помізували, у кого самосад ліпший, а в кого — гірший, треба було стріляти чи ні. Називали імена, прізвища, прізвиська й кутки, у яких живуть ті, хто колись вирощував добрий тютюн. За кожним іменем Лесеве серце прохромлював біль. Тоді з-поміж цієї братії підвівся один: молодий та приємний на вигляд чоловік у гімнастерці та з планшеткою через плече, кахикнув, підійшов до столу, стукнув кісточками складених пальців по червоній покривці. Обіперся на стіл і розпочав серйозно:

— Товариші! Рішення прийнято. Зранку виступаємо. До нас із міста прибули товариші газетники. Приїхали, значить, аби агітувати селянство, скажімо так, напоумити їх...

— Та кого тута напоумлювати, голово?! — перебив оратора той, який вважав Кравченків самосад нікудишнім. — Кого агітувати, Іване Петровичу?

— Помовчте, Кузьмо Лукичу, — зауважив голова веселівської сільради і тут-таки спохопився: — Вам, товаришу начальник комнезаму, слово буде надано згодом. Згодом. Тож я продовжу, — подивився прискіпливо на Юсовицького. — Якщо хочете допомогти нашій спільній справі, поїдете завтра в складі буксирної бригади.

— Вместі труситимемо куркулів, — додав Кузьма Лукич. — Це справа не складна. Главне — без дамських емоцій.

— Зачекайте, зачекайте, — вплився в бесіду Лесь. Його голос зі сну звучав неприродно хрипко. — Кожен має займатись своїм. Ми будемо писати, агітувати, а ви — трусить... якщо вам це подобається. — Він прокашлявся.

— Тш-ш-ш, — заспокоїла товариша Соня та потягла його за рукава, аби той не збирав на собі невдоволених поглядів членів буксирки. Буксирники сиділи хто де — хто в кутку, хто на долівці, а хто й на лаві біля Тернового та Соні.

— Ми хотіли вранці людей на мітинг покликати, — взяв на себе ініціативу Юсовицький. — Проведемо бесіду... Розповімо людям що до чого... Запалимо їх своїм натхненням... — Юсо-

вицький якось знітився, наштовхуючись на мовчазний опір буксирників. — Ото й усе. Мітинг за нами. Та й назад. У нас робота. На наші кореспонденції чекають читачі. Ми повинні писати, а не експропріаціями займатись. Ми ж так — суто психологічно допомогти товаришам...

— Гаразд, — коротко відповів голова сільради і надовго замислився.

— Тут з людьми нада говорити з допомогою оцього, — головний комнезамівець вихопив наган і, помахавши ним у повітрі, знову поклав його до кишені. — Будете в цьому селі яси точити, то залишитесь без бошок, — розмірено далі повів. Поки говорив, шкрябав кінчиком Гнатюкового ножа собі під довгим нігтем. — Тут народ дикий, за своє барахло шкуру здере. Ви їм слово, а вони вам — ножаку в спину, — чоловік відточеним рухом махнув ножем якось ізнизу догори і ще й прокрутив у повітрі лезо. — Тут треба по-бойовому, по всій строгості закону... нашого нового робоче-крістьянського. Розбалувались люди, землю занюхали, панами забажали стати, — начальник комітету незаможників скрипучо засміявся.

— Щось я за цими людьми такого не спостерігав... раніше, — втрутився в розмову Терновий.

Кузьма Лукич придивився до Леся, гигикнув і сердито сплюнув.

— Оце д-а-а-а, — протяжно завив. — Невже Тернового синок у селі об'явився? Оце так-так. Ну, здастуйті вам. Бачу, у люди вибився. А не пізнав би тебе, ач, як бородою обріс. Чую, шо-то голос ніби знайомий. Придивляюсь — на батька як викапаний схожий. І не ковтнули ж тебе чорти в тому місці? — Кузьма Лукич засміявся.

— А ви, товаришу Заболотний, із тюрми та зразу й сюди? — взяв на кпини Лесь. — І одразу в начальники.

Кімната якийсь час німувала. Об скляну колбу лампи що є сили бився нічний метелик. Лесь думав про те, де серед глупої осені цей метелик узявся, а тоді якось само собою виринули розмірковування про те, чи їстівні взагалі метелики. Мовчанку перервав заливистий сміх Заболотного. І до чого він, той сміх, був, ніхто й не зрозумів, можливо, й сам Лукич гадки не мав.

— Кому із тюрми на виход, а кому-то на вход. Це така інстанція, що пустувать не буде, — почав свою філософію Заболотний. — Січас времня таке, що ворог на ворогові сидить. А ви там, у ваших містах, за тим столпотворенієм і не бачите нічо. Он, ми щодня спроваджуємо куда нада... кого нада. І сьогодні ж без діла не сиділи.

«На Гнатюків натякає, однозначно», — розмірковував Лесь. Він знав, що між Лукичем та Гнатюком задавнаена неприязнь існувала. Сам-бо Заболотний хотів Лукеру сватати. Лукера відмовила йому, бо урвитель, бандюга й злодій. По весіллі з Михайлом Кузьма допитував Лукеру, чи ж не за такого самого злодія вийшла, чи не подібного до нього обрала. Жінка лиш плечима стенала й не знала, як йому пояснити різницю між злодієм та політичним в'язнем.

«От, тепер і він, цей Кузьма Лукич, уже мабуть політичним себе вважає», — думалось робкору.

— А я піду з буксиром, — поставила крапку в тираді начальника комнезаму та роздумах свого колеги фейлетоністка Мойра Крум. — Я хочу побачити на власні очі, як воно все робиться, — трохи подумала й пояснила: — як ці, ваші куркулі, за мішки свої хапаються, як не хочуть ділитись із робочим класом. У мене фотоапарат. Зроблю репортаж на вістрі, так сказати.

Ніхто нічого не відповів. Затим гучний бас праворуч від Тернового коротко резюмував.

— Добре!

І в цьому, як одрубаному, «добре» відчувався незламний характер принципового ватажка, головного цієї отари, отамана.

Терновий придивляється до чоловіка, який примостився в кутку й від якого, як із льоху, віє холодом після отого базисного схвалення. Простягає руку, просячи цигарку, отримує її, нагинається, аби підкурити, й, допоки запалюється сірник, роздивляється незнайомця. Нічого особливого — чоловік як чоловік, лиш на ньому форма Державного політичного управління. «Чека», — відразу охрестив його Терновий. Цей чека був подібний до залізного Фелікса, хрещеного батька всіх, хто працював в органах держбезпеки, — такий самий сухий та високий, з такими самими залисинами та почорнілими запа-

динами під високими вилицями. Лиш без борідки, важке масивне підборіддя дисонувало із доволі витонченим носом та невеличкими відстовбурченими вухами.

— Товариші, поведе вас начальник буксирної бригади товариш Калюжний Степан Степанович. Весь інструктаж на місці. Основні принципи ви знаєте. — Голова сільради пошарудів по столу й підставив до світла аркуш, сам потягся обличчям ближче, аби прочитати. — Нам на допомогу прислали досвідчених людей із області. — Він зиркнув туди, де під стіною сиділи чужинці. — Значить, що ще? Ага, ще міліція буде, — подивився вглиб приміщення, шукаючи очима сизий мундир Охріма Буженка. Замість нього наштовхнувся на юного Октябрину, який виструнчився біля дверей, світячи великою червоною зіркою на пожмаканій вицвілій будьонівці. — Молодь піде — активісти наші. — Октябрин ніжно посміхнувся на знак згоди. — Додаткову зброю, лопати, щупи зранку під розписку видам — спеціальне розпорядження маю. Що ще? Товариші, газетярам пропоную самим визначатись. Як хочуть з бригадами — найідуть, як хочуть мітинг — можемо організувати.

Іван Петрович Паламарчук — голова веселівської сільради, мав майже стільки літ, що й Терновий. У його мрійливому погляді вчувався ідеалізм. Дещо булькаті горіхового кольору очі й подібного відтінку волосся знімали з його двадцяти семи ще років зо п'ять — завдяки чому він виглядав хлопчиськом. Невисокого зросту, але доволі плечистий. Незмінний зеленкуватий військовий френч без погонів та нашивок говорив про його військове минуле. А бліда шкіра — про походження: хоч би скільки стовбичив під сонцем — не брало воно його, не вкривало захисною темінню. Його тонкі пальці підказували — чоловік не робітник і тим більше — не хлібороб.

— Інститут! — казали про нового голову селяни, коли він лиш-лиш приступив до виконання своїх обов'язків.

А було це три роки тому. І величали «інститутом» голову спочатку зі зневагою. Придивлялись. Згодом побачили, що чоловік розумний, дурного не каже, якщо не зважати на його лекції з марксизму-ленінізму. «То таке, — виправдовували Паламарчука мудрі люди, — кожна людина не без ганджу».

Івана Петровича в селі поважали, хоч він і був приїдою, та ще й партійцем. А до таких селяни ставились з осторогою — близько в душу не підпускали.

— Так-так, мітинг, — вичавив ніяково Юсовицький. — Після нього ми відразу назад до міста поїдемо, якщо все так... Ми мали інші відомості. Нам сказали, що треба провести роботу... — редактор надто багато жестикулював, що видавало його збудження. — А у вас тут уже... операція... Зброя. Ні-ні, ми люди цивільні — одвоювали свого, — і він багато-значно постукав по протезу.

— Чому ж! — вистригнула наперед Мойра. — Мені як репортеру цікаво бути на передовій. Я хочу лишитись.

— Досить теревенити дурно, — підвів жирну риску Калюжний. Він вийшов зі свого темного сховку й вріс посеред кімнати, розставивши ноги на ширину чималих плечей. Промовисто наказав: — Хто хоче бачити все — їде, хто не хоче — тікає к бісовій матері. І що швидше, то краще. Нічем та шмаркачів тут не стерплю. Серйозне діло робимо, а не в лялечки граємось. Це — класова боротьба. Крапка!

Калюжний висмикнув з рук голови сільради Паламарчука аркуші із прізвищами членів двох буксирок — тієї, що лишається у Веселівці, та іншої, яка відряджається до сусіднього села Дружківка. Запитав коротко в Паламарчука, чи забезпечені підводи, та в буксирників, чи готові до жорсткої боротьби. Отримав ствердну відповідь спочатку від голови сільради, а тоді від ватаги. На виході з приміщення гукнув:

— Хлопці! — Усі без винятку повернули обличчя на заклик. — Мої хлопці, — пояснив. — Гайда, поговоримо наодинці, без зайвих вух.

Схожі на сіроманців дуже чоловіки в захисного кольору суконних фуражах та френчах схопились із місць та поспіхом вийшли за своїм отаманом. Досить тендітний, у порівнянні з чекістом, голова сільради важко сів на стілець та постукуючи ногою замуликав собі під ніс. Мойра, Петро та Юсовицький надто гаряче шепотілися. Мойра й Петро хотіли їхати з буксиром, а Юсовицький бажав повертатись до міста і, користуючись своїми повноваженнями, забороняв лишатись тут підпо-

рядкованим йому працівникам. Кузьма Лукич знову закурив і знову заговорив про якість тютюну.

Лесь обмізковував нагоду підтримати батька та матір, залишившись у скрутну годину в селі. «Ти диви, яких сюди відмаків понаносило, — думав, і самому ставало страшно. — Навіть Заболотного вихвилито, викинуло із кримінального океану. Що вже вони тут нахазяйнують?»

— Я залишаюсь! Сількором, — розрізав шепотіння гучною фразою. А тоді Юсовицькому: — Переоформите мене. Раз на тиждень — з мене стаття.

Щоб не вступати в полеміку, стрімко вийшов із сільради й впевненою ходою покрокував до батьківського дому.

2000-ні

У не надто чисте чимале вікно билась невелика, але цілеспрямована муха. Хотілось їй вилетіти із теплого приміщення надвір. Не відала вона, що там, на волі, відразу наразиться на холод пізньої осені, на стрімкий вітер та дощ, і, найімовірніше, така бажана свобода принесе їй лише смерть. Муха з нервовим дзижчанням гамселилась головою об шибку. За її хаотичними діями споглядала жінка років тридцяти із сумними очима, у яких наче навіки застигли й перетворились на крижані скельця сльози.

— Восени тисяча дев'ятсот тридцять другого року вийшов... цей... ну, такий спеціальний указ про заходи, е-е-е, цей... ну, щоб селюки давали норму цього, як його... е, ну, продтоварів різних...

У світлому шкільному класі біля дошки відповідала на поставлене вчителькою питання невисока дівчина років шістнадцяти у вузьких темних джинсах, усіяних блискучими камінцями, та розцяцькованій яскравими смужками кофтині. Вона тупцювала на місці, раз по раз підкидаючи рукою хвіст занадто чорного, аби бути натуральним, волосся.

— Це була постанова, — монотонно, переводячи погляд з мухи на сльоту та голі дерева за вікном, промовила вчителька. Жінка тримала руки, складеними хрест-навхрест на грудях, і розпачливо зітхала. — Візьми, будь ласка, підручник та почитай уголос.

Старшокласниця під супровід легкого гудіння інших юнаків та дівчат, вихляючи стегнами, промандрувала до своєї парти — передостанньої, потягла з неї закритий підручник історії для одинадцятого класу. Підручник не відразу піддався, бо заважали занадто довгі накладні нігті патріотичної жовто-блакитної палітри. Дівчисько почало, слинячи пучки пальців, гортати аркуші новесенького підручника, які ще де-не-де були зліплені на кутиках, — не могла знайти потрібної сторінки. Її губи беззвучно проголошували найкоротше нецензурне слово, але оскільки голова дівчини була опущена, це могли бачити лиш однокласники, що сиділи за партами й дивились на неї знизу. Для вчительки міміка школярки залишалась нерозшифрованою.

— Шістдесят дев'ята, — монотонно, дивлячись у вікно, мовила вчителька і знову зітхнула.

— Жень! — покликав стиха Сашко, який ділив із фарбованою чорнявкою парту.

Після заклику він передав дівчині свій підручник, відкритий там, де було потрібно.

— Її що, чоловік кинув? — прошепотіла Женья й взялась читати з неабияким акторським запалом. Кожне її слово було розфарбоване, мов хвіст павича, літери вимовлялись чітко, й професійна Женина артикуляція примушувала усіх, хто сидів у класі, заглядатись на дівчачі пухкі уста.

— Вісімнадцятого листопада тисяча дев'ятсот тридцять другого року вийшла Постанова ЦК КП(б)У, — дівчинка прочитала кожну літеру окремо, так, що вони стали опуклими й ніби зрозумілими, — про заходи щодо посилення хлібозаготівель. Згідно з Постановою окремі господарства за невиконання планів хлібозаготівель каралися натуральними штрафами, тобто конфіскацією п'ятнадцятимісячної норми м'яса. Того ж дня вийшла Постанова політбюро ЦК КП(б)У, — знову як диктор телебачення відтарабанила Женья й сама заслухалась мелодикою свого голосу, — «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп». Реденсу та Косіору було доручено розробити до двадцять третього листопада спеціальний оперативний план ліквідації куркульських та петлюрівських

контрреволюційних кубел. ДПУ — вилучити з міст ідеологів та організаторів «куркульського саботажу», провести чистку та засудження рахівників і бухгалтерів — (наперед визначено триста осіб); Чубарю в Дніпропетровській, Хатаєвичу в Харківській, Зайцеву в Чернігівській областях разом з обкомами провести операцію в найближчі дні, каральні органи мають «завдати рішучого удару куркульським елементам для запобігання куркульським повстанням».

Женя втомлено завершила читання, буркнула тихо: «Многа букаф» — і з подивом зиркнула на вчительку.

— Тепер перекажи своїми словами, — попросила та.

— У листопаді, е-е-е, тридцять другого року, — дівчина зазірала до підручника, який вона все ще тримала в руках, — ну, була ця... Постанова, цитую, — опустила очі до тексту, — ЦК КП(б)У, — із ненавистю вчитала ці шість літер.

— Ну, — підбадьорила дівчину історичка.

— Вони просили про різні там, ці... — не могла відтворити шойно прочитаний текст старшокласниці.

— Заходи щодо посилення хлібозаготівлі, — прошепотів Сашко.

— Заходи щодо посилення заготівлі, — швидко, аби не забути, випалила Женя.

Однокласникам, яких не стосувались питання вчительки, не було жодної справи до прочитаного й переказаного, кожен займався своїм: хто клацав на мобільному повідомлення, хто тишком слухав музику, вставивши у вухо один навушник, хто перешіптувався, а хто просто дивився у стелю.

— Ви не розумієте? — запитала наставниця й обдивилась усіх дітей. — Вам не цікаво? — вона мало не плакала.

— Катерино Василівно! — взявся пояснювати Сашко. — Історія — це дуже класний предмет, але ж ця тема якась віддалена від реалій. — Він говорив та поглядав на задоволену Женю. І говорив ніби саме для того, аби ця Женя ось так задоволено на нього зиркала. — Постанови, цекакапебеу, хлібоздача, депеу, куркулі. Куди краще про козаків та про наше славне минуле... Хіба мало тем... таких, що підносять наш патріотизм, а не навпаки. А це? Це вже не актуально.

— Ви так думаєте? — Катерина Василівна подивилась на Сашка, а той, кинувши короткий погляд на сусідку по парті, вимовив голосно:

— Може, власне, я й не думаю так, бо в мене прадід від голоду постраждав. Але... Більшість так думає.

— Більшість? — похитала головою та несподівано іронічно посміхнулась вчителька. — Більшість — це добре. Слухайте, а й то правда, нащо нам та історія, давайте проведемо невеличкий тест, — запропонувала, і діти охоче її підтримали.

— Хоч щось, аби не оце, — звернулась пошепки Женя до Сашка, усілась на своє місце й міцно стисла його коліно долонею. — Дякую, що врятував від цієї мегери, бо я вже думала, що в мене мозок закипить ту муть читати.

— А в тебе ніхто від голоду не вмирав? Ну, прадіди там, чи ще хтось?

— Значить, так, — голосно сказала Катерина Василівна, а Женя лиш знизала плечима й подивилась на хлопця як на дурника.

— Від якого голоду, Сань?

— У нас до кінця уроку є десять хвилин, — вчителька історії змінила свій сум на дещо награну безтурботність, а старшокласники відліпилися від своїх стільникових та з цікавістю слухали. — Тому поговоримо про більшість, про рішення так званої більшості. Так-от, уявімо, що у... — Катерина Василівна обвела клас поглядом та спинились на Віталіні, яка сиділа на першій парті. — У Віталіні є в сумці бутерброд із чимсь дуже смачним.

— З червоною рибою, — почувлось з середини класу, і діти загули й заплямкали.

— З кав'яром... чорним, — додав хтось інший писклявим голосом, і декілька секунд приміщенню носилось обговорення якості, користі для здоров'я та захмарної ціни цього делікатесу.

— А в інших такого бутерброда немає. В інших взагалі нічого немає, навіть маленької піци. Але ви хочете їсти. Ваші дії?

У класі на мить стало тихо: чи то діти відразу задумались про план своїх ймовірних дій щодо чужого бутерброда, чи то питання збило їх з пантелику.

— Подумайте! — закликала вчителька й знову прикипіла поглядом до сірого пейзажу за вікном.

Кілька хвилин панувала мовчанка, а тоді Женья прямо з місця вимовила:

— Я б її попросила зі мною поділитись. Ділитись — це добре.

— А я б тобі не дала, — посміхнулась Віталіна. — Мої батьки трудяться день у день, аби гроші заробити мені на цей бутерброд, а я буду із тобою ділитись? Краще я його своїм рідним залишу братику та сестричці.

— Так можна й забрати, — припустив один із хлопчиків. — Але я не наполягаю, я так... припускаю.

— Забрати, тобто викрасти? — втрутились у бесіду інші діти.

— Стоп-стоп-стоп, треба, щоб усе було законно, — підвівся посеред класу майбутній медаліст та спортсмен-розрядник Владик. Він не зважав на вчительку, яка присіла на краєчок першої парти й уважно слідувала за ходом дискусії.

— Законно було б не дивитись на чужі бутерброди, — кинув йому Сашко.

— Але ж ми не чужі один одному... — підняв брови Влад. — Ми — колектив. Ми одинадцять років разом... ну, не рахуючи деяких зальотних, — медаліст зверхньо майнув поглядом по опоненту.

Сашко дійсно в цій школі і в цьому класі навчався лише три роки. Батько — військовий, переїздили з міста у місто, зі школи — до школи.

— Правильно, немає чого відділяти від колективу зі своїми бутербродами, — засміялась білява дівчинка. — Віталіно, сказала б я, давай виставляй свій мегабутерброд на загальний стіл — буде вечірка. І Віталіна віддала б.

— Ні, — стояла на своєму вперта Віталіна. — Не віддам!

— Ніфіга собі, — обурилась Женья, спочатку звернувшись до Сашка, а за мить — до класу, та ще й додала: — Значить, ми примусимо. Нас же більшість!

Діти заговорили, замахали руками, почали збиратись у групи по кілька осіб, дискутували, аж поки не продзеленчав дзвоник. Разом із ним Женья підняла вгору аркуш, вирваний із зошита в клітинку. На ньому червоним було каліграфічно написано:

«Постанова». Листок, як цеглина на толоці, з рук у руки перейшов до вчительки, вона пробігла написане швидким поглядом та усміхнулась сумно.

— Нічого не міняється в людській природі, — неочікувано для дітей зіжмакала Постанову та жбурнула її до сміттевого відерця в кутку, коротко сказала: — До побачення, — й вийшла з класу.

— Ну, дає наша Фролячка! Її що, мужик кинув? — голосно запитала в простору Женя, і всі засміялись та почали висипати по одному з класу, підхопивши свої модні наплічники.

Сашко продовжував сидіти за партою. Спочатку він так само сумно, як і Катерина Василівна Фроляк, дивився на не-веселий краєвид за вікном, тоді перечитав написане на шістдесят дев'ятій сторінці в підручнику історії для одинадцятого класу. Потому підвівся, відкрив свою сумку, поклав туди книжку, а звідти вийняв грубий пошарпаний блокнот з жовтими сторінками. Відкрив його посередині, судомно листав, шукаючи потрібне. А знайшовши, спинив погляд на словах:

«На погашення штрафів забирають усе... навіть життя, як забрали його в невідомого мені Семена Фроляка з хутора Зарічного. І пішли його діти по світу. А чи вижили, чи змогли побороти голод...»

— Фроляк, — мовив Сашко й погладив пальцем це слово, писане його прадідом.

У блокноті це було єдине повне прізвище. Інші позначались лиш кількома літерами — піди тепер зрозумій, про кого йшлося.

32-й

— Ми повинні завдати нищівного удару по куркульських елементах, а тоді взятися за підкуркульників. Бо саботажники не сьогодні-завтра піднімуть повстання. Ця зараза поширюється, наче іспанка, вона перекидається з куркулів на незаможників, на бідноту. Не подобається їм, гадам, ділитись, — стоячи посеред червоної кімнати сільради голосно сповіщав Степан Калюжний.

Близько місяця у Веселівці йшла активна конфіскація людського майна. Активісти-стотисячники, яких відрядили в непокірні українські села з усього есересера, добре справлялись із

покладеними на них обов'язками: виносили з дворів мішки, відра, подушки, одіж. Бозна-навіщо трошили невігадливе селянське вмеблювання, розбивали глечики, горшки, полумиски. Виводили із хлівів худобу, птицю, виганяли людей із їхніх осель. Селяни як могли боронили нажите — погрожували скаржитись в область, затуляли собою майно, вступали у словесні перепалки, а іноді й у бійки, кричали, рвали на собі волосся, простягали руки до неба й кляли на чім світ стоїть теє бісівство. А буксирні бригади, озброєні, окрім гвинтівок, лопатами, ломами, щупами в людський зріст (аби глибше штрикнути), працювали на межі можливостей, а часто-густо перетинали ту межу — стріляли й займались мародерством.

Люди казали: «Ці гірші за злодіїв, бо ж ті беруть, що краще, а ці гребуть усе жужмом». Плани хлібозаготівель вимагали серйозних хлібоздач. Ті плани не могли виконати навіть колгоспи, що вже казати про «індусів». У колгоспах люди працювали на повну котушку, але без радості, ніби не вірили, що від цієї праці з-під батога земля рясно вродить.

У першу ходку буксирки до сусідньої Дружківки голова сільради Іван Паламарчук, який і очолював ту бригаду, привіз аж мішок зерна. За це отримав добрячого прочухана від керівників райкому. Його викликали на бюро, де говорилося, окрім іншого, про саботаж із його боку.

— Якщо повториться подібне — ти знаєш, що буде, — натякали, що на Соловках місця всім отаким саботажникам вистачить.

Паламарчук повернувся до села в розпачі й усе бідкався, що дійсно так не годиться: привезти півцентнера збіжжя з усього села, у якому нараховується сто з лишком подвір'їв.

У Веселівці за перший набіг було зібрано вдесятеро більше. Товариш Калюжний як керівник бригади мав неабиякий досвід експропріацій. Чекіст носився селом верхи на доброму коні, забраному в куркулів. Шинель не одягав, було йому спекотно за роботою. Лисніли в стременах надьогтовані високі чоботи. Доладно сиділа на його м'язистому тілі форма: синє галіфе, підперезана товстим ременем та портупеею довга зеленава сорочка з кишнями на грудях і з червоними нашивками на комірці.

Кашкет: червоний околиш з зірочкою, темно-синя тулія, невеликий козирок — був низько насунутий на очі. Його поплічники — не менш живописні червоноармійці у шинелях мало не по п'яти та в гостроверхих козирчастих будьонівках із запненими вухами. Також обмотані ременями та портупелями — грізні й монументально неприступні. Одне слово, стражі. Вони самим своїм виглядом психологічно нищили зляканих селян. Декотрі, боячись фізичної розправи, самі виносили й здавали припасене на зиму, лишаючи собі такий дріб'язок, що й не знали, яким боком до нього потім підступитись, як ділити.

До листопада постанови та укази посуворішали (хоча куди вже суворіше). Уряд ставив перед партійцями набагато конкретніші завдання. Тепер треба було не лише зібрати планове зерно, а й не допустити зростання національної свідомості селян, підрізати під корінь, викорчувати будь-які паростки незадоволення. Припекти розжареним залізом націоналістично-хуторянські вибрики, пильніше придивитись до тих, хто співчуває розкуркуленим, і до тих, хто не цілком віддається колективній праці в колгоспах та радгоспах.

* * *

Згідно зі спеціальною рознарядкою з області Терновий отримував вечірні й ранішні пайки в колгоспній їдальні як сількор. Що не день та пайка гіршала, ставала рідшою й прозорішою баланда, глевкішим та чорнішим хліб. Лесь марою блукав по селу, ніби й хода змінилась — обважніла, стала не такою пружною й стрімкою. Чоловік призвичаївся ховати голову в плечі й гнутися до землі. Та й за місяць наче постарів років на десять, у погляді проблискувала тваринна лють, і той погляд став, як стерня, колючий. Писав по статейці за тиждень, одправляв до міста з посильним. Ті статті були радше замітками, позбавленими колишнього авторського лоску: тоді-то й тоді-то, йшлося в них, як у телеграмах, здали стільки-то зерна, стільки фуражу, стільки худоби, та й усе. Про смерті людей у статтях — анічичирк, знав-бо — все одно не дадуть у друк, а от по нього стовідсотково прийдуть, одберуть життя, оце

життя, яке й не вартує теперечки ані ламаного шеляга. Про ті смерті й про ту бісову навалу писав окремо, у таємний блокнот, щоб не забути, щоб пам'ятати. Саме для того, аби закарбувати в пам'яті кожну мить тривожної доби, у яку він мав нещастя оце зараз жити, він усе дивився на звичаї, що оце намагалась призначити нова влада в його Веселівці, всотував побачене мозком, нутром, кожною клітиною організму. Лець стримувався, аби не вихопити в котрогось із озброєних бузувирів гвинтівку та не перестріляти всю цю братію до біса. Бачив, яким жахливим штибом втілюється в життя те, що він ото день у день писав на папері. Химерні ідеологічні палаци, які він собі набудував за останнє десятиліття, в одну мить перетворились на купку нікому не потрібного попелу. Таку купку, як від тих спалених ним ікон.

А тоді одвернуло його від тієї писанини для «Більшовицької правди» — не міг і слова нашкрябати. Передав посильним, що звільняється з роботи. Не забарились і санкції.

— З міста наказ прийшов — зняти вас, шановний товаришу Терновий, з довольтвія як сількора. А інших наказів не надходило, — вдивляючись у список тих, кого годувати державним коштом, приписано, сказав голова сільради. — Хіба йдіть до колгоспу — тепер така, як то кажуть, пішла п'янка — рук не вистачає. Народ шо-то хворіє. Час такий...

Пішов. Допомагав батькові у стайні, а іноді матері — в полі. Самі чорти відали, що вже там, на тому полі було робити, коли весь врожай зібрано. Але до села приходили резолюції й очільники колгоспу розподіляли колгоспників на працю, а до розподілу входили й польові роботи.

— Та що ж болото дарма місити на тих полях? — допитувалися незадоволено люди.

Йшли визбирувати картопельку розміром зі сливку, бурячки дрібно каліброві, моркву, тонку й вже добряче поїдену чорною гниллю. Усю цю здобич, щедро обліплену масним чорноземом, скидали в мішки. Ті мішки вантажили на підводу, де сидів озброєний Охрім Буженко, що правив за їздового, та в компанії із ним, для більшого «остраху», — насуплений червоноармієць-кацапчук.

— Аби, не дай Боже, хто не напав на такий цінний крам, що ото ми із земельки випорпаємо. Ач, які стражі! Як це ше та картопля під їхнім поглядом сама в воза не стрибає, — жартували через силу жінки.

— Цить-но там, — спиняв балакуху бригадир — суворий дядько Тихін. — Бо ще й тебе заберуть, багато будеш патякати.

Запізнілий врожай доправлявся в сільську комору, звідкіля, як знали люди, яким очі не заліпиш, усі ті зібрані бурячки й картопельку вивозили поночі кудись у невідомому напрямку. Люди гомоніли, що скидають усе в яр за селом, інші казали, що везуть до міста, аби було з чого борщ варити партійцям, дехто доходив до такого, що молдовозна-що, ніби ту картоплю та ті зморщені бурячки потім держава продає іноземним державам за валюту і лише на тому й тримається.

— Збираємо ми оце все, а вони вимінюють на золото за границею, — шепоче, міцно стискаючи тонкі губи, що вони походять на нитку, одна з нестарих ще жінок.

— Такого та Мордачиха намеле, — бубоніла, зігнувшись у три погібелі, Лесева мати, випорпуючи із землі невеличку картоплинку й кладучи її до прив'язаного на крижі мішка, що волочився по ріллі за збиральницею. І голосно кричала до молодухи Мордачихи: — Аби ти, Ганю, сказала, що не іноземці, а наш зголоднілий люд оцю картопельку купує, викладаючи усе своє золото, — я б більше повірила.

Жінки озирались навкруги, чи не чує ланкова — комсомолка Ніна. Ні, не чує, ген-ген аж куди подалась — і тут активістка. Комсомолка Ніна працювала швидко, але, йдучи за нею, колгоспниці знаходили ще багато картоплі, пропущеної Ніною.

— Давайте, давайте, бабоньки, трудодні за просто так не дають, — кричала Ніна, ніби відчувши, що от зараз про неї говорять.

Ксенія Карпівна Тернова приходила з поля виснажена — ледь ноги волокла. Часто син ішов її зустрічати і вже мало не ніс додому. Бо що ж тих трудоднів? На полі за цілий день дають їх лиш як за півдня. Щоб на шматок хліба напрацювати, треба добре горба погнути.

Люди по хатах гомоніли про антихриста, що зійшов на землю. Коли збирались біля криниці, лиш про це й мови було. Жінки тулили до грудей дітлахів та злякано дивились на небо.

— Повалили безбожники церкву, а ми й не боронили. От і маємо тепер. Відплату.

— Кажуть, у Писанні сказано, що помремо всі, кінець світу буде на тридцять третій рік од Різдва Христового.

— Так тож не тридцять третій, а тисяча дев'ятсот тридцять... — вгрузав хтось надто розумний у розмову, але ті аргументи не сприймались.

— Ой, Боже ж ти, мій Боже, ой Боже, — бідкались молодці. — Нас ше Бог боронить — не приходять з тими щупами, а куркулі вже виють.

— Дасть Бог, Богородиця заступиться за нас, грішних. Не ми ж ті церкви валили, не ми дзвони розбивали. А ці чорношкурі ще візьмуть свого.

Жінки стихали й лагідно здоровались із Калюжним та Заболотним, які панками проходили по селу, повз криницю. Калюжний йшов собі далі, а Кузьма Лукич, не приховуючи зневаги, підгібав до юрбища, яке складалось із беззахисних жінок, та, погрожуючи зброєю, не давав їм розбігатись.

— Ну, шо, баби, обсуждаєте, куда зерно ховати? — питає шкірячись. При цьому тримав у роті криву самокрутку й посіпував перетятою шрамом губою.

Кузьма Лукич підходить до жіночок та ззаду хапає одну із них в обійми, мацає по налитих грудях долонями, розчепіривши п'ятірню. Жінка стоїть сумирно й крутить повільно корбу. Інші застигли в німому очікуванні.

— Ось куда ховать треба, ось куда. Сюди ж по півмішка можна запхати. Ой, баби-баби, в місті роботяги недоїдають, а ви такі всі в тілі.

Заболотний відштовхує від себе попередню жертву та суне на наступну, молодшу й привабливішу, тягнеться рукою до її принад. Дівча, якому, може, й п'ятнадцяти не виповнилось, відскакує, як обпечене лоша, чіпляється за відро, наповнене водою, й хлюпає з нього на комнезамівця. Той форкає, багряніє й хапає дівчисько за косу.

— Стояти! — наказує їй Заболотний.

— Стояти! — здалеку кричить на все горло Калюжний, і Кузьма Лукич одразу скорюється, одпускає дівку й доганяє «вовкулаку», як прозвали селяни начальника буксирки. Вони віддаляються від жінок, начальник незаможників запопадливо розповідає чекісту про тіла обмацаних ним жінок.

Вони ще не встигають зникнути за парканом хати, де тепер живе Заболотний, а до нього жив місцевий куркуль Федір Холодач із родиною — забраний органами революційної законності півроку тому, як жінки розходяться швидко по домівках, згадуючи того Федора, який тепер зі своїми синами, дочками, дружиною та батьками гние у якійсь совіцькій тюрмі, чи на Колімі, чи де там іще люд гние по тій непрохідній російській тайзі.

* * *

Терновий, заклавши руки за голову, лежить горілиць у своєму кутку батькової хати. Ліжко м'яке й духмяне, бо під щільним рядном — збите сіно. У тому сіні: волошки, грабельки, або, як ще їх називають, журавлині носики, м'ята, любисток та ще бозна-які квіточки. Малесенькі. І не густо їх у тому сіні, але ж дух дають знаменитий. Лесь вловлює аромат, навіть лежачи обличчям вгору, що вже казати, коли за звичкою уві сні впинається носом у пласку подушку, також набиту не пір'ям — бо де того пір'я набрати, — а сіном. Батько кашляє на своїй лежанці: застудився й тепер ось уже тиждень отримує по півпайки в колгоспі, бо не може осилити на ногах увесь трудовдень. Мати зітхає й по півночі молиться тихо, аби нікого не збудити. Лесь усе це чує. За вікном тихо, як у склепі чи у прірві якій. За цією тишею не спиться. Терен підводиться, пересилює запаморочення в голові та човгає до сіней, аби напитись води. Відчуває, що за ним спостерігають дві пари очей або якщо й не вдивляються, то прислухаються до його кроків: мати і батько.

Сьогодні цілісінький день не їв. Хліб, який отримав як плату за роботу, віддав Степаніді — жінці, схожій у своїй субтильності на дитину. Степаніда другий тиждень з того часу, як їх розкуркулили, бродить у розпачі попід хатами, стукає у двері,

у вікна, прикладає губи до шпарин та просить їсти. Просить, сердега, поживи для своїх трьох дітей та чоловіка, який не може з хати вийти, бо нещадно побили його члени червоної валки. Побили, бо боронив майно. Добре, що кулею не приклали.

— Якщо то Степанида — гони її, — тихо попросила мати, виставивши голову із печі, де спочивала. Вона думала, що син пішов у сіни, аби відчинити двері, бо видалось старій, що хтось у них грюкнув.

— Гнати не можна, то ж не худоба, то людина — Боже створіння, — напоумив дружину Мефодій і закашлявся. — Скажи, що ми самі на ладан дихаємо, — кинув услід синові, й соромно йому стало, що так сказав, то й додав, одтанувши: — А втім, як хочеш, так і чини. То твій хліб.

Лесь увійшов до хати з кухликом, наповненим водою.

— Що? — запитав, ніби не чув.

— Хтось приходив? — про всяк випадок уточнила мати, хоча вже розуміла, що син ходив пити.

— Ні, нікого.

Лесь вирішив завтрашню пайку залишити собі, хоча знав, що тітка Степанида знову прийде по обіді. Складалось враження, що жінка стоїть на варті десь за рогом хати Тернового та чекає, коли Лесь із родиною сяде до столу. А ще непроханим гостем зачастив до Тернових Кузьма Лукич. Він зазвичай заходив до хати невдоволений і казав щораз одне й те саме:

— Товаришу Терновий, єсть новість. Ми викорчували ще одне гніздо. То не можна було б в газетці про це написати? Ви ж, кажиця, тут саме для того й поставлені?

— Для того! Саме пишу, — брехав і бровою не вів.

Тягнувся до аркуша та олівця, невдоволено клав їх на стіл і готувався вбирати в себе останні зведення від начальника комітету веселівських незаможників. Пересилюючи гнів, огиду, бажання задушити Заболотного, вислуховував довгу тираду цього бандюги. Розповідь його рясніла огидними подробицями, Заболотний смакував деталі й тішився, як дурник на базарі, власними висновками.

Лукич оповідав, задоволений собою, а Лесь сидів задумливо над списаним наполовину аркушем, на якому, як мізкував

собі Заболотний, народжувалась чергова розгромна стаття. «...Жовтень тисяча дев'ятсот тридцять другого року. Штурмовий декадник у розпалі... Героїчний подвиг буксирних бригад... Куркулі винищуються... Але це справа не одного місяця...» Кузьма Лукич заглядав до аркуша, намагався прочитати написане, кивав ствердно, агакав, без дозволу забирав з-під руки Тернового його незавершену роботу, тягнучись усім тілом через стіл. Перечитував, казав, де внести правку, бо «не дуже хльостко». Терновий не опирався — писав слова, які тепер не пробуджували в ньому такої втіхи, як раніше. Дивувався, як можуть одні й ті самі репліки викликати спочатку повний захват, а згодом цілковиту апатію. Ось лиш обурювало його — оте «хльостко», яке він так раніше любив. Раніше! Здається, роки минули.

— І що ото за робота така, сиди й олівчиком йорзай? — пхинькнув Заболотний. — Не по-пролетарські це, не по-рабочому, — глипнув на старого Тернового, який байдуже роздивлявся його червону зірку, причеплену на вилозі кожуха.

Начальник комнезаму ніколи не здоровкався із Мефодієм Гнатовичем та Ксенією Карпівною, ніби їх у цій хаті й не було. Та й старі не надто жалували цього злочинця. І мали на це свої резони. Колись, як Лукич ще не був таким начальником, Мефодій Терновий не раз ловив його на крадіжках. Як молодший був — отримував на горіхи, а як старшим став — з подачі Мефодія Гнатовича й до каземату вперше потрапив.

Лесь для годиться щось там писав, а Заболотний тим часом проходжався хатою, заклавши руки за спину, зазірав у піч та підпиччя, водив пальцями по припичку, а потім довго роздивлявся пучки, чи не налипло на них якого борошенця. Ногою відчиняв двері та кидав у сніи гасло на кшталт: «Времня таке — ворог на ворогові». Поважно виходив із чужої хати, як зі своєї. Чути було, що дзенькотить щось у сніях — перевіряв, чи там не заховано від його всевидючого ока продовольчих лишків.

— У новій смушковій шапці, — констатував Терновий, як чув, що Заболотний вже посвистує на подвір'ї. — Вчора ганяв селом у подертому картузі.

— Та й кожушина новісінька замість шашелем побитої шинелі, — додавав своїх спостережень старий Мефодій. — Залишилось ще чобітьми обзавестись.

— Хіба довго? Ще одне кубло розсекретить — і будуть чоботи, — зморено сказала мати.

Лесь дивився на хліб, який лежав, як тридцять срібняків на столі. Цей хліб не залишав по собі крихт, виблискував мокрою. Не наважувався його їсти, хоча відчував голод. «Оддам Степаниді», — думав і дивився запитально на батька. Той, вловлюючи його німе питання, ствердно кивав.

— Піду на горище, — казав Лесь.

Він здерся драбиною, аби писати вже не хвалебні оди славним буксирникам, а занотовувати правду у свій таємний записник. Довго не міг налаштуватись на писанину, яка з'їдала зсередини й просилась на папір, — а рука не могла порушити цноту того блокнота. Сидів у запашному торішньому сіні і їв сушню з біленької торбинки. Мати заховала ту сушню ще наприкінці літа, ніби знала, що вона комусь та й згодиться. Лесь нарешті написав: «Лишилися гарбузи» — і здивувався, чому саме ця фраза стала першою у його таємному літописі.

У коморі чекали свого часу ті два жовті трохи підгнилі гарбузи, про які написано було на першій сторінці. Коли Лесь приїхав до рідного села, тих гарбузів було три. Один до цього часу з'їли — півгарбуза самі, а іншу половину Терновий віддав Степаниді, яка чекала на нього, влігшись на причілку. Вона, наче якесь звірятко, зістрибнула з лави, схопила здобич, вмить вигризла та з'їла посірілі зогнілі плями. Благословила Леся за те, що поділився, — з-під зморшкуватого лоба світилися очі, що колись були схожі на озера, а тепер на глибокі криниці. Вмить заховала півгарбуза під одежину й роззирнулась. Понеслась із роздобутком додому, скидаючись на вагітну дівчинку — дрібненьку й із неприродно випнутим животом, який і не живіт був зовсім, а гарбуз. Потому кілька днів не приходила, бо діти не просили їсти. Гарбуз рятував. Жінка зварила юшку зі шкірки та грубого засохлого бадилля-хвостика. А із м'якоті — запашну, весело-жовтувату кашу. Другого дня всю

вчорашню смакоту заїдали зернятами. Лузали, сидячи на печі, подовгу обсмоктуючи солодке лушпиння й обмірковуючи, чим будуть харчуватись, коли доїдять гарбуза. Степанида не викидала лушпайки, а загортала в шматочок білої ганчірки й клала за припічок, у темний закамарок, на ще чорніший день, на потім.

Аби відкараскатись від надокучливих картинок із чужого життя, Лесь труснув головою — ніби з ким поздоровкався поштиво та розважливо — й взявся смоктати засушені яблучні кружальця. Сушня була невимовно смачна, кисленька й солодкава одночасно. Терновий подовгу тримав відкушені шматочки в роті, вони повільно танули, і солодко-кисла слина смакувала чоловікові більше, ніж отой хліб, що його приніс Лукич як плату за статтю, яку він, Терновий, мав би написати. Від того комнезамівського окрайця так і тхнуло чужою кровіцею. Чомусь саме до пайкового хліба, принесеного упирем, молодому робкору несила було доторкнутись. Попри голод, що смоктав, аж чоловік укривався потом, саме цей шматок житнього добра палив йому горло, він бо давався не просто так, а за чесно зроблену роботу на благо світової революції. Цей хліб ніби був платою за мовчання, тими тридцятьма срібняками, пекельним відкупом. Терновий умить згадав щось важливе, ляснув себе долонею по голові й перегорнув аркуш, аби писати начисто. Не про гарбузи, а про...

«...Про події в редакції, — сяйнула згадка. — Треба написати про Юсовицького... і про Юрка... і про Соню».

Про цих трьох він так і не написав, заощаджував місце в невеликому блокноті, ніби знав, скільки ще трагічних історій має туди втиснути, скільки загублених доль знайдуть притулок у цьому брунатному непоказному записнику.

* * *

Перед очима в Тернового постав той жовтневий ранок, коли він лишився у Веселівці, а його колеги, після невдалих та кволих промов на мітингу перед охлялими від голоду селянами, подались до міста. Лесь тоді не виступав, не міг. Його мотиви зрозумів Юсовицький, який багато смертей бачив під час війни.

Та й цьому колишньому вояці дубів язик, коли він кричав, стоячи на трибуні, про «наш борг», «солідарність» та «дайош хліба». Той несамовитий крик зривався на півні під пильними та зосередженими поглядами селян. Він кричав: «Пролетарська держава» — і не міг віднайти слів, щоб продовжити цю репліку, бо ж де та пролетарська держава? Чому її немає біля цих покинутих, обібраних до останньої нитки, селян, скалічених душевно й фізично.

«Я не можу», — сказав Юсовицький та відійшов від нашвидкуруч збитої трибуни, й за справу взявся Петро Бевз. Оцей говорив як по-писаному, дрібно шаткував великою долонею повітря, але не знаходив бодай жаринки розуміння, поваги чи довіри з іншого боку — від селян. Усі вони зі сталою зневірою дивились на цих випещених містом людей і не розуміли їхніх кучерявих слів. Коли мітинг закінчився і селяни розбрелись мовчки по домівках, кореспонденти з відчуттям зробленої справи зазбирались у зворотну путь.

Соня, схопивши попід руки двох кавалерів — Юсовицького та Петра, буркнула, ніби поміж іншим, Терновому:

— Не затримуйся тут надовго, сількорє. Бо закохаєшся в тутешню дівку, я цього не переживу.

За нею пряв очиськами суворий Калюжний, котрий уже осідлав свого коня й стримував його активність, натягаючи повіддя. Од цього норавливий коник ставав на диби. І це приманювало до чекіста погляди Соні. Вона якось автоматично послала повітряний поцілунок Калюжному, а він, приклавши правицю до козирка, оддав їй честь. Соня захихотіла голосно й звабливо.

— Товаришу суворий чекісте, не зводьте з розуму молоду красуню. — Соня говорила це, намагаючись пробудити в Терновому ревності — зиркала тишком на Леся, але той не зважав на цю гру.

Калюжний зіп'явся в стременах і одним стрибком зіскочив на землю. Швидко підійшов до Соні, відсторонив її від чоловіків та відвів убік.

— Зі мною гратись не треба, — стиснув боляче руку. У чоловіка роздулись ніздрі, як ото хвилину тому роздувались вони в запального коня. — Залишайся тут! Будеш зі мною жити.

Соня з силою штовхнула чекіста в груди й, не ховаючи незадоволення, мовила:

— Ми із вами не пара, товаришу Калюжний.

Той аж посинів од злості. Крізь гнів криво посміхнувся.

— Це ж чому я вам, товаришко Левківська, не пасую? Чи родом не видався? Так я ж свій, робітничо-селянський, а не якийсь там панич. Чи, може, ви таки панича хочете?

Товаришка Левківська не відповіла, крутонула від нього й тихо-тихо мовила — вирвалось із неї, думала, ніхто не почує, але гостре вухо Калюжного вловило цю характеристику на свою адресу:

— Бидло.

— Ну-ну, — загадково пронукав Калюжний та, заскочивши у сідло, спрямував коня в бік сільради.

Коли Соня пожартувала про те, що Лесь може закохатись у тутешню дівку, той уявив Параску. Хоч і не зізнавався собі, та на мітингу все намагався очима знайти її у юрбищі, але так і не знайшов. «Треба буде навідатись до неї», — подумав зараз.

Батько йому повідав, що Параска тепер заміжня і навіть має мале дитя. «Все одно треба навідатись», — почав сперечатись із собою і так би й сперечався, аби Соня не відволікала його від думок. Вона засміялась, як здалось Терновому, неприродно і потягла Юсовицького та Петра по вузькій заболоченій дорозі.

— Тримайся! — крикнули вони хором Лесю наостанок.

Вони простували мовчки, кожен міркував про своє. Коли вийшли з села, низько-низько наповзли важкі пихаті хмари, й о пообідній порі стало темно, мов у підвечірку. Пришвидшувати ходу не могли, бо Юсовицький накульгував на своїй культі. На їхнє щастя, повз село проїздила буксирна бригада, що рухалась із Пикова. Працівники редакції на ходу запитали дозволу в головного із першого возу, який гордо сидів на мішках й цмокав губами до ледачої кобили. Він дозволив — ці троє, примостившись на останньому із цілої веремії возів, споглядали ліси та поля, що віддаляються від них, ніби неприємний сон.

До приміщення редакції доплентали, вже коли вечоріло. Могли б відразу піти по домівках, але припекло їм забігти в «Більшовицьку правду». Марили обговорити побачене, по-

пити чаю та перевірити, як там справи у Юрка Калитка, який сам-один залишився на охороні об'єкта, бо ж усі члени редакції поїхали на села — жодна душа не лишилась на місці. Одні — подались до Веселівки, інші — гайнули у Літинку, а ще хтось — поїхав аж до сусідньої області.

Хвилюватись не було підстав, бо Юрко зазвичай охороняв редакцію добре. У нього ж була гвинтівка, ну то й що, що без набоїв. Мародерів можна було сполохати лиш самим виглядом озброєного вартового.

* * *

Редакція німувала. Товариші розлетілись по селах. Юрко опинився сам на сам зі зброєю, приміщенням, столами і сейфом головного редактора. Він нашвидкуруч замкнув двері, потряс гвинтівкою в повітрі, високо здіймаючи її над головою, та вимовив, наче заклик до дії, одне-єдине слово:

— Відплата!

Якби це слово у цю хвилину почув бодай хтось із тих людей, що його знали останніх півроку, вони щиро здивувалися б, але не смислу сказаного, а самому факту того, що Юрко, виявляється, вміє й може говорити.

Хлопча хвацько відкрив затвор гвинтівки та поклав обережно зброю на один зі столів. Потому неквапом почав витягати шухляди в столі Юсовицького, роздивлялись їх уміст і так само повільно заштовхувати на місце. Незамкнені шухляди привертали його увагу лиш на мить. Юрко, як той навчений хорт, самим лиш нюхом відчував, що всередині немає того, що він оце шукає. Юркові ніздрі за цією роботою тріпотіли, як крила сполоханого птаха. Дійшовши до найвищої шухляди, тієї, що мала фігурну щілину для ключа, юнак застиг в очікуванні чогось незвичайного. Перевів подих, потер долоню об долоню й, поведивши язиком зсередини по правій щоці, набрав слини і сплюнув собі під ноги. По-дитячому витер кулаком носа та закусив нижню губу жовтуватими, рідко посадженими зубами. Ця шухляда відібрала в хлопця чимало часу. Він довгенько довбав по ній ногами, взутими в доволі міцні черевики із залізними

набійками на підборах — подарунок Мойри. Спочатку робив цю, схожу на спортивну, вправу стоячи на одному місці. Тоді бив з розмаху, відважуючи коліно подалі, щоб удар був сильнішим. Коли й це не подіяло, гамселив із розгону, зробивши півтора кроку (більше не дозволяла стіна) назад. Закритий на ключ сховок залишався неушкодженим.

Юрко, трохи помізкувавши, взявся підважувати шухляду чималим ножем, який лежав біля примуса при вході до редакції і яким зазвичай кололи грудки пайкового цукру. Мало не плачучи від неспроможності впоратись із таким простим завданням, Юрась шепотів біля столу щось на кшталт молитви, благаючи шухляду відчинитись. Час від часу нервово виглядав надвір, аби перевірити, чи не схотілось котромусь із працівників навідатись до редакції позапланово або передчасно.

Шухляда таки піддалась і відчинилась. Але на це пішло мало не півночі — винахідливий юнак вирізав не надто гострим ножем весь замковий механізм. Після виснажливої роботи на Юркових руках позасихала обдерта кривава шкіра. Він поранив долоні ручкою ножа та пошматованими краями розтерзаної шухляди. У цій шухляді зберігалось кілька документів з грифом, згідно з яким ці папери не мали б читати широкі верстви населення. Юрко навіть не глянув на аркуші. А от масивний ключ з великим кільцем, яким мав би відчинятись сейф, малий схопив й одразу з напівоберта від столу до сейфа вставив у шпарину залізного сховища. Прокрутив кілька разів — масивні дверцята зі скрипом піддалися. У сейфі Лейби Фарбаха зберігались паперові теки з документами. Юрась просунув між двома стосами аж до задньої стінки сейфа свою худу руку й почав там щось намацувати. Його обличчя кривилось, очі мружились, він віддмухував з лоба пасма змокрилого од поту волосся, але нічого не знаходив. Вийняв руку та почав нишпорити вздовж бокових стінок сейфа. Коли й ці пошуки не увінчались успіхом, перейшов до обстеження нижньої із двох сейфових полиць. Проробив те саме, що й із верхньою, і на решті його лице осяяла посмішка. Парубок повільно потяг руку й, вивільнивши її від цупких об'ємів жовтуватих тек, роздивився знахідку. Побілілими від напруги пальцями тримав невелику

картонну коробочку без будь-яких написів. Поклав її на стіл, поряд із гвинтівкою.

Став зненацька мов несповна розуму, почав у зворотному напрямку відтворювати всі свої рухи, які робив до того, як знайшов коробочку. Замкнув сейф, перед цим провівши рукою в усіх щілинах, починаючи з нижньої полиці та закінчуючи верхньою. Потому зачинив дверцята сейфа, через ліве плече розвернувся до столу. Присівши, вклав ключ на місце, закрив шухляду. І коли зрозумів, що, хоч би як прикладав відтяти ножем шматки шухляди, вони не приліпляться, пробудився від сомнамбулічних рухів.

Пішов впевнено до води. Не став користуватись квартою, прив'язаною до ручки відра шматком страпатою мотузкою. Одним махом підняв дійницю, прип'явся губами до обідка й почав жадібно пити. Вода лилась двома струмками на плечі хлопця, але він на це не зважав. Кварта звисала з відра вздовж Юркового тіла й була схожа на кадило, яке гойдається зазвичай у попових руках.

Хлопець поплентався із тим відром до столів. Усівся на лаву, поставив відро на розкидані столом папери й задумливо заляк, підперши підборіддя кулаком.

Згадував своє дитинство, маму й тата, а також старшого брата й двох сестер, які були набагато молодші за нього й за брата. Вони пізно народились у батьків Юрка. Коли старим було мало не під п'ятдесят років, а самому Юркові дванадцять. Старший брат тоді вже й одружуватись зібрався. Хотів взяти найкращу дівку в їхньому селі. Мало того, що гарну, а ще й з багатого двору, з родини, яка, хоч і була заможною і навіть дуже заможною стала за часів непу, — та своїх, землеробів, не цуралась. Коли Юрків брат прийшов свататись, дали благословення, бо й дівка запала на Юркового брата. Оце на осінь мали й весілля зіграти. Та не було ніякого весілля, а були самі смерті. Й усі враз — одним махом. За важкими спогадами хлопчина не втямив, як заснув.

Сновиддя

Юрко аж до болю в п'ятах витанцьовував на весіллі брата. Усі його родичі весело співали та сміялись, випиваючи по чарчині.

Брат сором'язливо тримав за руку свою обраницю й ногою під столом вибивав в такт із музиками. Серед музик були Юсовицький, який грав на цимбалах, Петро Бевз, що сумно притулювся щокою до бандури, яка, на одміну від настрою бандуриста, видавала напрочуд веселі звуки. Соня та Терновий цілувались у кутку. Юрко, танцюючи, усе це помічав. Він втомився і хотів було спинитись, але ноги його не слухали. Він кричав, намагаючись перекричати гучні звуки. Його ніхто не чув, усі були зациклені на власних діях.

Хлопець подивився собі під ноги й побачив, що він витоптав, танцюючи, глибоку яму. Подумав, захлинаючись від несподіваного страху, що, продовжуючи танцювати, поховає себе заживо. Почав хапатись руками за коліна, аби вони не рухались, та нічого не допомагало. Хлопчина впав на землю в надії, що таким чином пекельний танок скінчиться і йому вдасться вибратись із цього жахливого мороку. Та сон не відпускав його. Яма, у якій він тепер лежав та дригав ногами й руками, від його рухів ставала все глибшою й глибшою. Тоді земля почала стискатись над ним, ніби накриваючи з обох боків ковдрою. І коли для того, аби побачити небо, в Юрка лишилась тільки довга смуга, над тією світлою смугою, як над могилою, поставали всі знайомі йому люди, усі ті, хто щойно святкував весілля його брата. Вони дивились на Юрка ніжно й прискіпливо, аж поки Соня не почала ногою загортати землю. Усе швидше і швидше.

* * *

— Та ви ж зрозумійте, не можемо ми повз таке проходити, — доводив Юрковому батькові голова колгоспу «Світлий шлях» дядько Ларіон.

Дядько Ларіон сидів у їхній непоказній хаті й грюкав по столу кулаком. На столі лежала газета, і голова час від часу відбивав по ній дріб вказівним пальцем. Юрко спостерігав за цим двобоєм між начальником та його батьком, визираючи з-за рогу печі. На печі біля брата — дві його сестрички, яким виповнилось по три роки. Вони спали, незважаючи на голосні звуки в хаті. Старший брат Юрка також долучився до сварки

й доводив, що не завжди написаному можна вірити і що все це треба перевіряти, бо не можна ж отак на людей вішати звинувачення ні сіло ні впало.

Юрко погано розумів, про що йдеться і чому батько й брат такі знервовані, а мати злякана. Адже голова колгоспу був чоловік незлобивий і сам по собі нічого поганого нікому не робив.

Голова пішов, захопивши із собою ту газету, а в хаті почали радитись, як бути.

— Треба тікати, — сказав, мов відрізав, батько.

Мати хотіла було голосити, почувши ці страшні слова, але згадала про дітей, яких могла сполохати, впала обличчям на складені на столі руки й так приречено сиділа далі.

Вони так і не встигли втекти. Зранку з нечисленними пожитками виходили з хати. Їх оточили міліціонери й, попередивши один раз, що будуть стріляти, виконали обіцянку відразу потому, як усі на чолі з батьком побігли вздовж города до берега. Бистроногий Юрко біг найшвидше. У вухах свистіло від вітру, чув, як пролітали кулі, як скрикнула мати, тоді батько, а тоді... Він біг дуже довго і дуже швидко. Він біг, біг і біг. Ноги несли самі. Спинитися зміг лиш, добігши мало не до сусіднього села. Упав безсилий на землю й знепритомнів від перевтоми.

Лиш сонце почало виповзати з-за обрію, хлопець оговтався, і щось невидиме враз зірвало його з місця. Юрко міг побжитись, що це вітер підхопив його охляле тіло, бо сам він не пам'ятав, щоби перебирав ногами чи важко дихав, як завжди буває при бігу. Хлопець мчав тим самим шляхом, який проторував кілька годин тому. З дальньої межі городу, тієї, що розташовувалась під ліском, який вони ще називали берегом, причаївшись, бачив усіх своїх, вони так і лежали на городі хто де впав. Поповзом, незважаючи на те що його хтось міг побачити, дістався до бездиханних тіл, огледів усіх, мав надію, що бодай хтось залишився живим. Ні! Нікого. У брата на лобі зяяла малесенька дірочка, з якої стежинкою по щоці, акуратно оминаючи відкрите око, вималювалась кривава риска.

— Добивали, — сказав Юрко й закрити братові очі.

Дивним було те, що Юркові зовсім не хотілось плакати. У ньому ніби застигли сльози й охолонувши чи то заморозили,

чи то скам'янили хлопця. «Добивали», — було останнім сказаним уголос словом, потім він затих аж на цілих півроку.

Хлопчик витяг із руки брата зіжмакану газету, саме ту, яку напередодні показував їм голова колгоспу. «Більшовицька правда» — зазначалось на першій сторінці. Юрко похапцем почав читати, лежачи горілиць біля холодного тіла брата. Він торкався своїм плечем братового й відчував, як холоне ще більше, як у ньому нагромаджується колюча, наче бурулька, енергія, яку (знав уже зараз достеменно) обов'язково обрушить згодом на тих, хто вбив його родину. А вбивали не ті, що стріляли. Вбивали інші. І Юрко тепер знав їхні імена. У статті, яка називалась «Недобитки серед нас», йшлося про його, Юркову, родину. Було дуже дивно читати своє прізвище й ім'я батька та брата, надрукованими в газеті. Спочатку навіть взяли завидки, ач, про них пишуть. Коли дізнався суть написаного, було вже не до гордощів. Кореспондент Пришибайло писав, що родина Калитків з конкретного села в двадцять восьмому році активно підтримувала заворушення й підбурювала людей до повстань проти більшовицької влади. А тепер, мовляв, коли минув час, ці «виродки» живуть та жирують за рахунок влади, яка дала їм усе — землю, свободу, можливість вчитись. Стаття була доволі жорстока, автор закликав громадськість та органи виявити більшу уважність та судити всю родину, незважаючи на вік та стать по всій суворості закону. Посилався на подібні випадки в інших селах, де ворогів лінчували односельці, не очікуючи на каральну руку радянської Феміди. Висловлював сподівання, що міліція та доблесне політуправління не пройдуть повз, заарештують контрреволюціонерів та підричників соціалістичного устрою, щоби згодом поставити їх до стінки. Гарячково підбурював читачів змити кров'ю ганьбу. Стаття була підписана не лише Пришибайлом, а й головним редактором К. Юсовицьким.

«От і зміли, — склав газету Юрко й додав подумки: — Але це ще не вся кров. Буде ще».

Він посміхнувся, зіп'явся на ноги й пошкандибав, не розбираючи дороги. За кілька тижнів опинився під приміщенням редакції «Більшовицька правда».

* * *

Відмахнувшись, наче від настирливих серпневих мух, від незапланованого сну, Юрко схопився руками за біляву голову, поторсав пальцями густе волосся, зітхнув глибоко та, різко вставши, підійшов до зброї та коробочки. Відкрив її і взяв до рук блискучий патрон. Довго дивився на нього, а тоді із закритими очима вставив у затвор. Батько навчив його користуватись гвинтівкою — ходили разом на полювання. Одного разу Юрко сам вистрелив чималого дикого кабана. То чи ж тепер схибить?

Сів за стіл Юсовицького прямо навпроти вхідних дверей та почав чекати. Гаяв час, дивлячись до болю в скронях на двері. Він не знав, коли повернуться робкори із відрядження, але, коли б вони не повернулись, Юрко мав би їх стріти семиміліметровою холодною сталлю. «Головне, — думав собі під час очікування, і ця думка свердлила мозок, як бур, — дати по кулі Петрові та редактору. Не схибити. Не вбити невинних. Хоча які вони к бісу невинні? Усі одним миром мазані».

І він не схибив. У темряві приміщення ті, хто зайшов всередину, не відразу побачили Юрка навпроти. Юркові ж очі звикли до тьмяного світла за час очікування. Він боявся лиш одного, що першими в ці двері зайдуть не ті. Але хто б не зайшов, він їх кластиме, аж поки куля не дістане тих, кого треба. Йому вже нікого не шкода.

Коли в темряві гучно клацнув затвор гвинтівки, Юсовицький та Петро встигли посміхнутись та пожартувати:

— Знов Юрко грається в охоронця, — випалив Петро, який зайшов першим, і ці слова послугували Юркові допомогою у виборі траєкторії пострілу.

— Юрасю, це ми, — сказав Юсовицький і відразу отримав кулю. Прямо в груди.

Бах! Ніби хто в долоні плеснув.

Інший постріл після миттєвої перезарядки наздогнав Петра, який і не тікав, бо не встиг зрозуміти, що діється. Важко багнули об підлогу два тіла: «Гуп, гуп». «Так, напевно, й мої падали — як мішки», — думав Юрко, прислухаючись з хортячою пильністю до тих звуків. Як тіла попадали, спокійно поклав

на стіл рушницю й сомнамбулічно пішов до виходу. Біля дверей стояла залякла Соня. Юрко її ніби й не бачив, промайнув повз та вийшов надвір. Дівчині перехопило подих, і вона, розставивши врізнобіч руки, не могла й поворухнутись. Подивилась на криваві озера на грудях двох своїх товаришів, на їхні розчехнені на підлозі силуети й, отямившись, за один крок досягла столу. Набрала кілька цифр на телефонному апараті.

— Убивство, — крикнула. — Редакція «Більшовицької правди».

Кинула слухавку, схопила гвинтівку й кілька разів клацнула, натискаючи на гашетку. Зрозумівши, що гвинтівку потрібно зарядити, а Юрко може втекти, Соня схопила ножа, що лежав на підлозі біля столу. Не думаючи більше й миті, вона рвонула стрімголов за хлопцем. Наздогнала його на перехресті. Юнак стояв посеред порожньої вулиці, а десь вдалині сюрчали міліцейські свистки. Юнак ошелешено роззирався довкола, ніби й не відав, що його далі робити. Три сильних удари в спину спинили монотонний рух Юрка. Друкарка Соломія Левківська мов обійняла його у вальсі. Ніжно лівою рукою трималась за його розслаблений карок, шпарко штрикаючи правицею із затисненим ножем. Припинала лезом ще живе тіло, як у п'янім чаду. Юрко зробив кілька кроків уперед, намагаючись вивільнитись, шарпнув головою, аж ніби поламався йому той розслаблений карк, увіп'явся очима в небо. З хлопчачою незаймаючою усмішкою скосив їх на Сонині обличчя. У голові йому паморочилося, променисті очі ніби запнув щільний туман, аж поки вони не прояснились знов, ставши скляними. Друкарка міцно тримала його в обіймах і водила переляканим поглядом довкола. Коли зрозуміла, що накоїла, коли її обхопив жах від того ясного погляду, що на її очах зотлів, вона одним потужним ривком відсахнулась, відскочила, як сполохана козуля, з ніби пришитим до долоні ножем. Тим часом білявий Юрко Калитко впав обличчям у глевку багнуку. На його спині почала запікаться кров, тіло після кількох звивистих судом завмерло. Соня, не випускаючи із рук закривавленого ножа, кинулась навтьоки.

Бігла по бруківці, містом. Її наздоганяли надокучливі міліцейські сюрчки. Дорогою падала й піднімалась, розмазувала

по обличчю багнуку, яка перемішалась із Юрковою кров'ю, зрошувала щоки слізьми, кусала свої руки до болю, до рваних ран. Хотіла викинути ножа, але їй це не вдавалось. Заціплена в задубілих пальцях рукоять ніби приросла до руки.

Її спинили дужі міліціонери. Одвели до відділку. Клади запитання, як ото кладуть хлібину на прилавок, — записували свідчення. По якомусь часі дали підписати протокол допиту. А тоді одпустили. Вона відповідала дуже чітко, аж сама дивувалась, звідкіля взялась та чіткість.

— Громадянку Левківська, прийміть вітання, — якоесь не в ту хату прозвучало від заступника начальника міської міліції після довгого допиту.

Соня була впевнена, що її запроторять до в'язниці за само-суд, за те, що посягнула на чуже життя, за те, що вбила... дитину вбила. А вони он, дивись, дякують.

Майор козирнув, клацнув підборами й, посміхнувшись спантеліченій друкарці, пояснив:

— Знешкодили контрреволюціонера. Ми в нього ось це знайшли.

Міліціонер поклав на стіл, за яким сиділа Соня, поплямовану кров'ю газету «Більшовицька правда». Соня здивовано зиркнула на майора.

— Шість місяців тому в Гробинах було знешкоджено ціле кубло, — міліціонер постукав по газеті пальцем. — Калитки. Завуальовані вороги, ще з двадцять восьмого. Ви пам'ятаєте? — він подивився на Соню, якоесь паскудно вишкірився й махнув рукою. — Та де вам, ви ж іще занадто юна.

— То я вільна?

— Не лише. А ще й до нагороди представлені.

Соня, тепер уже не гидуючи Юрковою кров'ю, підтягла до себе газету, зиркнула на підпис і захитала головою.

— Так-так, зрозуміло. — Вона приставила руку до лоба. — То я можу йти?

Її супроводили до виходу. Надворі зароджувався і ледь-ледь проблискував новий день, сіявся мжичкою туман. Соня різала своїм тілом той туман, аж їй віддавало болем. Роззиралась, бачила своє місто й не впізнавала його. Усе навкруги ніби збуденіло.

Чому вона раніше не помічала ці обивательські напіврозвалені халупи? Ці довжелезні черги під магазинами. Люди в них стоять, як сліпці, — підставляючи бліді обличчя в напрямку маленького віконечка, через яке й даватимуть хліб. «Дають чи ні?» — лиш цим живуть. Чого ці люди все ще стоять у черзі, якщо знадвору щойно відповзла на захід ніч? Стоять цілодобово? І що то за люди? Обдерті й залякані, скрючені й вкриті гнійними струпами. Це радянський народ? Це виконали п'ятирічку за три роки?

— Дурна, яка ж ти дурна, Сонько, — сказала собі товаришка Левківська, застебнувши пальто на всі гаплички, — її морозило.

Блукаючи містом, здивовано обходила скрючені то тут, то там людські тіла. Наважилась підійти ближче до одного такого тіла, бо тішила себе думкою, що то не люди, а їй усе мариться. Підійшла й залякла. Під тинном навznak лежала мертва дівчина. Напевно, такого ж віку, як і Соня. Її тонесенькі руки притискались до грудей, а ноги вона в останню хвилину життя підтягнула. Така маленька дівчина, як зародок. Лежить собі й чекає на народження. Соня торкнула мертвячку за ту руку — холодна.

Не могла дівчина зрозуміти одного — як їй вдавалось жити серед цих смертей і нічого не помічати? Адже це не за один день сталося. «Не знати — легше, — думала. — Жити в намальованому уявою світі легше, ніж у реальному. Бути товаришкою Сонею зручніше, ніж Соломією».

Світанковим містом торохкотів драбинястий віз, на якого кидали, мов мішки із гниллю, віднайдені тіла. Збирачі трупів йшли мовчки, лиш іноді «нокали» та «тпрукали» до коня.

Соня понад усе хотіла в цю хвилину із кимсь поговорити, аби не відчувати себе частиною цієї фантазмагоричної тиші.

— Лесь!

* * *

Коли дісталась Веселівки, вже вечоріло. На дівчині не було лица, у безмежно глибоких очах застиг страх. Соломія обійшла кілька разів навколо Лесевої хати, а тоді наважилась пошкребтись у вікно. До шибки враз, як сполохана пташка, пригорнулася мати Тернового й, побачивши мару, перехрестилась та покли-

кала: «Ле-е-есь!» За мить двері зойкнули і Лесь підхопив знесилену Соломію на руки. Сказав коротко:

— Соня?

На що та відповіла мляво й дивлячись у небо:

— Я не Соня...

— Що ти, дівко? Що ти? — Лесь вносив Соню до хати й кивав матері й батькові, мовляв, усе добре.

— Я Соломія! — промовила з посмішкою секретарка. — А Соня дитину вбила.

— Бог з тобою, дитино, — втрутилась Ксенія Карпівна.

Соня припала Лесю до грудей й зашепотіла:

— Я буду тут, із тобою. Я не хочу назад.

— Тут не можна, — суворо відгукнувся Лесь.

Соня дала волю сльозам. Після того заговорила, важко схлипуючи й дивлячись по черзі на Леся, на старого насупленого Мефодія та на знервовану Ксенію Карпівну.

Терновий слухав, затуливши обличчя долонями, — думав.

Нагодували дівчину чим ще тоді мали — кашею-розмазнею, у якій більше було води, ніж крупів, та вклали її спочивати. Сидячи на краечку ліжка, мати Тернового тримала дівчину за руку й, ніжно гладячи її, співала стиха колискову, оту колискову, яку вона співала своїм маленьким синам-близнюкам, тим, що не витримали голоду в двадцять першому році й пішли до Бога на хмаринку.

— Вони ж і так вмерли... — міркувала про своє Соломія. — Ну, й нехай, нехай би він тікав, той бідолашний Юрко. — Соломія сідала, підтягувала до підборіддя коліна — обхоплювала їх руками. — Але ж це легко! — казала, й очі загорялись. Пересилуючи дрижаки, які били її, мов у пропасниці, продовжувала кряти свою запалену душу. — Але ж це легко вбити людину. Отак ножем зарізати. В'ють, і готово. Лиш в'ють, і лезо само знаходить шлях.

— Тш-ш-ш, — вкладав її на подушку Лесь, а вона хотіла, аби він її поцілував.

А він не цілував.

«Він мене не любить, — розмірковувала Соня. — А я його кохаю. А тепер він взагалі мене зненавидить. Убивцю... дитини».

* * *

За кілька днів після трагедії й після того як Соня прийшла до Веселівки, Степан Калюжний навідався до оселі робкора. Йому вже встигли люди добрі вкласти у вуха, що до Тернових такого-то дня завітала якась розтріпана й дика товаришка і не виходить з хати ось уже...

— Кажуть, у вас гості, — постукуючи обчасами об поріг, по-дружньому вимовив чекіст.

Він, притримуючи двері, легенько відгородив старого Мефодія, який став на заваді. Просунувся в хату й звернувся до Леся:

— То покажуть ж це чудо-юдо, — не встиг договорити, як побачив Соною.

— Я вже їду назад до міста, — озвалась дівчина.

— Ну, що ж, супроводимо товаришку.

Калюжний гречно викликався доправити Соною до міста на одому з возів, відведених під буксирки. Дівчина хотіла, аби її ескортом був Олесь, але той стояв на своєму — не поїду, та й годі.

Сухоребра конячка повільно тягла воза по шляху, вкритому ямами. Калюжний, вперто вдивляючись сірими очима в розмитий горизонт, промовив, наче дровиняку розколов:

— З ними саме так і треба. Ножа під серце.

На якийсь час Соні відлягло. Бодай хтось її виправдав. Дівчині хотілось висповідатись. У роті стало солодко, як уявила смак проскурки, яку зазвичай священик дає в руку вірянину після сповіді. Їхали довго, монотонно гойдаючись на підводі. Нестерпно хилило в сон. Товаришка Левківська відчувала, як за ці дні охляла, бо ж не могла примусити себе з'їсти бодай крихти хліба. Аж тепер, коли здалось, усе залишилось позаду, коли трохи перегоріли події останніх днів, коли забулись ті ясні Юркові очі й та остання посмішка, Соня закуняла. Відчула, як шарпонуло віз, її тіло впало на сіно, і мозок відразу вимкнувся.

Сновиддя

Снилось, що Терновий пестить її тендітні руки, цілує пальці один за одним. Прикладається до долоні своїми пухкими губами, лос-

коче бородою шкіру. Здіймаються ті поцілунки по руці, по синіх доріжках ледь видних вен, просуваються аж до шиї. Ніжно. Шия, засмагла й гнучка, випинається назустріч пестошам. Сходить млістю, бажанням. Відчуває, як її залякле від нервового напруження тіло розгальмовується, слабне, як подих стає рівним. Сама насолоджується цим смачним диханням і цією розслабленістю, цими незчисленими поцілунками, й лоскотом, і запахом. Таким знайомим запахом. Принохується — ні, тепер запах чужий, невідомий, дещо різкий. Ніби кров'ю тхне звідкілясь. Та ну його, той запах, к бісовій матері! Пестощі, пестощі — от, що головне. От, що треба відчути усім молодим тілом. От, до чого потягтись, чому віддатись вповні. Під бронзовою шкірою на її шиї виграє, пульсуючи, синя звивиста жилка. Від бажання й любовної лихоманки та жилка наливається та тріпоче, як рибка на гачкові в умілого рибалки. І що більше Терновий цілує Соню у її сні, то швидше здійснюється налита кров'ю вена, от-от проб'є тонку прозору шкіру, от-от випурхне назовні... та рибка... те бажання... і та кров.

Дівчина крізь сон чує ніби здалеку, звідкілясь із небес, власний здавлений стогін. Широко відкриває рота та вхоплює чисто-го, польового повітря на всі груди. Ті груди випинає, розставивши врізнобіч руки, як на розп'ятті. І тут водоспад ніжності став аж таким повноводним, що почав давити собою Соню. Вона крізь марево сну намагається скинути із себе ту важкість. А воно, щось невидиме й сильне, чавить її тіло своєю масою. Не дає дихати, боляче тисне на зап'ястки. Соня намагається вивільнитись від сну, який з ніжного перетворився на болочий. Дівчина, збираючи до купи усі сили, різко відкриває повіки.

* * *

Над нею в обрисах сірого неба бовваніє також сірий, ледь темніший за небо, силует. Він наближається до обличчя й ураз віддаляється. Злітаючи шулікою в небо й знову кидаючись донизу, попелить її своїм жаским подихом. Потужний струмись гарячого повітря одбивається од лоба товаришки Левківської. Соня нарешті одходить від сну й розуміє, що над нею — Степан Калюжний.

Із відкритого рота чекіста, що нависає над Сонею, виривається похитливий зойк. Навіть не зойк, а стугоніння. Той стогін поступається місцем сильним поштовхам. Чекіст гвалтував її, брав без дозволу, без докорів сумління. Соня засовалась, намагаючись звільнитись від ваги чоловіка. Він, ніби нічого не сталось, продовжував. Зціпивши зуби, аж у неї зсудомило щелепи, застогнала й захвицала ногами, а тоді й замотала головою. Для бузувіра цей стогін був мов команда: «Руш», яку дають спортсменам після двох попереджувальних: «На старт» та «Увага», і він з гарчанням припав їй до оголених грудей, припав важким підборіддям й сапав ним, як ненагостреною сапою... чи важезним молотом, хапався дрібними жовтуватими зубами за білі Сонині груди, міцно тримав її зап'ястки, так, що вона не могла й ворухнутись. Жилаве його тіло, яке тхнуло потом та людською кров'ю, притисло, розплющило й заволоділо Сониним, їй у бік розмірено, в такт із рухами чекіста, біла його кобура, так і не знята з пояса. Осатаніло п'явся до пошерхлих дівочих губ, не знаходив у них відповіді, бо Соня, зібравшись у кім'ях, кам'яною брилою лежала розпластана на возі. Знову заборсала ногами, почала звиватись, як гадюка, й нарешті скрикнула — коротко й потужно, як чайка. Цей крик почули хіба задумливі дерева, які очікували першого снігу, та хирлява конячка. Тварина, відреагувавши, шарпонулась, Калюжний вилаявся, сказав: «Тпру», й не було зрозуміло, до кого він вилаявся й кому адресувалось те «тпру» — конячці чи Соні. Тоді перевів погляд червоних (чи то від безсоння, чи то від збудження) очей на свою жертву, оскалився й з силою затис її рота долонею. На секунду Соня вивільнила свою руку й, махнувши нею за спину Калюжному, трічі, як це робила із Юрком, вдарила його кулаком по спині. Той лиш коротко гикнув, віддер кінцівку від своєї спини та вклався на неї масивним ліктем. Соня виструнчилась, трималась лиш на маківці голови та п'ятах, а тіло містком висіло в повітрі, піднявши на собі й гвалтівника, вдвічі важчого за неї, струснула ним — хотіла скинути, як оті дерева хочуть вже скинути із себе останнє надокучливе листя, як оце сіре небо хоче скинути із себе цю сіру гладінь дощем, аби умити занурену в нещастя землю.

Що є сили напружила ноги й губи, аби показати чоловікові, що не має наміру віддаватись йому без бою. Калюжний прийняв цю гру. Він криво посміхнувся, склавши губи в тонку ниточку, з неабиякою силою вкотре увійшов у напружене тіло дівчини та з усієї сили вдарив Соню в гарне обличчя. Бив. Бив спочатку рукою, тоді витяг наган і бив холодною рукояттю. І не кидав свого диявольського діла — гнітив не лиш тіло, а й душу. Шипів, бризкав слиною, дер дівоче тіло, розривав її, ніби мстився за щось, ніби хотів вилити в неї всю свою злобу, всю зневіру, увесь бруд. А виливши, впав безсило на знесилену Соню й, важко дихаючи та запихаючи закривавлену зброю до кобури, спокійним тоном промовив:

— Все-все.

Дівчина відчула, як її горло заливає солоне в'язке тепло. Закричала що є духу, оросивши свого мучителя червоним дрібним дощиком, й знову отримала удар міцним кулаком. Калюжний приводив себе до ладу, не думаючи й хвилі, аби те саме зробити й зі своєю жертвою. Цокнув до конячки, й вона побрела по дорозі, як брела й до того.

Дівчині стояло в очах обличчя Юрка. Ніжна посмішка і його погляд, націлений у небо. Вона вп'ялась очима в цю безмежну далечінь та почала подумки молитись. І не пам'ятала вже тепер ні звірячого стогону того, хто лежав оце щойно на ній, ні болю між ногами, ні образи за втрачену цноту, яку так довго берегла для того єдиного, який ніжно кохатиме та поведе під вінець, від якого будуть діти і з яким проживе в щасливому шлюбі до скону.

* * *

Терновий вносив до свого записника не лише відомості про безчинства на селі, а й деякі спогади з колишніх часів. Ці спогади він обачливо занотовував дрібненькими літерами й намагався за допомогою скорочень та скупих фраз передати думку, яку хотів донести до тих, хто, можливо, колись читатиме ці нотатки. Багато із того, що хотів би викласти на папір, так і лишилось у його думках.

«Моя рідна Веселівка, — мізкував, бувало, перед тим як почати писати. — І чого ж ти така невесела тепер...»

Село назвали Веселівкою, бо ще з царських часів так гуляти, як гуляли веселівські мешканці, не умів ніхто. Попри те, що люди в селі були здебільшого незаможні, мало не в кожній хаті можна було знайти музичний інструмент — від прадавньої, отриманої в спадок від пращурів, кобзи, що стояла собі, припадаючи пилом, десь у коморі, до сопілок, скрипочок, цимбалів та бубнів. Або й аж до привезених на початку непу з міста панських гітар та московитських балалайок. Балалайки якимось не припали до душі веселівцям. Бринькання, що виходило із їхніх трикутних тіл, не лягало на мелодику народних пісень. Та й ноги танцювати під бабалайчині трьохкання не бажали. Хіба посумувати, як ото завше п'яний Грішка Безбах (якого між собою селяни називали Грішкó, від слова «гріх»), лежачи під чиєюсь хатою, невміло притискав три струни пальцями лівої руки із обгризеними нігтями, а правицею пиляв по них донесхочу.

— Але ж виводить, кацапура, — затуляючи вуха, проходили повз нього селяни.

Грішкá переселили у двадцять п'ятому році до Веселівки з Курської губернії. Він мав би піднімати в селі культуру, принаймні саме задля цього його до села й відрядили. Під клуб оформили очищену від хрестів, дзвонів та хоругов церкву. Спочатку Грішко Безбах справно ходив на роботу, вимітав облуплений тиньк з приміщення колишньої каплиці й усе планував, що в нього де буде.

— Здеся дівки плясать будут, — тупотів ногами по підлозі на тому місці, де за божеських часів огрядний батюшка правив службу.

Дівки навідріз відмовлялись «плясать» у храмі, відмовлялись навіть ті, хто вже вступив до комсомолу. Казали: «Не танцюємо». Брехали, як навіжені. Бо ж недалеко від того клубу таки вихиляли стегнами й зиркали звабливо на хлопців під час молодіжних посиденьок, що обов'язково минали під якимсь гаслом, як-от: «Комсомолец — завжди на варті» або «Молодь не спить. Молодь вартує».

Грішко дуже швидко спився. А все чого? Бо подобалась місцева оковита — добру гнали. Це ж тобі не курська бражка! Од

веселівської горілки закипала в жилах кров, хотілось жити. Але це коли чарчину там хильнеш чи й кілька, якщо свято. А якщо отак пригощатись, як Грішко, — добра не чекай. Та його й не пригощав ніхто — сам на правах культурного начальства вимагав здати «по-харошому». У такий спосіб виконував розпорядження районного керівництва про «Бій п'янству на местах». Він боровся із пияцтвом як міг. Це називалось «Брати ініціативу на себе».

«А як не здасте гарілку, — казав, перекручуючи мову, і слухачі воліли краще дати, аби лиш не розреготатись йому у вічі, бо ще хто зна, що від нього чекати. — А як не здасте етой гадості, то будет вам на пірогі».

Грішко невдовзі так зліпився із самогоном, що день у день вештався селом, мов приبلуда, та під балалайку волав своїх кучерявих пісень про мілку й мільонка. Його ніхто не чіпав, а він усе намагався окультурити українську «діревню». Вимагав від селян говорити із ним російською мовою й вживати щодо Веселівки лиш слово «деревня». Люди йшли на поступки й, ламаючи язики, кидали кілька слів Грицькові його рідною мовою, щоби він заспокоївся та не зносив очманіло паркани, не заламував у лузі берези, тамуючи нездоланну ностальгію, й не щипав дівок. А дівок було в селі — шо маків у лузі — одна краща від іншої. Співали, як соловейки. Норовливі — й не підходь, з гордими поставами та іронічними поглядами. Отак поведе плечем — пиши пропало, хлопці заживо падали, осліплені коханням.

Сімдесят вісім дворів налічувалось у селі. У кожному дворі не менш ніж по десять душ. Дітей народжувалось немало, молоді одружувались — чи не щороку по кілька нових пар. Старі помирали, звільняючи місце для інших. Так було до двадцятого року.

А тоді, після першого голоду, померло більше, ніж народилось, і спустошені хати заповнили переселенці. Привозили їх звідкілясь із Росії чи ще з яких дальших країв. Жили ті переселені спочатку відчужено, своїм хазяйством, із сусідами воліли не спілкуватись. А за кілька років між приїздами та місцевими стирались кордони, одружували-бо дітей, йшли один до одного в куми, родичались. Та й мову ті, що приїхали, намагались

сприймати, хоч самі й не говорили. Оце лиш Грішко тримав оборону.

Лесь пам'ятає, як хлопцем ще робили з іншими дітьми засідки на того дурнуватою Грішка й дражнили, ховаючись за куші: «Грішка — дурак».

Не лише діти, а й дорослі селяни до нього ставились, як до тутешнього юродивого. Дівки лиш пальцями крутили біля скронь, коли Грішко підкрадався до них ззаду та занурював свої немиті грабці в рясні спідниці. Закороткі пальці не давали змоги дістатись цупких задків молодих селянок. Грішка били по голові, плечах, спині та задниці тим, що мали в руках: порожньою дійницею, мішечком чи й мішком, трісочкою чи обремком зілля.

Росіянин жив з матір'ю та звідною молодшою сестрою в перекореній хаті під ліском. Чоловіки не раз натякали Грицю, що можна було б оселю й підлагодити, назбирати по дорозі кінських кізків та підмастити, побілити, замінити підгнилі сніпки солом'яного даху, щоб бодай не виглядав так вбого. Але Грішко на зауваги не зважав, не його то була парафія — хазяйство. Головне, що в хаті на видному місці, там, де в людей образі висіли, у Грішка висів портрет Леніна. На землі Безбахи не працювали, гидували, чи що? Хто зна. Мати його, підсліпувата, поморщена, як печене яблуко, баба, усе ходила збирати дички в лісі та варила компот, сестра пішки раз на три дні вешталась до району, приносила звідти харчі. Де вона їх там брала й за що купувала, ніхто не відав. Ходили селом чутики, ніби дівка продає себе, але підтвердити здогади ніхто не міг. Казали: «Уже й не пам'ятаю, хто мені таке казав», чи «Нема диму без вогню, якщо кажуть, то так воно і є», чи «А за що ж іще їй гроші даватимуть?»

Насправді Мотря — так звали Грішкову сестру — носила до Калинівки написані братом докладні цидулки. Культурний урядник в епістолярному жанрі з безліччю епітетів та літературних зворотів описував усе, що робилось у селі. Хто що казав у понеділок, хто що робив у вівторок і кого сварив у середу. За ці відомості Мотрі в райкомі давали гроші, за які вона в ЦЕРАБКООПі купувала різну їжу.

Про це загули в селі, коли Грішку-нишпорку взяли в двадцять восьмому. Й трьох років не пропрацював на культурній ниві. Приїхали по нього, як не дивно, посеред білого дня на звичайній вантажівці. Чоловік саме нализувався до чортиків та бродив у бур'янах, волаючи непристойні римовані тексти, які сам і придумав. У руці тримав папірець, на якому від руки було записано два стовпчики пісні. Грішко, мружачи по черзі то одне, то інше око, вдивлявся в текст і аж тоді виводив його пісенним потоком. Двоє витягли його з тих заростей, показали йому інший папір, де вже було не написано, а надруковано якусь постанову чи наказ, Грішко шмигнув носом та поспішив доспівати пісню... й забігти до хати. Вийшов із хати при параді та з портретом вождя. Сказав, дивлячись на бородатенького керманіча:

— Ну, пашлі друг сітний.

Яструби Менжинського закинули п'яницю на кузов, попередньо одібравши портрет.

Мотря за матір'ю місяць по тому пішла до міста скаржитись, та так і не повернулись — ні одна, ні інша.

За три роки Грішко несподівано повернувся до Веселівки. Вигляд мав неважненький — усе кахикав, а іноді навіть кров'ю харкав. Селяни боялись до нього близько підходити й дітям наказували стерегтись сухот, які вискакують із кацапа. Реабілітований тепер не грав на балалайці, а лиш бродив смертельно п'яний по селу й шукав, із ким би побитись. Навіть ті хлопці, які любили просто так кулаки почесати, побачивши здалеку Грішка, воліли втекти від гріха подалі.

Коли почали формуватись буксирні бригади, він першим, як найнезаможніший незаможник, вступив до лав експропріаторів. Грішко заливався горілкою виключно у своїй хаті й не виходив по кілька днів надвір. Чекав, доки протверезіє. З'являвся на очі односельцям із запухлим обличчям та злющій, мов чорт. «Уб'є, а похмелиться», — шепотіли люди й замикались у хатах. Боялись, бо ж тепер у Грицька на шкіряно-му поясі висів у кобурі заряджений маузер.

Важкою зброєю залежний від оковитої чоловік бив у замкнені двері будинків, де — точно знав — зберігають горілку

і де можна поживитись закускою. Кричав на все горло гасла, які нещодавно чув від агітаторів.

— І вивчив же все, хороняка, — дивувались неабиякій пам'яті Грішка односельчани, а він усе верещав:

— Лишкі хліба сдай дїржаві! П'ятирічку за трі роки! Хто не з нами — тот проті нас!

«Ось воно, де був початок», — робив висновки Лесь, не наважуючись витратити чисті аркуші блокнота на такі дрібниці, як життєпис Грішки Безбаха. Просто проносились перед ним картини минулого, як кінохроніка, й ніби ставили все на місця. Ніби складались кольорові скельця розбитих церковних шиб у дивовижний вітраж.

Що більш жорсткими були плани хлібозаготівель, то більш нахабним ставав Грішко. Міг розтрити вікно чи здертись аж на дах і верещати в димар, вимагаючи відімкнути двері. Але люди навчені: почнеш самосуд — приліплять бунт. Тому ховались, замикались, перечікували.

Спочатку Грішко брав лиш для себе, а згодом почав водити по знайомих місцинах цілі комісії. Він достеменно знав, у кого з селян є чим поживитись, хто скільки збіжжя зібрав, хто скільки молока надоїв, де є свіжина, а де — гарна дівка на виданні, хто жене самогон і коли йде первак, звідки хазяї виноситимуть речі і куди ховатимуть. Грішко був незамінний навідник. Жінки якось гомоніли на вигоні, що Грішка тоді органи забрали не просто так, бо ще до того, як потрапив у Веселівку, він був у складі якоїсь банди, що орудувала в Харківській губернії. Мовляв, сам про це патякав, коли бував п'янючий, мов чіп.

Грішко Безбах тепер уже не підкорювався ні голові сільради, ні колгоспним активістам, ні комітету незаможників. Міг послати хоч кого до бісової матері. Його безмежна влада на селі набирала загрозливих обертів. Спинив чолов'ягу тридцять другий рік. Ближче до осені сама собою відпала можливість захопити щось собі відразу під час вилучення. Розумні голови в області вирішили, що примусову колективізацію та вилучення лишків мають проводити не місцеві, а спеціально запрошені, навчені й принципові. Саме ці прийди не давали Грішкові стати справжнім феодалом у Веселівці. Віднедавна все

експропрійоване в рахунок штрафів за зрив хлібозаготівель забиравось під протокол та відвозилось до колгоспної комори. Без трьох підписів та двох печаток нічого не відбувалось.

Але ж Безбах мириться із таким порядком наміру не мав. Хитрий неборака розробив та втілює у життя карколомний план. Вночі він взявся виносити з комори забрані в людей харчі. Задля цього підкопав хід під коморою та прикрив його хмизом. Новий охоронець, приставлений до комори, червоноармієць з чіпким зором та гострим слухом, натис на гачок однозарядної рушниці та сходу приклав на віки вічні до землі винахідливого балалаечника. Той так і помер із півхлібиною під пахвою та торбинкою в руці, у якій згодом знайшли флягу, наповнену сивим самогоном, та кілька шматків сала.

— Собаці — собача смерть, — тільки й написав Лесь у блокноті біля ініціалів Г. Б.

А далі жирними літерами вивів: «Стецюки» — і поставив три знаки оклику.

Навіяло йому про Стецюків, бо батько розповів оце щойно, що саме ці слова випурхнули з уст Дмитра Стецюка, коли Мефодій Терновий приніс односельцю цю звістку.

І Лесів невеселий щоденник першим прийняв на свої аркуші історію родини Стецюків.

* * *

Стецюки вважались заможними лиш тому, що мали три корови, кілька коней та лоша, ну, ще птиці всякої було. Мали! Коли то було?! Як почались колгоспи — хоч-не- хоч, а віддай більшу частину того, що нажив. Дмитро оддав, не сперечався, не бідкався. «Чого, — казав, бувало, — ото даремно Бога гнівить. Буде день — буде й на день». А не сперечався й у бійку за своє добро не ліз, бо мудрий був, знав, почни лиш — життя заберуть. А йому ж хотілось жити на своїй землі.

Після отої навали з колгоспами лишилась йому одненька корова з бичком, кінь та з десяток курей, а гусей чи не вдвоє менше — мо', четверо. Так тій активні й цього мало: все дряжняться — куркуль. Вийде Дмитро Стецюк на вулицю, а чи хто з його родини, ураз кагал піонерів (і звідкіля лишень беруть-

ся?) давай верещати: «Куркуль» чи «Куркулиха». Казав рідним не зважати на таке. А вони й не зважали, лише побивались за забраною худобою. «То пусте, нажиєм ще, — чи ж ми не роботяги? Аби лиш не вигнали з рідної хати», — обдивлявся ніжним поглядом власними руками зведену хату, видивлявся, де що полагодити, де підлатати.

Був колись у Стецюків садок — вишні, а як без них, жовтобокі грушки, сливи завбільшки з дитячий кулачок родили і навіть райська яблунька плодоносила на додачу до звичайних — великих розлогих папіровок. А як обклала держава податками, наскочила на селянина, як ті блохи на приبلудного пса, з розпачу вирізавав Дмитро ті дерева. Хіба хотів — мусив. Одну лиш райську яблуньку лишив. Такі дивні малесенькі червоні й терпкі на смак плоди! Усе сусіди спочатку дивувались нащо селянину ті витребеньки. А Дмитро Іванович і не знав що відповісти та й брехав, що мовляв, обдурили продавці на базарі — замість антонівки всунули отакий саджанець-покруч.

— Тож не викорчовувати тепер, най собі росте — Боже зілля, — казав, а сусіди погоджувались: «Най росте», хоч і пуття з нього, як клубові із того покійного Грішка.

Насправді ж Стецюк спеціально для дружини купив райську яблуньку. На її ж замовлення. Довго шукав, їздив по різних базарах — було це ще на початку непу, коли можна було бодай трохи жити по-іншому. Усе його дружиноньці було цікаво, що то за чудо таке — райські яблука. Почула колись від жінок, що говорили про таке, й не могла заспокоїтись, аж поки та дивина не стала рости у їхньому садочку. Варила з яблучок смачне варення. А які не йшли на вариво, ті вкладала, мов іграшки, між шибками. Як прикрасу, аби гарно було.

От і зараз дивилась на засохлі, але все ще ніжно-рожеві яблучні кúльки, які лежали собі між шибками. А чоловік сидів за столом, по обидва боки котрого повмощувались їхні діти: дві старших дочки ліворуч і двоє менших синів по праву батькову руку. Дружина п'ятдесятилітнього міцного хазяїна — чорноока, на двадцять літ за нього молодша й з ніби намальованими, такими гарними бровами, Ярина, відійшла від вікна. Поралась біля печі. Від печі йшов вельми смачний дух. Діти не могли всидіти за

столом, озирались на матір, ковтали слину, чекаючи, допоки на столі опиниться запашний розім'ялий від довгого стояння в печі борщ з рожевою потрісканою квасолею та шкварками. Натомість Ярина на рогачі витягла з печі баняк з вареною в кожухах картоплею. Та й картопля була зовсім не та, яку вони ще кілька місяців тому збирали на своєму городі й на орендованому клапті поля. Трудились усім сімейством, навіть найменший, трирічний Юстин, носив своїми маленькими рученятами величезні клубні до відра. Коли воно наповнювалось, старша дочка Наталя, підхопивши сильною засмаглою рукою дужку відра, одним рухом висипала картоплю до мішка. Міцний, високий, широколиций та з гусячими лапками навколо очей, батько закидав на широкі плечі повного під зав'язку лантуха та йшов із ним з поля аж додому. Коня шкодував ганяти на таку роботу. Казав: «Що зберемо, те й з'їмо. Оленю свої роги не важкі. А худобину берегти треба».

Називали їх то куркулями, а то ще образливіше — «індусами». Бо ж вели вони індивідуальне господарство.

— Але ж придумати таке — «індус»! Тю! — сердився Дмитро.

Стецюки не працювали на трудовні, як ото люди в колгоспі. Свого часу, коли ходили натовпами жовтороті комсомольці на чолі з Октябрином до того колгоспу агітувати, лише посміхались над тими ораторами й, вислухавши, мотали заперечливо головами. Мовляв, ні, не хочемо туди іти, вже самі якось потихеньку. Віддали вам худобу — порайте, якщо вмієте. Тоді сміялись, а тепер не до сміху. Увечері за столом гомоніли про те, що бідолашні, обірвані та знесилені колгоспники нічим не різняться від кріпаків. Так само не отримують грошей за свою важку працю.

— Трудовні! Це ж треба таке видумати! — не тямився від гніву Дмитро, жаліючи своїх односельців, сусідів, людей, із якими змалечку знався. — Піддалися люди на солодкі слова — записалися до тієї бісової комунії. Тепер уже й лікті кусяють, та що вже.

— Колгоспних хоч на буксири не беруть, — встряла в розмову старша Наталя.

— Буксири! Це ж треба таке видумати! — до гніву тепер додався розпач. — От, сиди й чекай гостей. А що іще робити?

Земля спорожніла. Прийдуть із червоною мітлою ще раз — усе життя з нас виметуть.

Ці гості вже приходили до Стецюків. І не раз.

Після першого наїзду червоної валки, який відбувся у жовтні, у Стецюка забрали отого вцілілого від комуни останнього коня. А ще приглянувся буксирникам бик, на прізвисько Звір. Цей бугай був єдиним на всю Веселівку, і люди свого часу водили до нього на запліднення своїх корів. Не за просто так, а за гроші. Стецюкам від цього був зиск, хоча бик був ой який злющий — виправдовував своє ймення.

Звіра виводили з хліва, оперезаним кінською упряжжю, стриженого і з кільцем у носі. Той ішов повільно, форкав, підкидав м'язистим задом і гнівно роздивлявся тих бравих воjakів, що його взяли під арешт.

— Най би він їх там усіх поколошматив, — шепотів Стецюк, дивлячись, як буксирники пхають бика до воріт.

Від табунців гусей та курей лишилось на все сімейство по одній птасі. Ще й сміялись торбохвати, аж пащеки їм зводило судомами.

— Лишаємо на розплід, скоро прийдемо по решту, — гукнув один із доблесних червоноармійців, тримаючи під пахвою зозулясту курочку.

— Але ж шкуродери, — голосила впівсила Ярина. — Геть не знають, що гуска з куркою не буде сходитись. Потомства вони чекатимуть, довбні.

— Ах, ви ж! — соромив «індусів» начальник комітету незаможників Кузьма Лукич. — Ах, ви ж, твердолобі неплательщики! Думали, й далі жирувати?

— Ан, ні, не дамо на наших горбах виїздити, — підхопив Лукичеву тираду міліціонер Буженко.

Стецюк не сперечався, думав: «І що я вам зробив? Чи ж кого образив? Ні! Люди ж свої, а так їх щось змінило. Диви, як Охрім горлянку дере, аж нова кацавейка на ньому дуба стає. А було ж таке, дрантя дрантям, і не раз до мене приходило на позички. І давав же. А вони брали, а самі працювати не хотіли. А тепер, бач, і просити не треба, і позичати не варто. Прийшов та взяв, що в око впало».

Коли на Дмитрового коня заскочив один із трясунів та ще й добряче, без пошани двигнув гнідого в боки своїми чобітьми, у Стецюка стислись кулаки й застрибав кадик. Він же сам з того коня пилинки здував, на собі возив, аби лиш коник справний був. Ярина, упередивши чоловіків настроїв, взяла та й відвела його до хати. Всадовила, як хворого, на лаву та налила йому в невеличкий глиняний келишок сивої горілки. Випив та по-сміхнувся, щоправда, безрадісно. Зиркнув на діток, які рядочком сиділи на низькому довгому ослоні під піччю, — відлягло йому.

— Нічого, переживемо і цих, най би вони повиздыхали. Заробимо собі ще на коника.

— І на кацю, — додав малий Юстин, зірвавшись з ослона та стрибнувши на руки матері.

— І на качечку, маленький, і на качечку, — цілувала дитя збентежена Ярина.

По тому першому наїзді червона валка навідувалась до Стецюків ще двічі й робила переверти в хаті, виганяючи всіх надвір та топчучи своїми ножищами підлогу. Вихором носились бійці Державного політуправління обійстям. Поміж ними вештались сільські комсомольці та активісти — жовтороті шмаркачі, які й життя до пуття не знають. За командою старших вигрібали вони сіно з хліва, перетрушували його, штрикали піч, нанизували на довгі щупи город, землю в садку. Особливо прискіпливо орудували біля присадкуватої райської яблуньки. Здалось їм: дерево покоцюрилось саме через те, що під ним сховок. Хизувались такою потрібною в революційний час підозрілістю та недовірою до чесних людей. Довго й не розмірковували, викорчували ту яблуньку — а нащо?

— Нічорта! — резюмували, дурнувато стенаючи плечима.

Ну, як сховків не знайшли, то хоч яке діло зробили — загубили плодоносне дерево. Потрудились на славу!

— Навколо «індусів» гніздиться опір, — чув Дмитро од тих роботяг.

«Ага, то вони наперед опір ламають», — здогадався.

Уже так біснувались, що й не знали, яку погань ще зробити. Ото знайшли і виволокли з погребя, а тоді й на вози повідносили

стратегічну цінність — запаси кукурудзи, капусти і яблук. Картоплю не полінувались перебрали. Стецюкам лишили ту дрібноту, що раніше живності Стецюки згодовували. Не наклали оком хіба на мішок зерна та квашанину. І все чого? Бо на зерні сиділа баба — Дмитрова мати, а на бочці з квашнею стояв бюст Леніна. Колись старша дочка Наталка принесла зі школи як подарунок на день народження. Той бюст був важкенький і добре притискав круг. А для цих соколиків, видно, той бовван святинею був, до якої й годі торкнутись. А отже, і до капусти руки загребуці не взялись.

* * *

— Зима йде, от що непокоїть, — казав батько, роздаючи дітям по картоплині.

Виймав кожну, крутив у руці, зважуючи, яка більша, яка менша (це з тієї дрібноти, і з тих перебирок), і вже після оцінки клав бараболю біля сина чи дочки. Найбільшу — старшій, найменшу — молодшому. Спостерігав за тим, як дівчата їли неквапом, а сини запихали крихку масу разом зі шкірочкою до ротів, рясно здобрюючи картоплю сірою кам'яною сіллю. Жуючи, дивились жадібно на сестер. Ті відламували по крихті від своєї картоплі й передавали через стіл хлопчикам. Заїдали зіжмаканими пересоленими огірками й хрусткою дрібно шинкованою капустою.

— Дасть Бог, більш не прийдуть, — почувся старий голос з-за печі.

— Прийдуть, най їх хвороби поб'ють, антихристів, — сказав дев'ятирічний Андрій з напханим капустою ротом. — Татові дядько сільрада казав... а я чув.

— Тш-ш-ш, — ззаду нього прошипіла Ярина й кинула стурбований погляд на двері.

У хаті стало тихо, усі прислухались, чи не причаївся котрийсь із космолазів у сінях чи під вікнами.

— Ой-ой-ой, що ж то буде? Що ж буде, сину? — донеслось тихеньке моління з-за печі.

Ярина взяла з баняка одну картоплинку й пішла на голос.

— Натє, мамо, поїжте, — мовила лагідно.

— Та най би діти їли, Ярисю, най би діти.

Дмитро квапливо вийшов з хати, дітям навіть здалось, що його хто покликав, бо чого ж ото так хутко з-за столу виходити.

До хати за хвилию внісся запах їдкого диму, який зазвичай залишає по собі поганий тютюн.

— Навіть самосад забрали, нехристі! — скипіла шістнадцятилітня Оксана, друга дочка Дмитра. Її залив рум'янець. — Мамо, нащо країні Рад селянський самосад? Ну, хліб, я розумію. Але ж тютюн... Нащо їм райські яблука? Кого вони ними нагодують?

— Сонях дядьо взяв, — додав Юстин та потягнувся рученятами до Оксани. Сестра підняла його на руки, поцілувала в носика.

— І зернята, Юстинцю, той дядьо взяв, — звернулась знову до матері: — Я навіть знаю, хто завтра тими зернятами плюватись по селу буде.

— Лукич буде! — вставив своєї Андрійко, за що отримав від матері легкого запотилчника.

Дмитро Стецюк докурював несмачну самокрутку, шморгаючи від осінньої прохолоди носом та тупцяючи на призьбі, щоб не мерзли босі ноги. До нього вийшла Ярина, пригорнулась, зітхнула та запитала:

— Куди ховати, Дмитре? Куди ховати? — тут не боялась говорити, бо ж бачила, що поблизу нікого чужого немає, а її голос звучав аж так тихо, що його ледь вловлював чоловік.

— Бачила, які в них шпички? У землю не вриєш, знайдуть, — на саме вухо прошепотів. — Паламарчук попередив, бамага є, що за два тижні труситимуть нас. Хтось доніс, що маємо п'ять центнерів зерна.

— І рахувала ж якась сволота.

Ярина кинула погляд на збитий із пліснявих дощок нужник. Він темнів біля гноярки.

— А може... — хотіла було запитати, чи не можна було б кинути зерно до того нужника, але чоловік різко перебив хід її думок.

— Побійся Бога, Ярисю, та хіба ж можна хлібець та туди.

Ярині замлоїло всередині, стало мулько від таких химерних думок, і вона, приречено зітхнувши, повернулась на п'ятах та пірнула до хати.

* * *

Стецюкові діти щоранку як на роботу ходили на город, аби напорпати вже трошки підмерзлої барабольки, яку вони не помітили, збираючи у вересні врожай. На колгоспні поля потикатись було страшно, адже охоронці лютували. Ще в серпні голова колгоспу оголосив сільській громаді:

— Відтепер за підібрані, а по суті вкрадені на колгоспному полі колоски буде найжорстокіше покарання. Аж до... — і чоловік, замість завершити речення, обвів поглядом тих, хто стояв ближче до нього.

Серед тих, хто слухав промову очільника колгоспного господарства, був і Терновий. Він зле шкірився на промовця й мугикав стиха: «Смело ми в бой пойдем». Але вже не так, як виспівував, збираючись на роботу в «Більшовицьку правду», а зі знущальним підтекстом.

— Співати будемо потім, як... — голова колгоспу знову не договорив розпочатого, бо не витримав прискіпливого погляду Леся й отієї його посмішки.

Голова колгоспу, підстаркуватий Гілько, був від народження горбатим та ще й прізвище мав відповідне — Кривий. Він одним із перших у тутешніх краях відрікся від Бога й власними руками скидав із церкви невеличкого дзвона. Кажуть, мав особисті рахунки до Всевишнього. Через свою фізичну ваду був нежонатим та бездітним і в усьому винуватив саме Создателя.

Гілько любив ходити по хатах — розносити новини. Вбрався у вишиту сорочку та доброго сукна піджак. Приходив до колгоспника (того чи іншого), сідав до світла та читав з обласної газети Постанову ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності».

Гілько вмів читати, бо до революції служив піддячим у Дружківській церкві. Там він посварився із попом — священнослу-

жителів упіймав його, коли він крав мідяки зі скриньки для жертв. Розжалуваний, піддячий вступив через ту образу до партії, і його як першого партійця на селі призначили головою колгоспу. Тоді, у перші роки роботи, Гілько подовгу засиджувався в хатах незаможників, пив із ними принесену з собою горілку, стукав кулаком по хитких столах та агітував приходити до його колективного господарства.

— Не було в тебе худоби ніколи? — питав у бідняка. І коли той казав, що не було, відповідав хвацько: — А тепер буде.

Люди вірили, що їм дадуть у колгоспі корову, нехай навіть відібрану в куркулів, та сунули до комунії по щасливе майбуття. Чекали із вогниками в очах, що те добро, яке ото забирають у багатіїв, відразу до їхніх комор і перекочує. Вже й бачили, як та відгодована та випещена худоба стоїть у їхніх покошених та облуплених хлівах, і хотіли, аби поради позабирали в заможних ще й їхні муровані хати. І тоді вони, колгоспники, почали б розкошувати, а ці деспоти спробували б їхнього харчу в присадкуватих хатах-мазанках.

Згодом додумали що до чого. Дійшло до них, що ота худоба, зерно, рушники й сорочки не потраплять до них напругу, а так і лишаться без справжнього хазяїна, без володаря. Чунали невдоволено лоби та потилиці. Дивились на вихудлу та немічну худобину в колгоспних холодних корівниках, на виснажені поля, на похилені колгоспні хліви та комори, але з колгоспу виходити було несила, бо Гілько погрожував судом і навіть розстрілом на місці за таку антинародну диверсію. Незаможні колгоспники так само бідували від недоїдання, як і розкуркулені колишні багатії, і не могли збагнути, як їх змогли отак окрутити й завести в таку халепу. «Тоді хоч позичити було в кого. І можна було навіть не віддавати», — згадували й вкривались гусячою шкірою чи то від безсилля, чи то від жалю до себе.

— І нащо в них забрали і нам не дали? Дохне худоба без харчу та через важезне навантаження, — обмізковували ситуацію між собою та продовжували тишком нести додому вкрадене в колгоспі «Заповіти Ілліча» збіжжя чи буряки — бо ж виживати якось треба.

Закон «про п'ять колосків» від початку хоч і здався селянам, особливо колгоспникам, надто, та не йняли віри, що ото за зернину та в расход пустять живу людину. Вони гучно обговорювали почуте, кричали, що неправда все це, що то лиш для «устрашенія» та покори таке придумали, а насправді стріляти ніхто й не буде. «Мо', й запустять у небо який залп, щоб народ образумився та не крав», — трактували на свій лад нові закони, але берегли в серцях невисловлене: «Це ж нас усіх під кулю. А хто ж батрачити буде?»

— Не йдіть на поле, стрілятимуть, — шепотіли перелякані люди й наказували дітям не гратись на колгоспних полях.

Вечорами найменшим розповідали страшні історії про мавок та лісовиків, про злих мольфарів, які забирають малюків, якщо ті опиняться за колгоспною межею.

У перші місяці цього закону нікого не стріляли, а лиш арештовували. Троє веселівців були засуджені на строк десять років. Сам голова колгоспу мало не втрапив у халепу, коли ніс додому повну кишеню трохи поцвілого жита. Йшов собі надвечір уздовж поля. Думав про вечерю, нікого не боявся. А даремно.

— Стій! — його перестріли комнезамівці на чолі з Лукичем, вдягненим у чийсь потерту шкірянку.

— А що це у вас, дядьку Ілле, кишені такі відстовбурчені? — запитав весело Октябрин і пішов на голову колгоспу, як англійський танк МК на ворога.

— Ми вас пасемо ще від правління, — пояснив інший молодик — Сірожуня, помічник сільського міліціонера.

— Вивертай кишені, Гілько, — засміявся з темряви Заболотний.

Саме тієї миті, як Гілько вже бачив себе загратованим та засланим у Сибір, по полю промайнула тінь. Комнезамівці взяли зброю на плече. Видно було, що то підліток з числа безпритульних. Їх останнім часом швендяло по селах чимало. Ну, і до Веселівки забрідали — думали, тут медом помашено. Комнезамівці, мов хорти, взялись наздоганяти малого. Тим часом Гілько Кривий дременув додому й заховав здобич у глечик на печі. Усе промовляв:

— А тепер най доведуть, що я крав.

Безпритульного хлопця на ранок колгоспники виявили на полі — у лобі чітка дірка. Полювання того вечора в Лукича вдалось.

* * *

Стецюкову корову звали Пляма. Біла, боката, з війчастими очима, із одною-єдиною великою коричневою плямою на боці. Корова віднедавна мешкала не в корівнику, як і годиться худобі, а в хаті. Пляма разом із куркою та гускою мала в хаті свій куток. Від корови смачно пахло, незважаючи на гній, який вона залишала по собі. При самому вході до хати, праворуч, не доходячи печі, було влаштовано загін для Плями. Ярина накидала на глинобитну підлогу, з якої зняли домоткані килимки, сухої соломи, пахучих трав. Раз на день міняла підстилку, знеможено дивлячись корові в добрі очі, промовляла:

— От тобі й Ноїв ковчег, Плямусю. Дочекались. А ти все кліпаєш? Ну, кліпай, кліпай.

Під прикриттям ночі, коли діти спали, до оселі Дмитра Стецюка приходили на гостину «індуси», такі самі, як і він, колишні заможники, що стали обідранцями після кількох наїздів «кональців» (людська мова правильно перекручувала слово «виконавці»). Дмитро як давнього товариша кликав на «тайні вечери» й Мефодія Тернового. А той за згодою всіх таємних братчиків брав із собою і сина. Селяни радились, що його далі робити і як на Божому світі жити. Як не крути, а сходились на думці, що варто відправляти дітей до міст на заводи й фабрики. Лесь як людина, що не з розповідей знала: у місті хоч якось можна вижити, радив менших відправляти. Там, казав, хоч пайок на виробництві дадуть.

— Тра' слухати людину вчену, — дядьки дивились на Леся як на чоловіка мудрого й такого, що поганого не порадить.

А що він міг ще сказати? Хіба можна було оце зараз відкритись і випалити, що для того, аби вижити в місті, треба не те що насиджене батьківське гніздо покинути, треба душу дияволу продати, випатрати себе й на пекельну пательню кинути. А вже шкварячись на тій сковороді, співати оди партії й вождю, а на додачу ще й маленьким вождикам, щоб вони

не образились. Отоді, може, якщо забудеш, де твоя хата і хто ти є від народження, якщо зречешся роду-племені, якщо станеш не українцем, а совіцькою людиною, машиною без Божого страху, без совісті, без честі, отоді, може, й виживеш.

— Дмитре, лиш так вбережуться. Там хоч годують, — басив Мефодій, натякаючи Дмитрові на його дорослих дочок.

— Атож, годують! — злість бриніла в Дмитрових словах. Лесь аж позаздрив цьому чоловікові, який не втратив ще властивість опиратись. — Замість грошей сто грамів хліба за трудодень. Раби й то більше отримували, бо ж мали силу наїдати для праці. А ці сраками думають, не гиначе.

— Ваша правда, — вставив коротко молодий Терновий.

— Знищити хочуть селянина, а не знають дубоголові, що не буде тоді кому і їх годувати. Чи вони свої верстати жертимуть? — Дмитро посміхався тим дотепам, відчував у собі силу, яка може повернути сторч усю цю совіцьку веремію.

— Вчора забрали в Петруків корову. Чи та корова зробить їм рай на землі? — опустивши голову на груди, гундосив бородатий Іван Цюпа, той, що жив на крайньому кутку Веселівки. — Моя стара каже, треба свою різати, бо все одно не залишать нам. Як уже пішли по корови, то вже не злізуть з жодного. У тих же там, у колгоспі, мор який, чи що. Худобадохне, а та, що ще не здохла, одна гірша від іншої. А щоб же вам не діждатись, що ви так тварину мучите... — чоловік задумався.

Сиділи в повній тиші, бо малий Юстин запхинькав. Яринин голос зашепотів і плач увірвався. Тоді відновились і бесіда.

— А я й не знаю, як це — корову різати... — Іван покосився в бік, де сумирно лежала Пляма, і ще нижче опустив важку голову.

Роздивлявся, вивчав підлогу, і якби в хаті було світло, то всі побачили б, що на сірій засохлій глині долівки утворилось кілька маленьких мокрих плямок, як ото від сліпого дощу. Сильний, моторний і стожильний Іван плакав, чи що?

— Ну, заріжеш, і що? — просичав Опанас Солодовник, ближній сусід Дмитра. — Так їм ще краще. Заберуть конателі м'ясо вже готове. А тоді три дні жертимуть його в себе на червоному току. Я от не можу зрозуміти, звідкіля ото ті горло-

гризи взялися? Чи кують їх де? Усі як є в шинелях. Придивляюсь. Так ніт же, наші. Отой малий Октябрин наш, із ним ше ватага, дай Боже. А над ними — Заболотний. Дітей загриб, мізки їм позабивав тими байками. Половина ж наших, сільських, — не міг заспокоїтись Опанас. — Ходять строєм. Йди шось роби, до землі приткнись. Ага, як воно й так має що їсти, то нашо йому в землі порпатись. Хіба щупами тицяти.

— Це ви про Сірожуню чи про Лавріна? — озвався Василь Маладика, сват Івана Цюпи (старша дочка котрого була за старшим сином Василя Максимом), і згадав, як той Сірожуня і той Лаврін та й інші, що оце зараз комнезамівцями стали та походжають по селу такими панами, що аж, бо ж у руках гвинтівки, у кобурах — дрібнокаліберна зброя, а в нагрудній кишені посвідчення — документ, який дозволяє ту зброю застосовувати.

«Так, ватага чимала. І озброєна, не те, що пересічні селяни. І що тим недоросткам до голови збрєде — піди знай», — Терновий обмізковував комнезамівський патруль. І тут-таки переплелись ці думки зі згадкою про Юрка Калитка. Подумалось, що оці молоді та, здається, невизрілі хлоп'яки здатні на відчайдушні вчинки, здатні бездумно вбити або й обдумати якнайкраще план помсти.

— Вони як поодинці, то й причепитись немає до чого — хлопці як хлопці, — повертає на своє Опанас. — А ото в згрї як зберуться, то лиш тікати встигай. І слухають же тіки того Заболотного... О, і ще Калюжного, тряся б його взяла. Як же ж без цього чорта? Чого ж вони не козиряють кому іншому? Взяти хоча б... — подумав, — голову нашого сільрадівського, бо про Гілька я й згадувати не хочу, — плюнув убік, але не слиною, а так, повітрям. — Кривий, він і по життю кривий, душею кривий. Як вже раз піднялась у нього рука до злодійства, то вже, щитай, пропало... — знову замислився. — А Паламарчук наш ніби й непоганий чоловік... Молодий, правда, але справедливий. Чого ж він їм не указ?

— Так і не указ, бо справедливий, — буркнув Мефодій.

— Так ото ж! А на якого біса здалась та його справедливість? Справедливий! — підхопив Іван, який уже впорався зі своїми слізьми й навіть непомітно втер очі рукавом. — Коли

землю нам ділили, як він усе розповідав, які ми будемо заможні, як разом із нами спину гнув, а що тепер? Що тепер? — Він стукнув кулаком по столу. — А тепер і він у тому кодлі. Чи скажете ні?

На цей стук ураз почув попереджувальне «ч» від Ярини.

— Сину, — почулося з-за печі старече бабське. — Хтось стука. Не відчиняй, бо буде біда.

— Добре, мамо, спіть, — відказав спокійно Дмитро.

«Змовники» пошепки радились, як боронити родини від голодної смерті, кляли теперішні закони, філософськи розмірковували про нелегку селянську долю. Але віднайти виходу з ситуації, у яку їх загнали обставини чи ворог, а чи й сам сатана, не могли.

— Усе забрали, лишилось тільки життя.

— Заберуть і його, — як із підземелля озвався Дмитро. — Саме на душі наші, українські, й полюють.

«А він має рацію, — тьохнуло Лесеві в грудях. — Викорчувати хочуть весь рід український, як оту райську яблуньку. Щоб під корінь, щоб ні плодів, ні пеньочків не лишилось. Щоб ні пам'яті, ні слави від козацького роду на очі не трапилось. Щоб лише гвинтики в країні мешкали, лише безликі боввани, виконувачі наказів, розпоряджень та підлих законів. А я ж мало таким не став. Є Бог на небі. Дав мені очі побачити правду». Лесь сів ближче до віконця, звідкіля на стіл падав білий відблиск од тонкого місяця, й мало не навпомацки почав писати. Дядьки дивились на чоловіка, нічого не питали. Мефодій коротко пояснив:

— Най собі пише. То згодиться.

— Та хай пише, аби лиш ця писанина в погані руки не пішла, — насторожився Опанас.

Лесь заперечливо покрутив головою.

— То про так звану народну владу, — пояснив письменник, і дядьки йому повірили.

Ця влада, як вона себе називала, — народна, обдерла той народ селянський до останньої ниточки, обіцяючи дати всім порівну. Спочатку придумали продрозкладку — конфіскували під гребінку: хліб, м'ясо, картоплю, коноплі, щетину, гривку, копита, роги. Хоча спочатку йшлося лиш про фуражне зерно.

Продзагони, ревкомівці, комуна. За усією цією веремією во- лікся, як лишайний пес на мотузку, голод. Після голоду зля- кались. Попустили, дозволили торгувати, зародилися артїлі. Та хіба надовго? Саме настільки, аби віджило в селі, одросло, заврожаїло. Гендлярі, кооператори, комірники, торбарі та спекулянти. Із них, мабуть, і повиростали нові начальники. Ті, які увели нову моду на плани. «Давай, давай!» — кричали з району. До них приєднувались ті, що в області, а до тих ще й ті, які в самій столиці. Насідали й насідали на селянина, чавили й чавили із нього соки. Перша п'ятирічка накинула на село цупку петлю, заарканила, стриножила селянина. Грабу- нок, як на широкому шляху, став коротко називатись — план хлібоздачі. Хто не оддавав, скільки йому нарахували того пла- ну, мусив платити натуральним штрафом — хатою, сараєм, худобою (якщо мав), одіжжю.

Лесь упіввуха слухав, про що дядьки гомонять.

Зима не зима — виходь із дітьми з хати та йди, куди душа бажає: хоч на захід, а хоч на схід. Країна велика — приклястись є до чого. Велика, та не всюди дійдеш.

— Отоді почала земля собі потихеньку людей забирати, — сказав Мефодій і махнув рукою, мовляв, не звертайте уваги, та попрощавшись пішов із сином додому.

Чи про одне думали батько й син, чи про різне, бозна. Але всі їхні думи зводились до триклятого тягара, який лежав на укра- їнському селянинові.

Селяни боронились, ставали на захист вирощеного, не від- давали добро. Де збрешуть, де хитрощами обійдуть. До них приходять по штрафи — давай, кажуть, це давай, кажуть, те. Нема — відповідають селяни. Так і йдуть антихристи з порож- німи руками. Але ж воно так довго не могло бути. Придумали нове — розкуркулити. Тобто знищити як клас, тобто, окрім узаконеного грабунку, можна було й вбивати за непокору, ор- динськи трошити трудящими руками зведене, втоптувати в баг- но, пускати по світу. Що й робили доблесні червоноармійці. На те їх у армію й сколотили, озброїли, перекували, забрали в тих мундирників національність, а із нею і пам'ять про сла- ветні перемоги. Одне лишили — каральний меч революції.

А де їм, недоченим, із тим мечем впоратись. Рубали наліво й направо — лиш голову встигай одвести.

До року двадцять п'ятого веселівський люд ще не був таким аж занадто обережним. Не подобається щось в управлінні селом — гуртом здійсмають бунт. Мирно, без зброї, хоча могли б поставити сторчма коси та взятись за вила. Та не хотіли війни — втомились од крові. З упевненістю у власній правоті вимагали від управлінської братії відмовитись від комун. «Комуну геть!» — скандували. Декотрі висловлювали припущення, що непогано було б взагалі відділитись од совітів та створити свою народну республіку. Нехай навіть у тій республіці буде одне село — їхня Веселівка. Та й то більшої ради собі дали б, ніж отак: ні тобі хазяйства, ні до хазяйства. Говорили люди, бо ж людям роти не позашиваєш. Найактивніші поборники свободи, ватажки, ініціатори тих бунтів, за день чи й два після отого «Комуну геть!» покидали село. Селяни бачили — по них приїздила машина аж із області — спеціальна машина, її не сплутаєш ні з якою іншою. По тих наїздах, незадоволені советами з кожним днем усе менше говорили й усе більше думали. Розмірковували над тим, що робиться навколо них і чи варто патякати зайвий раз на такі тонкі політичні теми. Строго наказували дітям:

— Не можна нічо, про що в хаті йдеться, надворі розповідати. Нічо! Бо прийдуть совети й заберуть... — і діти мовчали, боялись, навіть у піжмурки граючись, щось там своє белькотіти, а ну, як оте белькотіння та не сподобається тим советам і вони їх заберуть навіки з рідної домівки.

* * *

Коли до Веселівки призначили Паламарчука і коли цей зелений, за селянськими мірками, чоловік взявся за керівництво, люди лиш зітхали й прискіпливо придивлялись до партейного. А хлопчина вже й налагодив постачання продуктів першої необхідності до сільського магазину, відновив роботу книгозбиральні, школа запрацювала своя, не треба було дітям аж до Пикова плентатись щораз. На прилавку «Кооперації» з'явились сірни-

ки, сіль, свічки, зошити. Можна було й матерії на сукню чи сорочку купити, навіть мадаполам колись завезли, то його молодші жінки розкупили на святошні спідниці. Можна було й цукерків придбати в блискучих обгортках — щоправда, їх завозили нечасто. Але на нові свята селяни ласували — хто гроші мав. Тоді взявся той Паламарчук землю ділити. Переміряв поля зі зруйнованими межами. Ділив те, що залишилось без хазяїна, де була пустка після висилки бунтарів. Затоплені бур'янами наділи відходили в руки господарів. Тих, у кого хазяйство велике, а дітей ще більше, не чіпав, не різав їхню землю. Паламарчук сновигав по селу із землеміром, усе був заклопотаний. Тим і здобув повагу, що не рвав останнього з людини, що побожеськи — підхід мав до кожного.

— Не дурний! — охрестили його в селі і змирились навіть із тими советами, які так поперек горла стояли.

Змирились і з тією комунією. Тим більше, свого поставили управляти щойно створеним колгоспом. Нехай і кривинду таку, як Гілько, але ж свого. А це найголовніше.

— Свій своїх не дасть образити, — гомоніли.

І ось прийшла біда, виростили на своїх полях, спину гнучи, врожай, саме б наїстись, саме б насолодитись плодами власної праці, та упир-держава надіслала своїх соколів, чи то пак воронів. І сказали вони: «Віддай», ще й брудними пальцями на північ показували та зброєю грозили. Поділились, а куди подінешся. Дали половину, задарма, за просто так, бо страшно не давати, бо голова сільради людина чесна, попросив полюдськи.

— Зрозумійте, товариші, я ж не для себе прошу, я ж для всієї держави. Ну, так сталося, що треба нам на ноги ставати — державі молодій, юній, можна сказати. А ми їй, як батьки. То чи ж батько відвернеться від свого дитя, чи ж не дасть йому половину з того, що має сам? Треба трохи потерпіти, — розпинався Паламарчук на зборах. Його слухали знехотя, дивились насуплено. А він недорікувато продовжував: — Ну, хто ж, як не ви, хлібороби, допоможе ближньому, — роззирався мовчазною залюю. — Наші товариші в містах виробляють верстати, комбайни, техніку різну, аби завтра вам легше

було обробляти вашу ж землю. Але ж і вони мають харчуватись. Не можуть же вони стояти біля верстатів голодні.

Ніби й правильно говорив, а відчувала душа — щось тут не в'яжеться. Тріпотіло серце, коли мусили тому планові ненаситному оддавати мішки із зерном, підказувало пошепки, що це лиш початок. І дійсно, справдились побоювання.

— Ач, як ви, Іване Петровичу, спочатку просили, бідкались. Мало не в ноги кидались. Допоможи, селянине, братові своєму. У довіру входили. А теперечки шо? Гай-гай. Теперечки із рота вириваєте, — совістив при зустрічі голову сільради одноосібник Дмитро Стецюк.

Не боявся паскудити керівника, знав-бо, що цей не скаржитиметься нагору, сам відсіч дати може, якщо треба.

— Усе не так! — відповідав Іван понуро.

Дмитро чекав пояснень — що має на увазі партієць.

— Як же не так? — не вгавав Дмитро, і його очі випинались. — Чи не вириваєте із горла в трудівника, у хлібороба? Чи ж ти не бачив, як ми оцими руками той хліб добуваємо? — Дмитро тицяв розчепірені порепані долони до Іванових очей. — І не стане він вам упоперек горла? Не вдушить вас? — Стецюк розійшовся не на жарт і сам себе спинив, ніби прокинувся, відчувши свою міцну руку в себе на горлі.

Під його долонею повипиналися жили — на руці й на шії.

— Усе не так, як я сподівався, — сумно белькотів Іван, плескав Дмитра по плечу та йшов, занурений у свої думки. Тоді повертався та тихо промовляв: — У листопаді ще прийдуть, поховайте зерно.

— Чого ж ви на нас кинули цих прийд? — біг за головою сільради. — Самі б ходили, як раніше. Ми б вам дали трохи, по мірі, — бив себе в груди, вимагаючи увійти в його становище. — У мене ж діти. Вони мені в руки дивляться. А що я їм дам? Що? — скрикнув насамкінець і мало не повалився на дорогу.

Утримався, вкляк ногами у землю, провів сільського голову поглядом. Той також не міг одійти далі, ніж на кілька кроків, від Стецюка. Ходив, мов прикутий ланцюгом пес, — туди-сюди: поривався йти від Дмитра і знову вертався до нього, уже

відкривав рота, аби щось казати, й, махнувши рукою, віддалявся. І знову та невидима припиначка тягла його до «індуса». Востаннє підійшов, несподівано обгорнув руками удвічі більшого за себе дядька Дмитра та сильно стис його в обіймах. Нічого більше не сказав, а повернувшись спиною до селянина, швидко пішов до лісу, розірвавши нарешті незримі ланцюги, які оцих двох зв'язували.

Саме тоді Дмитро Стецюк усе зрозумів — не буде їм життя, загризуть вовкулаки, ті, що прийшли на його землю по його хліб. Защеміло в грудях, не від страху за себе, а за дітей.

— Оксані та Наталі треба їхати до міста, роботу шукати. Там влаштуватись, там починати жити наново, — казав після того, як позавчора Паламарчук тишком, проходячи повз їхній двір, вкотре попередив, що з дня на день надійде буксирка, буде обшук.

— Я не поїду! — вигукнула Наталя й стала посеред хати, взявшись у боки.

Комизиться, бо в неї тут у селі парубок є. Сусідський парубок — красень Федір. Батько схитрив, ховаючи посмішку.

— Оце на днях казав Опанас, що Федора свого відправлятиме до міста. То, мо', там би поміг нашим дівкам. Усе хтось свій.

— Треба їхати, еге ж, — розпізнавши батьків хід, втрутилась менша дочка Оксана й хвацько закрутила з Наталею по хаті. — Ти ж, сестро, не відпустиш мене саму? Га?

Та й заспівала дзвінко, як вода на толоках.

А я люблю Петруся,
Та сказати боюся:
Ой біда, не Петрусь,
Біле личко, чорний вус.

До співу долучився Дмитро — засопів, як той млин, витягши вперед губи, складені руркою.

Била мене матуся,
Що я люблю Петруся.
Ой біда, не Петрусь,
Біле личко, чорний вус.

Наталя спочатку відбивалась од тих сестриних обіймів і од того крутіння хатою, а після батькових співів і собі втяла голосом потужним низьким і ніби як не своїм:

Хоч ти, мати, мене вбий,
Таки буде Петрусь мій.
Ой біда, не Петрусь,
Біле личко, чорний вус.

Оксана й завершила початий концерт та, зазираючи у саму глибину до порожньої печі, одсунувши віко, замугикала:

Наварила, напекла,
А для кого? Для Петра.
Нема Петра, лише Гриць,
Шкода моїх варениць.

Стецюки сміялись, сміялись усі, раділи з тієї недолугої пісеньки-жарту. Хихотіла тихенько й Дмитрова мати, затуляючи долонькою беззубого рота, реготав на все горло малий Юстин, хоча й не знав цей шилохвіст достеменно, з якого такого дива здійснювся той веселий настрій. Сміється маля, ніби його хто під пахвами лоскоче.

Дівчата після танцю довго відсапувались, посідавши на ліжничник. Настрибавшись, зблідли. Наталя облизувала шерхлі губи. Оксані млоїло під серцем. Але вони посміхались, аби не показати комусь і собі не нагадати зайвий раз, як охляли, скільки втратили енергії та молодечого запалу.

— До наступного тижня й зберемо вас у путь-дорогу, — підсумував Стецюк.

Дівки сіли вишивати, а хлопчики вибігли один за одним із хати й галасували десь на подвір'ї. Кричали: «Ура!» та «Бий врага!»

Батько сидів задумливо за столом, журно мугикаючи собі під носа. Ярина тихо плакала, усамітнівшись у погребі, куди полізла, аби набрати в пелену картоплі. Під шаром картоплі, тих бубок, що лишились від гарного цьогорічного врожаю, просвічувалась ще одна ляда, ще нижчий льох, і жінка нашвидкуруч, втерши сльози фартухом, приклала ту ляду купкою бараболі, аби її не було видно. Одійшла на крок, перевірила, чи не лисніє.

Ніби ні! Вилізла драбиною із льоху, знову наставилась очима на місце із тією другою лядою. «Темно», — мовила тихо, опустила ляду й прикрила вхід до підполу смугастим ряденцем.

Голова сільради не уточнив, коли саме чекати на ударників. Відтак півночі Дмитро із Яриною мізкували, куди заховати три мішки зерна, які лишилися не віднайденими після попередніх наїздів й зберігалися в тій потаємній комірчині, яка була викопана в льосі. «Льох у льосі — це ж треба до такого докумкати», — радів власній винахідливості Дмитро. Радів тоді, як копав ту заглибину, а тепер от думу думав, куди перенести пшеницю, бо ж тепер тим бузувірам обов'язково впаде в око неприкрита картоплею, яку вже додали, підлога льоху. Глянуть, а там!

Глупої ночі в Божу неділю, вимоливши у Всевишнього благословення, дочекались, поки поснуть діти. Навшпиньки вийшли в сіни, залізли вдвох до льоху. Прислухаючись до тиші, пересипали зерно у відра, які спеціально підготували напередодні. Ярина ті відра добре вимила та насухо витерла. Сипали ривками, щораз спиняючись та нашорошуючи вуха. Ану, як хто почує. Зернинки спочатку здивовано стукали по дну відра, тоді радісно шуміли, заповнюючи металеву посудину. Ніби раділи ті зернини, що їх нарешті визволяють з-під землі, із темного каземату. Ніби раділи ті зернини, що їх ось зараз понесуть ближче до жорен, ближче до печі, ближче до людських ротів. І Дмитро, і Ярина замилувались цим забутим звуком, цим неперевершеним виглядом бурштинової, налітої сонцем, пшениці. Жінка набрала повний полумисок зерна, тоді зиркнула на чоловіка й половину від того набраного скинула назад до відра. Полумисок внесла до хати, порозсипала тих кілька жмень пшениці по невеличких торбинках та поклала кожному із дітей по торбинці під голови. Та й бабці діставсь власний кисет із зерном. Стара не спала. Водила очима за тінню. А як та тінь підійшла до неї, прийняла із рук невістки той кисет, широкими стьожками шитий, бо нашвидкуруч, та й поцілувала Ярину в долоню, у самі кісточки. А та погладила бабцю по голові й віддала поцілунок, чоломкнувши стареньку ніжно в лоба.

— Спить, мамо, не тривожтесь, — прощобетала й подалась до чоловіка, який намагався не гриміти в напівтемряві підвалу.

«Яка справна жіночка, — мізкувала засинаючи бабуся. — А я ж не хотіла, аби Дмитро її брав після смерті Горпини. А бач, як воно повернуло. Молода, а така за Дмитром справна. Дівчат, хоч і не її вони, а чи не більше любить, ніж своїх хлопців. А діти, діти, усі, як ото пелюстки у квіточці, один та біля іншого. Гарна господиня і гарні в неї діти. Гарні, аби не оце горе, що навалилось». І так стара розмірковувала далі, аж поки ті думи не загорнули її у дрімотний саван.

У сінях горіла гасова лампа, яка освітлювала лиш частину льохи. Там продовжувалась нічна, таємна робота.

Ярина розрівнювала долонею насипане гірками у відра зерно, наче гладила своїх дітей по блискучим голівкам. Накривала покришками від баняків. Дмитро прив'язував ті покришки хрестнахрест мотузками до відер. Тоді вдвох закутували їх у грубі рядна. Кладли відро на розстелену ряднину та робили вузол — один, а тоді другий. Порались обережно, ніби то були й не відра зовсім, а новонароджені малюки. Дмитро по одному виносив ті клунки кудись у бік городу. Тим часом Ярина стояла на варті, прислухалась, придивлялась, чи нема чужих очей та вух, чи не чигає хто о цій пізній порі. Ні, усі сплять. Сплять і буксирники. Про це знали точно, адже сорока на хвості принесла, що вилучили сьогодні зранку чи не півдіжі медовухи у сусідній Дружківці. То чого б після тієї медовухи їм швендяти селом. Сплять! Дмитро усе не повертався, а його дружина невтомно дякувала Богові, що в листопаді така довга ніч.

Худий, як тичка, чоловік стояв над останньою ямою як над могилою. Навіть шапку з голови здійняв та тримав її в руці. Місячне світло виблискувало на його випнутих гострих вилицях. Небо було таке високе й таке чисте — з безліччю яскравих зірок, з білим льедь надщербленим нічним світилом. Дмитро взявся закидати глибоку яму землею. По тій роботі щільно втрамбував і почовгав неквапом до хати. На ходу повторював про себе: «Від межі на схід сонця двадцять ступень... від сірого пенючка праворуч три кроки і три ступні», — запам'ятовував місця сховків.

Діти на світанку чули, як батько щось гаряче шепоче матері. Але як не прислухались, зрозуміти сказаного не могли.

Вловлювали час від часу смачне слово «пшениця» та ще смачніше — «хліб».

За кілька днів потому:

— Збирайтесь, дівчата, дядько Лесь вас супроводить. Щоб не ми, щоб не запідозрив хто та не доніс цим окаянцям, — щебетала над дівчатками Ярина.

Під хатою на причілку сидів Лесь, чекав, вдивлявся у світанкову темінь. До хати заходити не хотів, знав-бо, що зараз там невеликий переполох — дівчат збирають у дорогу. Ще напередодні Дмитро попросив його про послугу.

— До тебе не чіплятимуться, куди йдеш та навіщо. То ти там прослідкуєш, аби дівчатка без перешкод до станції дійшли. А там вони вже самі. Там у натовпі загубляться. Аби лиш звідсіля вийти. Вони ж чигають повсюди та випасають, щоб жоден із нас, заможників, — Дмитро посміхнувся сумно, — заможників, — повторив і ще раз посміхнувся, — не вийшов звідсіля неушкодженим.

Вісімнадцятилітня Наталя та шістнадцятирічна Оксана, лиш піднялось попелясте холодне сонце, попрощались із батьками та бабусею, пригорнули до себе братів та подались до міста, шукати роботи, а отже, і харчів. «І правильно. І правильно, що йдуть. Бозна, що тим антихристам на думку спаде, — ховати дівок треба, ховати», — думала старенька мати Стецюка й втирала хустинкою зволожені очі.

Надвечір Лесь повернувся й хотів був сповістити батьків, що з їхніми дівчатами все добре, що вони сіли до поїзда. Натомість довелось йому спостерігати за невтішною картиною чергового етапу розкуркулення.

Надвечір за ворітьми Стецюкового мурованого будинку почувся кінський тупіт та скрип незмащених коліс. Чоловічі різкі та хрипкі голоси моножили, влітались у діалоги, а ті, своєю чергою, — у хорові обговорення. Сміх та крики, що гучніли, а значить, наближались, примусили всіх, хто був на цей час у хаті, заціпеніти й кинути погляди на корову, яка саме жувала сіно в кутку й безтурботно помахувала брудним хвостом. Стецюки прислухались до розмов на вулиці. Вихоплювали з-поміж

інших слова «худоба», «корова», «теличка», й ураз Дмитро згадав слова Івана Цюпи, який надумав був корову різати, аби не віддати злодіям.

— По корову прийшли, упиряки, — процідив крізь зуби Дмитро.

Він замотав головою, як ото, бувало, його бугай Звір мотав, коли був злющий до краю. Ярина похапцем підхопила квартиру, кинулась до корови, плеснула їй по спині. Пляма знехотя здійнялась на ноги. Ярина, зігнувшись, почала судомно стискати в руках вим'я, плекаючи надію видоїти бодай трохи молока, допоки незвані гості не зайдуть до оселі. Молоко кілька разів дзюркнуло, лягаючи першим шаром у залізну квартиру. Ярина, важко дихаючи, молилась, аби цього разу їхню хату обійшли.

— Може, це до Солодовників? — шамкала беззубим ротом бабуся.

— Та ні, до нас, — казав Дмитро, зазираючи у вікно.

Коли посудина наполовину наповнилась білою рідиною, сінні двері рипнули. Ярина відскочила від корови, а на її місце став Дмитро, ніби затуляючи собою і худобу, і домашніх. Він зустрів «червону мітлу» мовчазним гнівом. Жінка тим часом давала двом хлопцям, восьмирічному Андрію та малому Юстинцю, ковтнути молока. Вони жадібно прикладались по черзі до кварти, голосно ковтали й прями очима над обідцем посудини.

Посіпаки увійшли гомінким натовпом. Спочатку сунули догуполі червоноармійці, опираючись на щупи, як старці на ціпки. За ними — актив: Калюжний, Кузьма Заболотний та начрайвідділу міліції. Начальники впевнено пройшли уперед крізь коридор виструнчених червоноармійців. Калюжний прикипів поглядом до Дмитра й, не ховаючи зневаги, цикнув.

Кузьма Лукич рвонув до Ярини та заволодів порожньою квартирою. Перехилив її догори дном та оскаженіло кинув об підлогу. Квартира з дзенькотом підстрибнула та шугонула об чобіт Калюжного. Відбившись од нього, покотилась під тапчан, на якому сиділа бабуся. Бабусине чоло взялось хвилястими брижами. Калюжний скривився чи то від болю, чи від зайвого шуму. Стояв мовчки та набрякав злістю. Лукич, побагровівши, тицьнув Ярині під очі кулака. «Ще б язика свого висолопив, щоб тебе

коза хвостом забила», — жінка замість відповіді гордо склала на грудях гостропалькі руки. Калюжний посміхнувся, дивлячись на реакцію молодиці, на її войовничість та німий опір. Здавалось, Ярина от-от кинеється на кривдника та повидирає йому очі.

— Відьма! Ну, чисто відьма! — засміявся Калюжний і осідлав лаву.

Махнув своїм архарівцям, і ті пригнулись до стіни. Начрайвідділу міліції перейняв приклад чекіста й собі всівся на лаву. Лукич походжав хатою, роздивлявся Саваофа на покутті й пхінькав, мов навіжений.

— Ну, шо, богомази? — питав дурнувато чи то в самого білобородого святого, що був зображений на іконі, чи то в людей, які мовчки спостерігали за діями прийд. Дмитро стояв у дверях. Несподівано двері позіхнули й до хати вдерся засапаний Терновий. Дмитрові аж вус здригнувся, як його побачив.

— А тебе чого сюди чорти принесли? — запитав зопалу Заболотний і хотів був випхати непроханого, але Калюжний спинив його порив, склавши кулаки для бою.

— Нехай, — кинув неохоче Калюжний.

— Мо', й так. Мо', й нехай, — забелькотів Лукич. — Цим чистоплюям корисно. А мо', таки запишетесь, товаришу робкор, до буксирки? Мо', запишетесь? — упивався, здається, цим своїм «мо'». — Мо', визріла пролетарська солідарність, робоча свідомість, га? — й заіржав на всю хату.

За компанію сміявся й чекіст, його масивне підборіддя здригалось, як механічна лопать.

Так, сміючись, Калюжний вийняв із планшетки аркуш та олівець і махнув кудись убік головою. Відразу по тому поруху голови зчинився в хаті гармидер: затупотіли п'ять пар ніг, забігали ті довгополі зі своїми щупами. І як лишень розминались у такому невеликому просторі. Терновий, водячи жовнами, спостерігав за усім, що робиться в оселі.

— А на якого ж ляда ви пришкандибали сюди, товаришу газетчик? — пошепки цікавився Заболотний, дихаючи на Тернового перегаром. — Чи у вас, може, є справи до цієї волоокої?

Заболотний кивнув у бік Ярини, яка грізно пряла очиськами, ніби нанизували на той розпечений погляд погромників.

А вони хвацько здирали вишиті запинальця із вікон, навіщось шматували рушники й сорочки.

— Мені чужих жінок не треба, — ці слова, долинувши до Калюжного, обрубали його радісний настрій. — Прийшов, бо треба писати. Про вашу звитягу...

Кузьма поводив язиком по своїй пащі, ніби вилущуючи із зубів учорашню вечерю чи й сьогоднішній сніданок. Тоді свиснув, почухав груди, якимось так, як роблять це запеклі уркагани, плюнув на долоні, обтер їх об штани.

— Берись до діла, — велів йому Калюжний.

Кузьма кілька хвилин милувався своїми новими густо надьогтованими чобітьми. А тоді долучився до тих, що нишпорками літали по хаті. Зі знанням справи вистукував стіни, підлогу, піч. Робив це рукояткою свого нагана. Прикладав вухо, вслухаючись, чи не зазвучить яка стіна порожнечею, чи не викриється сховок. Солдати дерли подушки, вивалюючи їх із вишитих пошивок. Ті пошивки також шматувались та топтались. Заболотний, час від часу перепочиваючи од трудів «праведних», закладав одну ногу на іншу, плював на чобіт та витирив його рукавом добротного кожушка. Тоді поправляв на голові шапку та починав од нічого робити роздивлятиись Ярини, яка притулилась біля стіни, обіймаючи заплаканих дітей. Бабуся голосила, чіплялась до хлопців у шинелях, просила не нищити майна, не розвалювати хату. Навіть Пляма, підхоплюючи голосіння старої, протяжно замукала.

— Ой, соколи, із ким же ви воюєте? — питала бабця, захлинаючись слізьми, а в одвіт скрегіт зубовний — гніваються хлопці, що вона верещить. Так і хочеться спинити її голосіння.

Один із вояків зиркає швидко на Калюжного, той блимає очима, і вояк підстрибує до бабці. Уже замахується прикладом, як йому навперейми виринає Дмитро. Удар приходитьсь по плечу глави сімейства. Бабця зойкає й скімлить уже тихо. Дмитро зціплює зуби та гнівно зиркає на солдата, який йому й у сніни згодився б — не старший од двадцяти.

Червоноармієць відходить й береться за своє — тикає штиком, припнутим до гвинтівки, у ліжка.

— Піду я в льох, чи шо? — каже Заболотний і вихором вилітає із хати.

Ярина прислухається. Чує, як дуднять його кроки за стіною. Чує, як Заболотний спускається в підвал — гуп-гуп-гуп по шаблях. Чує, як він там борсається та вовтузиться, як за мить починає бадьоро лаятися. «На таємну ляду натрапив», — здогадується Ярина і переводить блискавичний погляд на Дмитра. А той стоїть, мов скеля, мовчазний та понурий. Хоча також прислухається до відлуння з сіней. Думає: «Ач, як вчасно переховали. Дякую, Іване, дякую, Паламарчуків сину».

— Самі віддаватимемо лишки чи нас примусите горби гнути? — запитав Калюжний, шкрябаючи пальцем непокритий стіл.

— Так ви ж геть усе минулого разу вивезли, побійтесь Бога, навіть реманент забрали, — монотонно промовив глава сімейства, підходячи ближче до корови. Він погладив худобину, бо та тупцяла знервовано на місці. Нашвидкуруч змайстрована загорожа тріскотіла під натиском Плями.

— Усе, кажете, минулого разу вивезли... угу-угу, — насмішкувато зауважив Степан Калюжний. — І, кажете, лишків немає?

— Немає в нас ніяких лишків, — зопалу закричала Ярина, а тоді, наразившись на стрімкий погляд Калюжного, мало не прошепотіла: — Минулого разу все забрали. Лишилось лиш дітям, аби голодними по селу не бігали. А нового за місяць не виростло.

До хати зачовгав облутаний павутиною Заболотний.

— У них там у підполі ще один підпіл. Яма на мішків зо двадцять буде.

— То тягни їх сюди, — скомандував Калюжний і аж встав зі свого місця на радощах.

— Так нема чого тягти, вже витягли, — Заболотний кинувся до Дмитра й схопив його за обшлага. — Куди дів, сучий сину, де сховав?

Терновий з опущеною головою важко дихав і не зводив очей з Калюжного. Спостерігав за чекістом з-під насуплених брів. Стискав кулаки, аж хрускіт йшов, а тоді од відчаю вчепився за край столу, аж побіліли йому пальці, тримався, щоб не наскочити на гнобителів. Знав же ж, наскочить — тут його й покладуть. Серце йому сіпалось у різні боки, хотіло вилетіти, аби не пектись оце довго, аби не відчувати той біль і ту неможливість зарадити нужденним.

— Куди сховав? — сходив піною Заболотний.

— З'їв, — пробурмотів Дмитро. — Цілісіньку оце ніч їв та й подужав усі ті двадцять мішків, про які ви, шановний товаришу, говорите. Бачте, яке пузоросло. — Дмитро постукав долонею по ввіпнутому животу.

За такі слова Заболотний вчидив Дмитрові в щелепу, а той геть не похитнувся, витер кров з розчавленої губи й продовжував дивитись на Кузьму, на його перекошену губу, яка взялась посинілим шрамом. Оце ж він, цей шрам, йому саморучно й приліпив, ще як хлопцями були. За діло, по справедливості. «Ич, хоче й мені таке зробити, — думав Дмитро, свердлячи банькатими очима Заболотного, — а не вирости ще кулаки, аби мені таке саме зробити. Хіба коцюбою врізати».

— Кузьмо! — загорланів Калюжний.

Заболотний стрепенувся, як кріль перед різником, знехотя підійшов до головного, всівся йому мало не в ногах — на невеличкий ослінчик. Слухав понуро.

— Охолонь, — наказав тихо й тут-таки знову гукнув: — Хлопці, ну шо там?

Два горлохвати саме примусили бабцю підвестись та обмацували тонкий, напханий соломою матрац, а тоді перейшли й до обмацування самої бабці і робили це з неабияким зухвальством.

— Сподіваюсь, ви це робите не задля втіхи, — засміявся з власного дотепу чекіст, і його сміх підхопив Кузьма Лукич, як шакал підхоплює гниль різну, яку лишає сильний хижак.

Шукачі знайшли в бабці в пазусі кисет, а в кисеті, ти диви, — зерно.

— Єсть! — закричав радісно вояка. — Єсть, товаришу Калюжний, знайшли, — і, висипавши те зерно на долоню, підніс його близьенько до Степана.

У того розширились ніздрі, затрепетали, налились кров'ю вузькі очі. Обличчя зробилось багряним, як оте їхнє знамено, що із ним тиняються по селу, припнувши до підводи. Вибив одним рвучким ударом із долоні ті зернини. Вони розлетілись хатою. Малий Юстин, ставши навкарачки, почав їх визбирувати. Буксирівець, що знайшов скарб, стояв перед розлюченим командиром, ні риба ні м'ясо, й здавалось, навіть у нього

підігнулись коліна. Усі думали: «Зараз почнеться», але Калюжний опанував свій гнів і заговорив досить розмірено, хочаючи хатою й наступаючи чобітьми на ті розсипані зернини. Вони тріщали як під сильним пресом, зойкали скалічені, лущились. Андрійко не міг відвести завороженого погляду від цих командирських чобіт.

— Минулого разу, кажете. Усе, кажете, вивезли? Так минулого разу я добрий був... — він підійшов близько-близько до Ярини. — Добрий був якогось біса... — Калюжний підніс руку до обличчя і понюхав той палець, яким шкрябав стіл. Далі вів, звертаючись виключно до Заболотного. — От, ви знаєте, товаришу Кузьмо Лукичу, що колись давно у Європі діяла така собі інквізиція. Така сильна-сильна, потужна й страшна організація. Каральний орган, якщо перекласти нашою мовою. Орган держбезпеки, — і він кілька разів пхикнув, ніби йому в ніс потрапив комар і він його намагається вичовпти.

— Шо-шо? — нашорошив вуха Заболотний. — Де-де?

— У Європі, — сумно відповів Калюжний, і в його очах застрибали вогники. — В Іспанії, Італії, Німеччині.

Начальник впритул подивився на Лукича, аж той розстібнув верхній гудзик експропрійованої в когось вишитої сорочки — так його раптово кинуло в піт.

— Ну, ну, знаю, знаю, — затарабанив він і потягнувся обличчям до Калюжного.

— Ви продовжуйте, — дав наказ буксирникам, і ті взялись далі перевертати все догори дригом.

Сам повернувся на місце та, одвівши від Заболотного очі, втомлено роздивлявся райські яблучка між шибками. А тоді додав суворо. У голосі бринів такий метал, що помічники на хвилю припинили працювати, аби не спричинити бодай якогось зайвого шурхоту. У повній тиші прозвучало:

— Спалювали відьом на вогні, — й потяг донизу кінчики губ, при цьому здіймаючи вгору брови. Ніби дивувався сказаному. — Спалювали їх, бо вони, вражі дочки, зваблювали у власних цілях чоловіків. Звабить заради вигоди, а тоді думає, що все їй минулося. Ан, ні, були сильні люди, що за тими відьмами слідкували, хапали й кидали у тріскуче полум'я...

— І це правильно, я щитаю, — підтвердив Лукич, і по його словах рядові буксирники знову затупали чобітьми по підлозі, намагаючись знайти там порожнини. — Бо наші баби такі зміюки, усі чисто, як одна, відьми, їй-бо, тоїсь, чесне слово, маю на увазі.

— Ви, як я бачу, людина освічена, — подав голос Терновий. — Скільки класів у вас за плечима?

Чекіст різко повернув до нього невелику голову й став ураз схожим на отого птаха, що харчується стервом, на того довгошийого стерв'ятника. Він вилупив очі, простягнув руку до рядового, і той, вгадавши, чого хоче чекіст, впхав йому в руку свою гвинтівку з припнутим багнетом. Калюжний підкинув зброю, хвацько перехопив її та клацнув затвором. Націлившись на Леся, промовив:

— Усе це забите село разом узяте тих класів не нарахує, що я закінчив.

«І що його так розізлило?» — подумав Терновий.

— Ще є! — гукнуло відразу двоє буксирників, які оце витягли із постелі, де спали діти, ще кілька подібних до вже знайденого мішечків.

— У цій хаті немає чим дихати, — Степан Степанович гвинтівкою довбанув по шибці. У хату увірвалось свіже повітря, і Калюжний, ковтаючи його, як холодну воду з джерела, віддав зброю рядовому. Нагнувся до діри, закриваючи очі, підставив обличчя й замружив очі.

— Тут нещодавно тісто місили, — не відриваючись од вікна, постукав пальцем об стіл. — Дні два тому, не більше.

Верховода виструнчився, повів головою, аж щось рипнуло в шії, підійшов до одвірка й повільно взявся за нього. Потягнувся, як котяра, вигинаючи спину. Чути було, як хрустять його кості.

— Не здали, значить, зерно по-доброму? — трісь-трісь хребтом, трісь-трісь пальцями, складеними в замок. — Буде, значить, по-поганому, тобто по закону нашому народному.

— Підльох — для сиру зроблений, — почав пояснювати Дмитро. — Нічого там не було такого. Зерно здали геть усе. Оце, — показав на торбинки, — оберіг, прадавній... Живемо

завдяки корові, — махнув великою головою в бік Плями. — Ми проти влади не йдемо — сказали віддати, ми віддали. Розуміємо — країні потрібен хліб. Ви прийшли — ми віддали. Місяць минув, як п'ять мішків зерна в нас взяли. Ми норму свою здали, та що там — втричі більше тієї норми... чого ж знову приходити?

Калюжний впритул підстрибнув до Дмитра Івановича, який не поступався йому ні у зрості, ні у статурі. Зашипів, як та шкварка на пательні:

— Бо тут не в тім річ-ч-ч, що ви з-з-здали, а що ні, — він облизав пересохлі губи. — Тут річ у класовій боротьбі. У нас зараз що головне? — роздивився навсібіч.

Лукич замислився й закотив під лоба очі, показуючи усім своїм виглядом, що обмірковує це питання.

— Ліквідація куркульських гнізд! — голосно відрапортував один з молодих буксирників, тримаючи в руці велику бляшанку, яка ставилась дітям під ліжко на ніч.

— Молодець, синку! — підбадьорив начрайвідділу міліції, він саме злазив, крекчучи, з печі.

Хлопчина широко посміхнувся, озираючись то на бабцю, то на Ярину, то на дітей. Він чекав схвалення та підтримки ще й від них, але не дочекався.

— Активніше, хлопці! — закричав Калюжний. — Один тут лишається, інші — на город, — наказав, бризнувши слиною в саме обличчя Стецюку.

Коли молодий нишпорець рвонув до дверей, Калюжний затримав його, гаркнуч:

— Знайти мусиш! — іще раз голосно й сердито, аж покривило йому обличчя, ніби судомою. — Мусиш! Чув?

Як тут не почувеш!

До того юнака, що лишився порядкувати в хаті, приєднався Лукич. Вони вдвох заходились з подвійною силою орудувати шпичаками. Різко тицяли ними в подушки, від чого хатою розліталось пір'я, у стіни, аж так, що відщерблювались та падали на підлогу цілі шматки засохлої глини. Молодому буксирнику здалось, що підлога посередині хати виглядає як шойно покладена, і Лукич, ставши на одне коліно, з ненавистю, здобрюючи

свою роботу матюками, довбав ту підлогу, роблячи в ній ополонки. Працювали принесеними із хліва сапами та сокирою. Хазяї зберігали мовчанку і лиш спостерігали, як терзають їхню хату. Та час від часу дивились на Тернового, чи не дасть знати, як там дівчатка. Лесь таки вигадав хвилю й ствердно кивнув Ярині, мовляв, усе нормально. Ярина, мабуть, у такий самий спосіб повідомила чоловіка, що дочки в безпеці... У відносній безпеці, бо в цій країні ніхто не може бути в цілковитій безпеці. Навіть великі начальники.

Діти й ті затихли, впивались очима в батька, боячись, аби той не дав волі рукам та не повбивав цих незваних злодіїв. Переводили сполохані погляди на матір, перевіряли, чи не плаче. Бабуся тихо молилась на лежанці, здригаючись у такт зі стуком знарядь мирної праці, які зараз використовувались не за прямим призначенням.

Терновий, не в змозі більше дивитись на цей шабаш, виїшов з хати. Сказав суворо: «Бувайте, люди добрі», й отримав у відповідь: «Ходи здоров, чоловіче». Слідом за ним подався й начальник буксирної бригади. Спинив робкора рвучким: «Стояти» — й, витримавши хвилину паузу, повів:

— Ви, хуторяни, усі на один кшталт. Усі — куркулі, — прошипів у спину Терновому чекіст. — І ти не кращий. — У Калюжного засудомило губи. — Це у вас, селяків, усередині сидить. Мое, мое, земля, земля, хліб, хліб, — розійшовся, аж його підкидало від люті. — А-а-а-а! — захихотів, як Мефістофель: — А-а-а-а, думали, землю відберуть у панів, а у вас уже ніхто не посміє відібрати. А-а-а-а, чортові діти, маєте, маєте. — Степан Степанович ходив по колу, заклавши руки за спину. Ходив так, як зацькований звір, і вигукував ці слова з такою ненавистю, що здавалось, от-от вистрелить чи в Тернового, чи в себе самого, — встиг витягти з кобури самозарядний маузер. — Викорінити можна лиш одним способом, — і він висадив півобойми в повітря. — Стріляючи! Кладучи вас отак штабельками, рядочками, купочками.

— Дивні ваші слова, товаришу Калюжний. — Де й взялася в Тернового така витримка. Голос звучав рівно, на противагу нервовому чекістському. — Страшні слова.

— Злякався? — запитав зверхньо. — Бійся, бійся. Я тебе наскрізь бачу. Шкура ти ще та. Прикидаєшся своїм. — Калюжний підвівся навшпиньки, взяв Тернового за вилоги пальта, аж йому вкотре тріснули пальці, та прошипів: — Що ти тут забув? Га? Кажи, бо витрушу із тебе дух. Що забув?

— Це моє село, — зухвало мовив Терновий і відразу отримав кулаком у сонячне сплетіння. Йому перехопило подих, він зігнувся та застогнав тихо, хоча боліло так, що варто було б кричати на все горло.

— Це моє село! — поставив крапку в розмові Калюжний. — Запам'ятай. Моє! Що там? — гукнув на город, йдучи до ганку.

Отримав здалеку відповідь котрогось із червоноармійців:

— Знайдемо, товаришу командир. Буде зделано.

Охолонувши до розмови з Терновим, чекіст штовхнув ногою двері та увійшов до хати.

Лесь, тамуючи біль, добрів до хліва та присів під стіною, аби віддихатись. Невдовзі молодик, що працював на городі, задоволений собою поволік до хати Стецюків чималий мішок.

— Єсть, товаришу командир! Знайшов куркульський сховок!

«Ай-я-яй, — мислив Терновий, — що ж дядько Дмитро такий необачний? Що ж він так погано сховав?»

Його бідкання за хвилину припинились, бо із хати спочатку вилетів розгублений червоноармієць, той, що радів знайденому. За ним з'явився Заболотний, котрий незадоволено виніс надвір той самий мішок і посеред подвір'я висипав із нього каміння. Взяв одну каменяку, підкинув її в руці та замахнувся на червоноармійця. Той присів та примружив очі, чекаючи на покарання. Але начкомнезам пожбурих камінь за паркан, спочатку один, а затим ще кілька — зривав злість.

Терновий подумки посміявся з того жарту, що його придував Дмитро, й підвівся, аби вже йти, як із хати вибігли босоніг хлопчики й спинились, перелякані, навпроти ганку. Чекали, тулячись одне до одного. Вони не відчували холоду, стоячи на промерзлій землі. Вони не плакали, насупившись дивилися на двері. Ярину та її чоловіка, як і бабуню, виштовхали прикладами, а за ними вивели на подвір'я Пляму.

— Надумали дурити нас? — питав Калюжний. — Специально, аби ми горбатились, каміння закопуєте? Так начувайтесь тепер! Оця корова — штраф за ваш «індуський» опір.

— То сільська традиція. Коли хату будують, закопують мішок каміння на городі, щоб хата довго стояла, — пояснив Дмитро Іванович, підійшовши до Калюжного.

«Ох, і фантазер цей Стецюк», — порадив за винахідливого дядька Терновий.

Калюжний тих пояснень ніби не чув, командував щосекунди: «Оце несіть туди, оце кладіть сюди, оце паліть, оце трошіть», — розійшовся, аж пара йому зі спини йшла, і все подивлявся на свого коня, який стояв без діла на вигоні.

Пляма здійняла справжню бучу — упиралась і не бажала йти за незнайомими чоловіками. Рогата дрібно перебирала копитами, крутила головою та намагалась вдарити рогами буксирників. Хлопці на чолі з Кузьмою Заболотним пхали худобу до відкритої задалегідь хвіртки, били її в боки, хапали за роги або гальмували, упершись у землю ногами, коли Пляма тягла їх не до виходу з двору, а до хліва. Її, врешті-решт, випхали та відвели до підводи за допомогою налигача. Його зробили з вишитого рушника, який бабуся готувала собі на смерть і який лежав уже років десять у скрині, чекаючи тієї скорботної хвилини.

Ярина кинулась у ноги Калюжному, тримала його за шкіряні краги й благала не відбирати годувальницю, грозила небесним судом та просила забрати разом із коровою її дітей. Малі кричали, бабуня, припавши обличчям до хатньої стіни, звертала молитви до Бога, який її не чув за усім цим галасом. Буксирники ширяли подвір'ям, не звертаючи уваги на людей. Лаялись між собою, жували на ходу експропрійовану здобич — квашені огірки та яблука, які доп'яли із бочки в коморі. На заваді тепер не став і бюст вождя.

— А за таке й під статтю піти можете! — махав тим бюстом Заболотний. Натякав, що нікому не дозволено вождями придавлювати квашню. Вожді — то для милування й поклоніння.

Дмитро підвів із колін дружину.

— До нужника не лазили ще, — сповіщала бабуся, коли буксирники подались на город і звідти гукали один одному. — Чого б свої рила ще й туди не впхати?

— Я закопала глечик зерна біля гноярки, — знесилено мовила Ярина чоловікові й дивно посміхнулась.

Той зміряв її суворим поглядом, хотів був насварити за такий необачний крок, але жінка пояснила:

— Знайдуть та й не будуть більш шукати. Їм же ж, аби знахідка.

Саме за цими поясненнями пролунало бадьоре: «Єсть!»

З-під довгого щупа, яким орудував той, хто крикнув «Єсть», вигулькнуло перед цим однісіньке зернятко. Обличчя парубка світилось від радості так, ніби на гноярці він знайшов щонайменше закопані самим царем діаманти.

— Тут! — нісся його клич від гноярки. Він відкашлювався, бо ж давився на radoщах слиною.

Усі рвонули на крик. Солдати несамовито копали, відкидаючи перегній у різні боки. Калюжний тішився, що тепер цим Стецюкам приїде логічний кінець, який принесе всім знедоленим та нужденним щастя й процвітання. Докопавшись до невеличкого глечика, червоноармійці розчарувались. Не вірячи, що весь сховок — це якийсь самотній жбан, буксирники перекопали гноярку вздовж і впоперек кілька разів. Більше ані зернинки.

Схопивши знахідку, Калюжний підійшов швидким кроком до Ярини, затис надтріснутий глечик у руці, ніби хотів його задушити, та з розмаху вліпив жінці по обличчю. Вдарив не долонею, а кулаком. Жінка, замість боронитись, схопила за руку Дмитра, який блискавично став на захист і вже підвів вгору лікоть.

— Не треба, — благально і разом із тим наказово мовила до чоловіка, а Калюжному кинула, як собаці кістку: — Так, це я закопала. Заради дітей. Чим їх тепер годувати? Хіба кров'ю.

— Суко! — просичав Калюжний та, свиснувши, дав наказ збиратись.

Окрім глечика із пшеницею, на підводи погрузили діжу з огірками та яблуками, десять качанів капусти, піввідра буряків і два мішки дрібної барабошки. Вже коли торбохвати мали рушати з місця, у відчинені ворота залетів Заболотний.

Він, шкірячись, облапав спочатку Дмитра, за ним черга дійшла до Ярина. На руках у жінки сидів малий Юстин.

— Що, Кузьмо Лукичу, весело вам ведеться за теперішньої влади? — запитала Ярина.

— Та все веселіше, як у тюрмі, — відповів той та наказав поставити малого на землю. Обмацав брудними руками Юстина, і той від цих лапацонів почав плакати.

— А де дівки? — зненацька запитав Заболотний у Дмитра.

— Немає. Городські вони. Не для тебе ростились, — відказала замість чоловіка Ярина, поправляючи на голові хустину. У неї на скроні підпухло й почало синіти.

Підводи рушили, і Заболотний, злякавшись залишатись сам на сам із обдертими до нитки селянами, стрімко побіг навздогін.

Терновий мовчки перетинав Стецюкове подвір'я. Проходячи повз ганок, на якому стояла Ярина, почув від неї пекучі слова:

— Є про що писати? Га? Про доблесть їхню, кажеш, пишеш. Ну-ну. — А далі пошепки, ніби й не до Леся: — Свої своїх же і їдять. Станемо ми вам поперек горла. Нас повбиваєте і самі жити не будете, — а тоді голосно додала: — Батькові вітання передай. І матері.

Зачинила двері й промовила:

— Хороші люди, а син із конателями знюхався.

Дмитро нічого не сказав на захист Леся. А що тут скажеш? «Він, звичайно, з конателями не знюхався, як зопалу сказала Ярина, але й поперек їм нічого не казав. — І тут-таки Дмитро сам собі заперечив. — Як тут поперек скажеш? Хіба то буде останнє слово».

— Нічого Бога гнівити, — звернувся до дружини. — У хороших батьків і син має бути не зугірший. Хіба час має минути, важкий досвід напнути груди. Диви, й розправить хлопець крила. Злетить над цим непотребом. Всьому свій час, всьому свій час.

Цілу ніч Лесь гарячково, ніби під чиюсь диктовку, занотовував кожну подробицю, втискував дрібнесеньким почерком історію в записник, схожий за розміром та кольором на Євангеліє у шкіряній палітурці. Тішився, що аркуші в тому нотатнику тонкі, мов шовкові панчохи панночки. Такі, аж якщо сильніше

натиснути на олівець, написане відкарбується на наступних сторінках, правда, самими лиш рівчаками слів, їхніми тінями, нагадуванням, їхньою нечутною луною. А якщо аркуші тоненькі, то їх значно більше, ніж у тих записниках, де папір цупкий. Та частина щоденника, яка вже наповнилась нечіткими літерами, ніби розпухла від тих літер, набубнявіла змістом, обважніла смислом. Інша ж, цнотлива, виглядала тоненькою, мов тендітна балерина, а на додачу такою ж, як та балерина, білою, якщо подивитись на зріз. Ніби ото була-була пустотлива в'юнка юнка, гладенька на дотик, а тоді враз, почувши якусь гірку правду, перетворилась на обшарпану життям, обвітрену буревіями, посірілу од горя й розпухлу від голоду стару. Списані листки на зрізі відгонили сірувато-жовтим, якимсь мертвецьким кольором, розчепірились за рахунок мікроскопічних розривів кутики сторінок. Ті бахромисті подоли нотаткових аркушів походили на гриби, що ростуть на дереві.

Терновому тьмарилось в очах, його блокнот набирав неприродних обрисів, робився то схожим, як оце зараз, на трутовик, то перетворювався на невеличку труну, обтягнену брунатною шкірою. Але Леся це ніби й не обходило. Єдине, чого він зараз боявся, що аркуші в тому блокноті закінчатся, що підступно не вистачить чистих шматочків, що не буде куди записати щось вельми важливе, щось конче необхідне. Тому щораз перегортав ще не списану частину, перевіряв, пересвідчувався, що ще є де класти ту правду, ще стане того порожнього нотатника.

Заснув під ранок, не в силах підвестись із підлоги. Спав до низу животом, підібгавши під груди руки із затисненим олівцем, а щокою приклавшись до брунатного записника.

Тим часом, залишившись наодинці, родина Стецюків не сумувала, а раділа, адже антихристи не знайшли зерна в тих сховках, які зробив Дмитро.

— Розумна в мене жона, — обняв Ярину та поцілував її в підбиту скроню. — Розумна і смілива.

— І Юсть шмілівій, — защебетав Юстин.

— Ще й який сміливий, — підхопила його Ярина. — Як зерно боронив — визбирував по підлозі.

Ярина згадала щось, посадила хлопчика на ліжник та взялась за віника. Вимела чисто хату. Вночі вибирала зі сміття зернини.

— Як там Натуся й Оксанка? — вголос думала бабуся. — Чи хоч ніхто в них того хлібця, що зібрали в дорогу, не одняв?

— Мамо, хочу хлібця, — запросив Андрійко.

— Мамо, хоч моні, — згадав про Пляму Юстин.

— Моні вже не дам, дитино. Але все в нас буде добре, — заспокоювала Ярина дітей. — Потерпіть день-два, мама хлібця спече. Лиш нікому-нікому не кажіть про це.

Ярина мізкувала, як той хліб пектиме, бо ж ходитимуть окаянні попід вікна — заглядатимуть, чи ж варить що, чи ж пече.

Дмитро забив дошкою розбите вікно, і в хаті зробилось темно, як у льосі. Андрійко довго вовтузився на постелі, зринали в нього перед очима ті чоботиська, а під ними зерно — розпластане та потрошене. Маленький Юстин заснув миттєво, і снівся йому той обіцяний мамою смачнющий хліб з темною скоринкою та духмяним м'якушем, з якого можна ліпити коників або й зайців.

Юстин уперше за все життя бачив сон, який зміг запам'ятати. До цього старші, прокидаючись, розповідали, що їм намарилось за ніч. А найменший слухав і дивувався. У нього все відбувалось просто — закрив повіки, стало темно. Відкрив — проясніло. От тобі й всього сну. А тепер, після того як Юстина охопила тепла темрява, до його сну увірвався смачний хлібний запах. Із запаху й почався сон. Він ніби огортав хлопчика й навіть годував собою. Ласуючи тим духмяном, Юстинко наважився уві сні роздивитись, звідкіля ж це так пахкотить. І лише він захотів побачити що до чого, як картинка сама зринула невідомо звідкіля.

Сновиддя

Он, біля печі, стоїть мама. Порається рогачем, заштовхуючи подалі форми з жовтуватим пухким тістом. Мама посміхається до Юстина, витирає рукавом піт з чола. Її біла хустинка по-смішному зав'язана так, що кінчики стирчать на лобі, мов заячі вушка. Хлопчик сміється з мами, тицяючи маленькими

пальчиками у її бік. Мама показує синові «іде коза рогатая», і він ховає личко під подушку. За мить визирає звідти — усмішка все ще не сходить з його обличчя. Мама одну за одною вкладає до печі форми. І вже тих форм стільки, скільки ніколи у їхній хаті й не водилося. Юстин не уміє рахувати, але ж знає — стільки, як ото мама накладає, і до печі не влізе. А воно влізає. Малий придивляється, напружує зір і, врешті-решт, сповзає із ліжка та підходить ближче до печі. Запах стає сильнішим, приємно лоскоче ніздрі. Юстинко чекає, допоки мама витягне бодай одну спечену хлібину. Уявляє той хлібець — з хрумкою темною скоринкою, а всередині — запашний м'якуш, з якого Андрійко вміє вправно ліпити коників, перед тим як покласти до рота.

Мама дивиться на сина з висоти свого зросту, підморгує йому, а тоді манить до себе. «Йди сюди, дитяточко, ходи сюди». Що ближче наближається до матері Юстинко, то більш хоче їсти і то більше не впізнає свою неньку. Опиняється у чийось міцних руках, бо ж та, що лиш хвилиною тому була мамою, стала зовсім незнайомою тіткою. Юстинко голосно плаче. Жінка притуляє хлопчика до грудей і обіцяє нагодувати хлібчиком. «Лиш трішечки треба почекати, доки ці спечуться», — каже вона і повертає малого так, щоб він бачив, що робиться в печі.

Малюк тягнеться личком до отвору, його обдає гарячий дух, кидає в нього приском. Він чує, як потріскує вогонь у печі, і на секунду замислюється над тим, що якщо в печі ще є вогонь, то хлібчик згорить. Він хоче про це повідомити тітці, яка нещодавно була його мамою, але не встигає, бо та садовить його до порожньої форми та швидко рогачем впихає ту форму до пекельної нори.

Юстин дивується, що його не охоплює полум'я, що йому не боляче, а лиш трішки спекотно та мулько. Очки ріже від яскравого вогню. Згодом хлопчик звикає до цього світла і вже може бачити, що в інших формах знаходиться не тісто і навіть не вже випечений хліб, а діти. Вони, так само як і Юстин, кліпаючи очима, роззираються довкола й не можуть збагнути, що вони тут роблять і як вони тут опинились.

Юстинові вміть робиться млосно. Йому ніби хто заліз у животик та намотує, як мотузок на корбу, кишечки. Усі діти, як

по команді, а разом із ними і Юстин простягають рученята до побілілої від жару заслінки, яка відділяє їх від волі і ячать:

— Хлібчика! Мамо, дай хлібчика!

Дитячі долоньки стискаються та розтискаються «дай-дай», їхні голоси звучать усе голосніше й голосніше. І вже набатом б'ють у залізний пічний кружок. А він аж тремтить, здригається й гуде. А за мить заслінку виринає сильним звуковим потоком. У світлому й прохолодному отворі з'являється страшне обличчя старої злої жінки з гачкуватим носом та поодинокими сивими волосинами на підборідді. Зовсім така, як ото на малюнку в Андрійковій книжці з казками. Жінка замість рогача встромляє в піч свою довгу жилаву лапу, хапає форму, у якій сидить Юстин, та цупить її до себе зі словами: «Ой, поім зараз м'ясця».

Юстинко кричить, із силою відкриває очі й бачить біля себе Андрійка. Він здивовано вдивляється в братика. А той лежить у самому куточку ліжка мокрий, мов хлющ, та сучить ніжками.

— Що, Юстю? Що? — питає Андрійко.

— Ніцо, — каже малий, боячись згадувати те, що йому намарилося.

* * *

До Леся злітались відомості про інших односельчан, як злітається різна комашня на газову лампу. То мати з поля принесе розповідь, то батько з колгоспу, то дітлахи сусідські забіжать, щоб попроситись у городі понишпорити, чи, бува, не завалаялось якого корінця, — заодно й розкажуть що. А, бува, й просто вулиці хто із тих, що особливо ображені були більшовицькою владою, прошепоче щось Лесю на вухо. Він і не просив нікого йому доповідати про все, що в селі відбувається. А воно, бач, само до нього приходило. Чи то пан Бог так все облаштував, щоб жодна нагло забрана душа не відлетіла на небо без спомину.

Корів мало не в один день забрали не лише у Стецюків, а й у їхніх сусідів — Маладик та Солодовників. Не оминула ця гірка чаша і ще кількох хазяїв із тих, що зазвичай приходили на таємні посиденьки до Дмитра. «Це ж хтось, мабуть, вислідив, що збирались вони у Стецюка», — міркував Терновий

і десь у душі радів, що із батьком ходили на таємні збори лиш одного разу. А інші чи не щодня. От, тепер і кара за те — позбулись корів. Хоча Терновим що? Худоби в них і так не було.

При згадці про чергових розкуркулених Лесь вивів у блокноті «Мал.» та «Сол.» і двічі підкреслив олівцем, аж так, що продер аркуш. Скривився і зойкнув, ніби біль почув, ніби й не блокнот подер, а свою шкіру.

Василь Маладика — чорноокий дядько, якому на Маковея виповнилось п'ятдесят шість літ. Батько чотирьох дітей. А ще дід двох онуків, які ще були приліплені до невістчиної цицьки. У його домі жили дві неповнолітні дочки та старший син, тридцятилітній Максим із дружиною Дариною, у дівочтві Цюпою, та двома оцими малолітніми пискунами. Середуший хлопець Маладик подався до Калинівки, вступив до партії й відцурався батьків та інших родичів, які здобули собі при новій владі прізвисько «куркулі». Партійний Кость Маладика до села не потикався і з неблагонадійними родичами намагався стосунків не підтримувати. Ото тільки на свято октябрю, чи на день народження Леніна, чи ще на яке совєцьке свято, присилав поштової картки. Сестри ті картки дбайливо берегли, перев'язавши стрічечкою. Тримали у сховку, щоб мати чи батько не кинули їх у вогонь. На цупкеньких поштових картках такої радості намальовано, такими кольорами розфарбовано — лиш дивуйся.

Дівчатка й дивувались. А заодно впевненість їх наповнювала. Думали, що так усі міщухи живуть: із золота їдять, на пухових перинах сплять. І єдина в тих дівчат мрія була — до брата середульшого поближче перебратись. Щоб отого життя із карток бодай лизнути чи нюхнути трішечки. А там якимсь боком і приліпитись, прижитись та й забути про усі ці корови та буряки як про страшний сон.

Дружина Костя — така совбариня! А платтів, а прикрас! І зветься на городський манер — Емілією. Старі Маладики чомусь називали її якомсь навіть зневажливо Мількою. Коли Кость приїздив її з родиною знайомити, ще до весілля, — дівчатка тоді зовсім малими були, Емілія подарувала їм книжечку куховарську про різні наїдки небачені. Книжечка була рясно

пересіяна малюнками, і дівчатка дивились на ті малюнки і зітхали млосоно — то одна, то друга. Дуже вже їм хотілось працювати, як і брат, у облспоживспілці та, як їхня старша братова, — у робкоопі. Про Костя в хаті Маладик вголос воліли не згадувати. Хоча іноді Василева дружина, тиха й худа, як гіляка, Голька переплутає синів. Хоче запитати:

— Де Максим? — а питає: — Де Кость?

— Кость скоро приїде, — кепкував Василь. — Під розписку штрафи забирати. Те, що ми йому не додали в облспоживспілку.

— Усе ж дитина, — тихо казала Голька, кахикаючи.

Жінку два роки гризли сухоти. І де вони, ті сухоти, взяли — самому бісу відомо. Дехто припускав, що то від покійного Грішка.

— Та хіба я з ним цілувалась, із тим Грішком, прости Господи? — питала бозна в кого Голька.

Вона не цілувалась, а болячка припасувалась. І дійсно від Грішка. Бо ж він колись був забрів до Маладик вимагати самогону. Поки Голька ходила в клуню, плюнув їй у склянку з молоком — у ту склянку, із якої жінка пила, перед тим як Грішка до неї принесли. На зло плюнув, хотів, аби захворіла. «Не мне аднаму мучіцца», — таку солідарність проявляв гаспидець.

Тішився, коли дізнався, що Голька кашляє. «План сработал», — казав задоволено. Але коли то було...

У листопадовий день, коли в обійсті Стецюків бушували макогонщики, хорові прокльони неслись і від дому Маладик, і від подвір'я Солодовників. Плач та стогін стояли над тим кутком села цілісінський день. Бо ж до трьох оцих куркульських родин приєдналось ще чотири родини так званих підкуркульників — тих, хто ніби й не багатим вважався, але ж на збори до Дмитра навідувався та ще й там, на тих таємних побаченнях, щось та й говорив — кляв колгоспних заправил та чужинських чорношкурів.

Найбільше чути було, як голосили Солодовники, що мешкали в низинці біля ставу. Чи то місце таке лунке, чи то хор зібрався потужний, але верещали так, аж здригались корови в колгоспному корівнику. Худобина слухала ті голоси й собі

сутужно підвивала чи то через досаду, чи то від голоду, а чи й від того, й іншого разом.

Жіноча половина Солодовникової родини — мати, сорокап'ятирічна міцна статурою жіночка, чотири дівки віком від дев'ятнадцяти до чотирнадцяти років та ще дві старші. Одна, що й вдовою встигла стати у свої двадцять шість, — Настя. Настин чоловік загинув минулої осені — потонув у річці, залишивши їй трьох діточок мале-мале-менше, а окрім Насті, ще її двадцятичотирирічна сестра Ольга, у якої чоловік поїхав на заробітки кудись до столиці та усе не повертався. У тієї було двоє синочків. Весь цей бабський гурт зазвичай співав на весіллях та обжинках. На три голоси як розкладуть, то аж жити хочеться. Тепер от заходились у похоронних завиваннях, аж мороз поза шкурою ішов в односельців. Питали сутужно в неба, чому ж Господь не сподобив зарізати корову та наїстись м'яса під зав'язку, цікавились одна в одній (не очікуючи негайної відповіді), як тепер жити. У нервовому тумані виганяли зарюмсаних дітей за ворота й кричали до сусідів, аби вони прихистили сиріт. Бо ж, окрім зерна, корови та продуктів харчування, буксирники забрали ще й чоловіків: голову сімейства — Опанаса Солодовника та його єдиного сина — двадцятидворічного красеня Федора, якого ото поза очі присватували Наталці Стецюковій.

А чого забрали? Бо ті козаки та зчинили опір, і старший, дід Опанас, вдарив з розгону одного з буксирників лопатою по спині, а його син гамселив кулаками по тих набундючених пиках, і ніхто спочатку не міг цим двом козарлюгам ради дати. Не очікували, ач, такого до себе ставлення ці «робітничо-селянські» захисники, звикли, що лише вони в хату туп-туп, а хазяї та під лежанку й тихенько сопуть там, бо ж страшні валки прийшли. А ці — ніт! Причепились Солодовники до старшого по бригаді: «Давай законний документ, а не маєш документа, то винось звідсіля ноги, доки не пізно». Старший по бригаді замість документа напхав у вуха Солодовникам матюків, та таких, що селяни й не чули зроду-віку, і це все при жінках, та по матінці. Ну, тут Опанас і не витерпів — огрів одного лопатою, так, щоб за науку було. А Федя вже на допомогу підбіг, як інший на діда руку заніс. Така колотнеча в хаті зчинилась — гай-гай, летіли

полумиски й глечики, геть шибки розбивались й висипались із дзенькотом на двір.

Федора вдалось збити з ніг, лиш зібравшись цілою оравою. Обліпили його, як руді мурахи цукрового півника. Відхекуючись та спльовуючи криваву слину, перезали, триножили, як здичавілого коня. Скрутили мотузками і яким не яким ганчір'ям — що під руки потрапило, перед цим добре попотівши — били кольбами в обличчя, аж із того молодого усміхненого (нічо що в бійці) обличчя чвиркала на всі боки кров. Потому, віддихавшись та відматюкавшись, відволокли хлопця на одну з бричок. Та ще й дорогою до тієї брички штурхали його коліньми.

Діда Опанаса також били, били нещадно, по-навченому. Старий кидався на поміч синові та махав лопатою, як навіжений. Лопату, ясне діло, відібрали. Той, що отримав від Солодовника шуфлю¹ по спині, мстився так, що мало не розніс дідові голову. Хоч і його скручуй. Товариші прямо віддирали навіженого від закривавленого діда.

Дівки під час бійки геть усі повибігали з хати і там голосили. Мати та старші дочки ще намагались розбороняти, але батько гукнув, аби вшивались куди далі й не лізли у чоловічі справи.

Вони всі стояли щільним парканом й голосили у сім голосів, а їм підспівували діти, то й виходило, у всі дванадцять — ото буча так буча, небо від тієї бучі хмарилось і хотілось йому плакати зливою та відхлипувати громовицею.

— Ну всьо, є двоє експортних, — казали задоволено один одному червоні свати — зовсім юні хлопці, витираючи заюшені носи. — Що, неплатильщики, догрались? — кидали зневажливо до Федора, а той, насупившись, зберігав мовчанку та важко дихав широкими грудьми.

«Аби ж ти мені трапився на місточку сам на сам, то летіли б із тебе клапті», — думав Федір про засмоктаного буксирника — Октябрина, який сам на сам, не те що із Федором би, ніколи не вийшов — із його найменшою сестрою побоявся б. А тут, ач які сміливі та хоробрі, хоч ордени вішай на груди.

¹ Шуфля — від шуфля — маленька лопатка, якою в пічку засипають вугілля (*діал.*).

Федьчина сорочка була роздерта аж до пупа. Із того розтину визирали, як дошки, ребра й глибока западина на місці, де мав би бути нагодований живіт. Молодик скреготів зубами й водив безпомічно очима, так, що, здається, міг би поїсти тих завойовників лише самим поглядом. До сина намагалась продертись мати, у якої вже й сил не було кричати, і вона лише, як яструбиця, злітала, махаючи руками в напрямку тієї кавалькади возів, і падала на землю, відштовхуючись від загорожі, яку робили з власних тіл буксирники. Падала й гребла пальцями землю. А дівки над нею співали заупокійно — вили й примовляли, вили й примовляли.

— Та які ж ми неплатильщики? — питав гнівно Опанас, добряче обдивляючись кожного, запам'ятовуючи їх у обличчя, аби потім... потім колись помститись. — Ми ж усе справно...

— Стули пельку, глитай! — гаркнув Калюжний, який саме від'їхав до цього двору, впоравшись зі Стецюковим.

Аби показати, хто тут має право, а хто — лише обов'язки, Калюжний, вийнявши ногу зі стремена, з усієї сили копнув старого по зубах — раз, а тоді вдруге. Кінь заіржав та подався вбік, пішов оминати воза. Чекіст вистрибнув із сідла, посунув на Солодовників — батька й сина. Скрививши обличчя, ніби побачив найогиднішу істоту на землі, приліпив до Василевого роздутого обличчя долоню із чорними нігтями — наче хотів вирвати йому те обличчя. Ошкірив зуби й різко штовхнув Солодовника. Дід повалився на воза і застогнав. Федір побачив, що батько упав головою на ящик з інструментами і з-під його голови витікає така густа, аж чорна, кров. Хотів був підвести неня, але як ти його підведеш, як руки зв'язані, та й ноги теж.

Пролежавши чи не чверть години без тями, Опанас підвівся сам. Поглядом блукав десь над горизонтом, зборканими руками торкав потилицю, а тоді підносив до очей закривавлені долоні.

— Нічо, нічо, — заспокоював налитого багрянцем сина. — Ще й не таке з дідом бувало. Щось то воно буде.

Вони вдвох, батько та син, дивились на жінок та дітей, яких лишають отак із бідою, і в їхніх очах не світилось жодного промінчика надії на краще, жодних сподівань. От, може, лиш жага помсти та дика прадавня лють.

— Буде, батько. Вже й видно, що воно буде, — відказав басом син. — Пекло буде.

На цих словах підводи смикнулись, чоловіки в такт із розміреним ходом возів заколихались, а жінки, що вибігли за ними, рвучи на собі одяг, спинились біля ставка, мов зажурені мавки. Спинились, бо із націлених на них гвинтівок пальнуло кілька разів. Кулі просвистіли десь над головами. Жінки заголосили ще сильніше.

— Опанаса забрали... — принесла знадвору звістку Ярина й захитала головою. Наповненими слізьми очима роззиралась по хаті. Спинилась на Дмитрові й додала: — І Федю повезли. Що ж то тепер ми Наталці скажемо?

* * *

До вечора Маладики змирились із думкою, що доведеться жити без корови та без харчів. Думаючи про Солодовників, тихо звертались до Бога з подяками, що відвернув від них таку страшну пошесть.

— Корова — то ж не людина, — казав Василь Маладика, й поглинали його важкі думи про подальшу долю Опанаса і Феді.

Згадалось, як вони разом зі старим Солодовником починали господарювати на тих двох десятинах, які власним потом-кров'ю викупили, сплатили все до копійочки. Як ті дві десятини розрослись згодом до дванадцяти. Не самі ж розрослись, а політі потом солоним, важкою працею вироблені. А тут і нова влада намалювалась з обіцянками дати землю всім і, що головне, усім порівну. А де ж вони візьмуть, щоб усім, та ще й порівну? Про те тоді не думалось. Як раділи й плекали сподівання на таможне життя на власній землі. Як толоками будували-зводили нові хати, допомагаючи один одному, як святкували на весіллях своїх дітей. Хоча воно й не так уже й солодко було — земля виймала останні жили, але ж хазяйнували. І накочували спогоди одні на одні, одні на одні. Веремією сунули й не давали продихнути. Ось, наче вчора ходили в куми один до одного, гнули спини, обливались потом, калічили руки, недоїдали й не-

допивали, в надії, що ось-ось, скоро-скоро всього наїдяться та нап'ються вповні. Лиш, мовляв, треба стати на ноги, вкlastись у землю, аби вона, та земля, віддала тобі сторицею.

— От, тобі маеш, вкlastись, — не контролюючи себе, углос промовив Василь.

На нього подивились усі хатні, але нічого не запитали. На коліна дідові заліз малий Миколка, взяв товстий дідів палець та, вклавши його собі до рожевого ротика, почав смоктати. Та так активно, що Василь Петрович ледь стримав сльози.

— Добре, хоч город не штрикали, — голосно мовила невістка Дарина.

— Цить, Дарко! — спинив її син Василя Максим. Він кинув значущий погляд на двох своїх сестер, які, нашорошивши вуха, слухали, про що йдеться в оселі. — Дівки до Костя ходять, занесуть вісточку.

— Нічо ми не занесемо, — сказала ображено одна з дівчаток.

— І звідкіля ото йому в голову влізла та жидівська комунарія? — тихо й жалісно промовила Голька і враз закашлялась. Дочка понесла матері трав'яний узвар, який підхопила зі столу.

— Та ж підігріти треба, — зазначила братова й відібрала склянку в дівчини.

— І чим тепер жити, що його до рота класти? — бідкалась Голька.

— Ми із дідом уже не так багато їмо... — підтримала розмову старезна бабця, а її такий самий старезний чоловік звідкілясь одізвався:

— Шо, Храсино? Шо ти кажеш?

Старий уже кілька років як оглух, але все намагався бути в курсі справ. Хата Маладик була поділена на кути. Один — для діда з бабою, ще один — для Василя із Голькою, третій — дівкам, а в четвертому — покуття. Максим зі своєю родиною мешкав у іншому будиночку, невеликому, але справному, на цьому ж підвір'ї. Звели ту хатку, як народився в сина первісток. Ще тоді мали як. І от за три роки стільки тої води натекло, що й не знати, як жити, і усе та вода каламутна та застоюна, усе не джерельна.

— Максимцю, — поклікала бабуня Храсина із печі, де вона разом із дідом своїм і лежала, боки гріла, — подай-но діду

води, — тим часом впхала руку до кишені широкої спідниці і там чимсь зашаруділа. — Валюсю, Галочко, ходіть-но сюди, бабця тримає для вас гостинчик.

Чотирнадцятилітні дівчатка, підібравши спіднички, щоб легше було бігти, майнули до бабці, заскочили на лежанку й повитягали шії. Бабця виймала із вузлика, зробленого з картої носової хустинки, шматочки цукру. Тих шматочків було три, і бабця міркувала, як їх розділити, адже треба було дати ще й правнукам, яким було півтора та три роки.

— Ось тако, вам один на двох. Розкусіть, зубки гострі маєте. Бачте, даю більшечкий кусень, а цим двом безштаникам, — тріпнула покрученими пальцями, — оцей меншенький. Най їм мама роздобе. — Дівчатка взяли і цей, аби дати Дарині. — А цей, — бабуся покрутила останній шматок цукру і знову заховала його у вузлик, — на чорний день, — мовила й важко зітхнула.

«Чи ж будуть чорніші», — подумала Дарина, розгризаючи цукор та даючи своїм хлопчикам по крупинці.

Цукор той на Великдень дав бабці Федя Солодовник. Такий гостинець. Тепер от цукор ще є, а де вже той Федя — одному Богові відомо.

— Ех-ех, Солодкі, — зітхнула бабця Храсина. — Де ж ви теперечки?

* * *

Солодовників кликали у Веселівці Солодкими, бо ж у них за кращого життя завжди було щось смачненьке — як не кольорові півники на патичках, то якісь солодкі млинці, а чи попечені з борошна кручені бирки¹, а чи запечений сир із кмином. Ой, було-було, коли то було!

Окрім чоловіків, забрали з двору того страшного листопадового дня ще й коней, двоє кіз і весь чисто реманент вигребли. Опанас вважався найбагатшим у селі, майже паном. Мало, що в нього самі дівки, — тоді ше був живий один зять і не ві-

¹ Бирка — шишечка (діал.).

явся нікуди інший, та Федір, та й дівки моторні, роботящі. У роботі не поступались чоловікам — і жіночу роботу порали, й чоловічої не цурались. А що вже вправно коси мантачили — то старий Солодовник лиш їм довіряв цю роботу. Солодовник мав власну молотарку. Хазяїн! Давав сусідам в оренду плуг та сівалку, пускав зерно обмолотити. Ніколи не лупив утридорога — усе по-божому, за домовленістю: хто міг дати більше — давав більше, у кого не було — то й за спасибі домовлялись. Солодовничихи були до комерції схильні. Ото понароблюють-понапікають того кминового сиру, натоплять з цукру півників, накрутять з пшеничного, здобреного яйцями тіста бирок, напечуть по три кошики та йдуть на базар їх продавати. До Пикова ходили базарувати, а коли й до Калинівки, а кілька разів і до міста їздили підводою — на спеціальний ярмарок народного господарства. Тоді ще за свої півники нагороду отримали — якусь цупку здоровенну листівку із написом «Грамота». Це їм таке влаштував був Кость Маладика, облспоживспіланський начальник, сусіда колишній. А тоді щось зробилось, та стали про ті півники писати в газеті районній, що то «буржуазні пережитки минулого». І не тьху на них? Та не на півники, а на тих газетярів. І чого лиш не видувають?

А у святкові днини кожен, хто приходив поколядувати до Солодовників, отримував того півника в подарунок, а до півника ще й грошей три копійки, а чи й п'ять. Колядували вже давно про Леніна і радгоспи, переіначивши слова традиційних колядок. Викреслили звідтіля згадки про Ангела, Бога, Христа. Співали навіть комсомольці та партійці зі стажем. Співали хором, дружним рядом, аж луною розходилося:

Добрий вечір тобі,
вільний пролетарю!
Нова радість стала,
яка не бувала:
довгождана зірка волі
в Жовтні засіяла.
Де цар був зажився,
з панством вкоринився,
там з голотою простою
Ленін появився!

Ну, появився, то появився, най там із ним чорт, із тим Леніним. Старші люди про себе все одно співали по-старому, бо ж то Христос народився, а не, прости Господи, якийсь кацап, нехай навіть дуже розумний, аж такий, котрий знає, як землю та догори дригом розвернуть.

Солодовники давали в тимчасове користування коня незможним, коли треба було в кращі часи чи то на базар кому з'їздити, чи труну на цвинтар відвезти, а чи й город зорати.

Коли забрали Опанаса та Федора і повантажили їх та добро їхнє, та провезли їх демонстративно селом, усі мешканці Веселівки принишкли, обговорюючи побачене. Навіть комнезамівці, ті, що самі, з власної волі, а не з примусу, записались до комітету й хоч-не-хоч мали брати участь у розкуркуленні після важкого робочого дня, ховаючись від свого ватажка Лукича, курячи самокрутки та визираючи з-за рогу порожньої хати, упівголоса обурювались.

— А куди ж це реманент увесь вилучений повезли? — питали один в одного.

— Ех, добрячий реманент у тих Солодовників. Сам колись в оренду брав, — це Кирило Перекотиполе бідкався й, мружачи очі, пас той реманент. А інструмент віддалявся од нього бозна-куди під пильною вартою озброєних депеушників.

Перекотиполе — то прізвисько, а не прізвище. Кирило де лишень не бував. Обійшов чи не всю Україну. Каже, шукав кращого життя. Коли питали, чи знайшов, мовчав і заперечно мотав головою.

— У місто, куди ж іще, — відповів Кирилові середнього віку чоловік у латаному одязі.

З цими двома старшими курили й молоді активісти-комсомольці: Сірожуня, який був на побігеньках в Охріма Буженка, колишній безпритульник Бойко, Олекса та Октябрин, який щойно допомагав в'язати Федю і навіть отримав від нього по носі.

Октябринові таке чудернацьке ім'я дали батьки — сільські інтелігенти й комуністи зі стажем — лікар та вчителька, які на початку двадцятих, залишивши восьмирічного сина із тіткою, поїхали будувати комунізм в Узбекистан. Та там і згинули — ні вісточки од них, ні з'яви.

— Диви, диви, сільраду об'їздить боком! — голосно прогунявив Перекотиполе, не зводячи очей із буксиру.

— І до колгоспу не звернули, — здивувався Октябрин.

Хлопці рушили за червоною валкою слідом, аби подивитись, перевірити, чи ж вилучене осяде в селі, чи заберуть його собі оті, чужі.

Не доходячи до сільради, при дорозі побачили рядком мішки зі збіжжям. Тільки й всього. І ніякого тобі реманенту. Арештантів та потужні знаряддя праці, які дуже згодились би в колгоспі, повезли далі.

— Так треба ж було до колгоспу його пхать, — розмірковував Сірожуня. — Там би знайшли навесні. Дякувати Богові, зерна набрали на посівну, бо ж порожньо було, як не знати де.

Сірожуня думав про посівну, тягнучи один із мішків до сільської клуні, яка знаходилась на подвір'ї сільради.

— Та срати вони хотіли на тебе й твій колгосп, — вигукнув спересердя Перекотиполе, і на нього зашикали інші. — Тут, ач, що робиться? — сказав уже тихіше й собі потяг за вуха мішка. — Тут, гляди, аби нас не повезли, куди їм треба.

— Та тіпун вам, дядьку, на язика, — злякано випалив Октябрин.

— Сподіваюсь, ви, шмаркачі, не підете стукати Лукичу, про що ми тут теревенили? — Перекотиполе хижо подивився на комсомольців і почухав свою порослу волоссям шию. — Бо... — далі він не продовжив, бо з-за рогу комори вийшов Лукич.

— Прохлаждаємось, братки? Ну, наробились ми сьогодні, нічо не скажеш. Тепер можна й відпочити. — Лукич вийняв з-під поли кожушка чималу пляшку з мутною рідиною.

Комнезамівці звеселились, нашвидкуруч перетягли все збіжжя до комори, Лукич замкнув її амбарним замком.

— Перекотиполе, ти на охрані! — скомандував.

Кирило незадоволено став спиною до сараю й застиг у позі охоронника — розставив ноги й натягнув на очі кашкета.

Інші посунули до Лукичевої хати. Октябрин ішов неквапом, хотів, аби про нього забули й він міг непоміченим гайнути кудись та усамітнитись. Коли гомінкий гурт завернув у провулок, Октябрин спинився. Стояв і мовчки дивився на захід

сонця, видмухував хмарками із рота смердючий дим. І так йому стало зле, що він по-дитячому заплакав. Беззвучно, боячись бодай невеличким схлипуванням виказати свої сльози. З-під носа в нього висолопились дві прозорі цівки шмарклів, які змочували на додачу до сліз його інфантильне обличчя.

— Я більше не буду, — шепотіли його губи, а очі звертались до неба.

Плакав, бо пекло йому руки, на яких залишилась Феді Солодовника кров. І пекло ж так, аж до серця пропікало. Він же Федю лиш трошки вдарив, та й то, бо старший по буксиру дивився на всі очі — наказував допомогти товарищам. А так він Федю поважає і навіть любить, бо ж Федя ніколи його, Октябрину, у біді не лишав, завжди боронив від лихих людей. «Він мене боронив, а я його...» — Октябрин не закінчив думку й здригнувся усім тілом, почувши гучне:

— Октябрине, дідько твоєї матері. Ану, сюда! — велів Лукич, висунувши голову з дверей сільради.

Октябрин вишмаркався в долоню, витер її, вологу, об полу задової як для нього шинелі, тернув по очах та квапливо пішов у бік хати, звідкіля вже лунали голосні співи — комнезамівці відзначали закінчення трудового дня.

— Я більше не буду! — скрикнув Октябрин, увійшовши до хати. Але його ніхто не почув.

— Я більше не буду! — заволав він що є сили й виліз на лаву.

— Хлопче, не бузи, — попросив Лукич і налив Октябрину гранений стакан горілки. — На, закропись, охолонь.

Октябрин стукнув ногою по стакану. Той відлетів. На побіленій стіні з'явилися дрібні краплі. Ніби батюшка окропив хату святою водою, як ото буває на Водохреща.

Октябрину стягнули з лави, влили насильно йому в горлянку горілки й заспівали гучно козацьку пісню, про те, що їхав козак містом, а йому під копитом тріснув камінь.

За годину хлопчина сидів за столом, підпираючи руками важку голову. Його товариші лежали п'яні хто де. Октябрин доводив напрочуд тверезому Лукичу, що він більше не буде. Қаявся на плечі в начальника, ледь водячи язиком від сорокаградусного напою:

— Ну, це ж і правильно, що вони боронили своє майно... А хіба ні? — заглядав в очі Заболотному. — От, прийшли б до вас, то ви що б зробили?

Лукич стис кулак та помахав ним у повітрі.

— О! Бачте! І вони те саме. Дядько Афанасій мені завжди давали п'ять копійок, а тітка — півників та пиріжків. Кому від них було погано?

— Власті! — коротко відрапортував Сірожуня. Він щойно оговтався, але лиш для того, аби перехилити стаканюру й знов забутись сном.

— Я більше не буду, — плакав Октябрин. — Я Федю, вже оперезаного, ногою та в обличчя втулив... А нащо? От, закипіло щось у мені, — Октябрин штурхав себе у груди й посоловіло дивився на співбесідника, намагаючись сфокусуватись.

— Так саме через це і боротьба. Накипіло трудовому народу, чи то пак закипіло. Давай, хлопче, спати лягай. Завтра в Дружківку пиляти. Там тожи тих елементів до... — Лукич рубанув долонею над головою. — Давай, давай.

Лукич повів юнака до єдиного в цій хаті вузького ліжка й хотів був штовхнути його, але Октябрин якось викрутився та вибіг надвір, хилитаючись, мов билина на полі.

— От, бісова сновида! — наостанок вимовив Заболотний. — Нічо, прибіжиш, як їстоньки захочеш. — Лукич, не роздягаючись, сам влігся на спочинок на те єдине в хаті ліжко. Під його вагою скрипнули дошки й відразу замовкли, мов підстрелені.

* * *

Зима обіцяла бути суворою, бо вже в середині листопада землю спробувало притрусити, а за два тижні взагалі всіяло пухкою білою ковдрою. Дві доби в повітрі кружляли пір'ясті сніжинки й лягали шарами на городи, поля, подвір'я, дахи низеньких хат, дороги. Діти раділи снігові, бо більше не було причин, аби радіти, поривались бігти надвір. Старші тримали їх удома, не дозволяючи витратати дарма енергію.

— Треба пережити зиму, — казали діди й бабці, лежачи на печач, лежаках, тапчанах та ліжках.

Вони складали руки на грудях та вимолювали в Бога швидкої смерті, аби не об'їдати інших, аби менше ротів на ті крихти, що лишилися.

У листопаді буксирники обдерли лиш куркулів, підкуркульників та «індусів». Середняків та співчуваючих допоки не чіпали, хоча на них вже писались директиви та накази, йшло планування повним ходом.

— І до них руки дійдуть, — погрожував Заболотний, засиджуючись допізна в комітеті незаможників.

Він примушував Октябрину вигравати на балалайці, залишеній йому в спадок Грішкою Безбахом. Оскільки Октябрині не вмів грати, Кузьма Лукич, сварячи малого на чім світ стоїть, брався за інструмент сам. Верещав на все горло «Марсельєзу» й заохочував комсомольців до співів. Окрім гімну французькій революції, комнезамівці співали «Інтернаціонал» та згодом, хоч-не-хоч, а мусили переходити на козацькі пісні. Бо ж совіцький репертуар був ще занадто вузьким, не встигли ще напридумувати тих пісень за такий короткий строк владарювання.

Під той пісенний супровід, що носився над селом, як собачі завивання на місяць, одноосібники ховались по хатах. Намагались зайвий раз не траплятись на очі комнезамівцям, чекістам, колгоспникам та одне одному.

— Треба пережити зиму, — наказували матері, вмиваючи холодною водою своїх дітей, які просили їсти й показували пальчиками на поморщену картоплю чи на скибку сухого хліба. — Це на вечерю, — строго наказувала мати, й жаль її розбирав — лупала того хлібця чи й ту картоплину й давала дитині. Сутужно мислила, що ж покладе на стіл ввечері, чим частуватиме і оцю дитину, яку умиває, і оту, що сидить на запічку, й оту, що бавиться надворі... і чоловіка, і матір... та й себе чим?

Навіть найменше дитя розуміло, що не можна хапати і їсти той окрайок чи ту барабольку без запиту, бо ж треба розтягти їдло аж на цілу зиму. Розуміли, але вже не володіли собою не лише діти, а й дорослі. Пхали до голодних ротів усе, що лежало на видному місці.

— Василеві дівки втекли до Костя, в місто, — зайшовши до хати та важко дихаючи, промовив Дмитро.

Ярина допомогла чоловікові роздягтись, хоча в неї тремтіли руки від нестачі сили. Дмитро взяв жінку за вузькі долоні й зазирнув їй у очі.

— Ти зранку їла? — запитав, а сонце вже давно сіло, була сьома година пополудні.

— Їла, — не думаючи, випалила Ярина та для годиться по-сміхнулася, а в очах — туга.

— Не їла вона, — повільно рапортує Дмитрова мати та голосно ковтає слину. — Бачила, як Юстину й Андрушці віддала свій хліб.

— А чого ж вони втекли? — перевела Ярина розмову на інше — на Василевих дочок.

— Чого ж? Голод погнав, — пояснив чоловік.

Маладики харчувались виключно горохом та картоплею і вже на собі почали відчувати ті ознаки голодного мору — щось рябило в очах, усе хотілось спати, кінцівки не слухались наказів. Найстарші та найменші саме так і чинили — більшу частину дня і всю ніч вони спали. А їсти хотілось — жах Господній. Про що б не думав — усе ті думки до їдла прямують, усе живіт клекотить, кличе, нагадує: «Агов, ви що там, нагорі, забули про свої обов'язки чи якого матері лиха, га?»

Ой, та й то чи ж можна назвати горохом отой ріденький кандьор, що його Дарина варила у величезному, аби на всіх вистачило, казані. Казан то великий, а кандьор, чортова личина, уварювався. Глип, у того казана, а там страви лиш на дні. Аби більше було, водою розбавляла. Тут уже так: або густіше, але менше, або навпаки. Так і харчувались — день густіше, день — прозоре. Як густіше зварить, то розплескувала по тарілках, аби більше видавалось. А в тому кандьорі, у тій жовтуватій мішанині, киснуть, як голі діти у ночвах, шматочки картоплі. Сам вигляд тієї їжі вже верне з нутра.

— А ви соліть краще та й їжте, — наказував Василь норавливим піонеркам Валентині та Галині. — Тут перебирати не доводиться: що є, те й їжте, дасть Бог, переживемо цю потолох.

У магазин привозили ячні крупи — Дарина напередодні ходила пішки до райцентру та продала намисто, яке їй на весілля подарували батьки. Продала за безцінь, думала відразу

купити яких продуктів. Та вже порожні були ті крамнички на базарі. А тут саме до кооперації в село оцю ячку й привезли. Дарина жінка розбитна, як побачила, що машина їде дорогою, схопила ті гроші та й гайда до магазину. А люди вже за нею тупочуть. Хто сильніший — швидше біжить, а хто охлялий — ззаду теліпається. Така процесія вишикувалась по дорозі — куди там тій жовтневій демонстрації. Дарка була чи не третьою. Перед нею лиш чоловіки. Стоять, допитують у продавщиці, що даватимуть. Думали, може, борошно. Та де там! Ячка. Ну, так, то так. Перебирати не доводиться. Купила півпуда тих круп — лиш стільки давали в одні руки. Припхала здобуток додому і тут-таки стала варити. А вже на вечерю і на стіл поклала. Крупи з остюками та дрібними камінчиками — їли, а під зубами аж рипіло.

— У нас забрали добірне, а нам за наші ж гроші привозять гімно, — бідкався Василь.

Дівчатка надувались, як середа на п'ятницю, ворожо дивились на батька, відпихали тарілки, хоча потім таки їли, а куди дінуться? Більш промітна Галя чи не щодня пиляла батька, вимагаючи від нього дістати зі сховків зерно.

— У вас є зерно, є, є, є, — істерично доводила Галя, зав'язуючи червоного піонерського галстука навкруг шії.

— Ну, то де ж воно? — спантеличено питав батько.

Дівчатка те неіснуюче зерно щодня шукали — нишпорили, підслуховували, чи не шепочуть часом Дарина з братом про сховки, допитували в малого Миколки. Та ще й термосили Василя день у день, аби той відмовився од свого куркульського минулого та записався до колгоспу і не соромив їх перед іншими учнями в школі.

— Немає нам від вас життя, — плакали й сьорбали ту кашу-не-кашу. — Відмовимось ми від вас! Правда, Галь? — зверталась Валентина до сестри.

— Кость відмовився — живе й горя не знає. Всього в нього є до погібелі. І ковбаса, і риба. А тут землю їж, — додавала Галя, яка й була заводієм із них двох.

Батько, трижильний та мозолястий, підіймав руку, немов хотів ударити, а мати спурхувала із лежанки та ставала на захист. У дівчатах піднімалась на татуса ще більша злість, бо ж

Валю й Галю добряче обробляли вчителі. Що не день, то добрий день. «Ага, — казали голосно, аби всі чули, — прийшли наші куркуляточка. То що, діти, будемо їх брати на поруки?» — питала вчителька Анна Сергіївна, а ті діти в один голос, наче отара овець, тягли: «Та-а-а-ак».

Але щоб аж так гнобили, як до цього гнобили брата й сестру Гнатюків, що вчилися у молодшій групі, того не було. Бо ж у Маладичок середній брат. А того брата та завжди за приклад ставили, запопадливо й ніжно називаючи його товаришем Костянтином Васильовичем із області. Про Василя ж Маладику відпускали колочі жарти. А одного разу намалювали його, і то не діти намалювали, а вчителі в тій шкільній стінгазеті. Карикатура зображала пузатого, кривоногого та куцорукого, бородатого куркуля, який у широко відкритому роті тримав наповнений зерном чималий мішок. На мішку було написано: «Моє добро. Василь Маладика». Діти реготали, беручись за животи. Показували на Валю й Галю пальцями, кричали: «Куркулихи Валя-Галя» — та складали образливі вірші. Вчителі мали за священний обов'язок розповісти перед усім класом про батька Валі й Галі і на його прикладі показати, що то вже відживший своє елемент, гальмо на великій справі індустріалізації, поламаний гвинтик, нікудишня вівця і таке інше. От, після тієї стінгазети дівчатка зібрались, прихопили свої скарби — листівки та кулінарну книжечку, та й подались до Костя шукати гарного життя.

* * *

— Ну і добре! — розмірковувала Ярина, затираючи в ступці жменю зерна. — При споживспілці хоч баланди їсти не будуть. Кость їх образити не дасть.

* * *

— Так ото ж бо й воно, — розповідав цю саму історію Мефодій Терновий сину. Його слухала й дружина, яка шойно доповіла, що дівкам при Костеві непогано буде, і захитала головою, як почувала від чоловіка продовження. — Вигнав брат дівок.

Гондо, йшли дорогою, ревли одна поперед одної — хто голосніше. Питаю, чого, курчата, плачете, чи образив хто, а хіба зараз нема кому? А вони: «Кость сказав, їдьте додому, бо я не буду користуватись своїм високим становищем і рятувати куркулів. Хоч би ким вони мені доводились». Отаке на світі робиться. Дітей не пошкодував. Напевно, та Мілька гавкнула на нього, то він і посинів увесь. І як ото його Василь вчив, не розумію. Мало, мабуть, бив, коли треба було більше.

— Як же так? — не вірив почутому Лесь.

— Так іще ж ірод наказав малим, аби вони взяли під своє шефство здачу батька до колгоспу, мовляв, даю вам піонерське завдання. Ну? Мають оці цьмухи¹ примушувати старого йти, куди в нього ноги не йдуть, на уклін до злодіїв, що його як рибу випотрошили, га? — Мефодій замовк на півслові й подивився прискіпливо на сина. Адже і той примушував його колись вчинити так само — здатись до колгоспу.

— Краще б дядько Василь здався та вступив до колгоспу, — буркнув Лесь. — Що йому вже зараз втрачати. Усе одно все забрали.

Обоє чоловіків подумали про колгоспну ідальню, де робітників бодай чимось годували двічі на добу.

— Хто ж би подумав, що в колгосп бігтимуть чесні люди та один поперед одного. Що в таку трясовину самі стрибатимуть, рятуючись од ще гіршої супостатської навали. Хто ж думав, — прорік старий Мефодій.

* * *

— Вчора серед ночі Василя побили, — ця розмова велась уже в хаті Дмитра Стецюка наступного дня. — Кажуть, дівки повернулись додому — не прийняв їх брат. То й Василь обіцяв Гальці й Валентині відректись од них, залишити без батьківського благословення, якщо будуть його до колгоспу фалувати. А вони вдвох, не дивись, що малі, накинулись на ньенька рідного. Одна із рогачем, інша з коромислом — що під руки

¹ Цьмуха — від тьмуха — дрозofiла (*диал.*).

втрапило, та відлупцювали. Голька як не просила, як не молила на батька руку не здіймати — не допомогли їй благання. Ще й вона могла отримати свого. От, що із тими дітьми той більшовизм робить. Придумали піонерію. Нацьковують дітей на батьків рідних. Голька за чоловіка не могла заступитись — ядушило її саме. Дід із бабою — і з печі вже не злізуть. Василь чіплявся за ті держакі, ухиявся. Повідбирав у дівок ту зброю. Хотів був оддухопелить одну й іншу, та пожалів. На ранок Максим із Дариною прийшли провідати. Василь сидів побитий у сінях та стогнав. Сестри сказали Максимові, що побили батька комнезамівці. Мати та дід з бабою мовчали, бо нащо? Що він тим скаженим дівкам зробить, якщо вони вже так? Така от біда.

— Щось не чути було крику, — зазначила Ярина, пам'ятаючи, який Василь громовержець, як розсердиться.

— Охляв, гримнуть, як вміє, не міг.

— Дмитр-е-е-е, кажи-но щось Ярисі. Вона не їсть зовсім, — заскиглила старенька Дмитрова мати з печі.

Стецюк обняв дружину, поцілував у лоба:

— Біжи, голубко, там у сінях м'ясо, — випалив та важко сів на лаву.

Вмить до батька підбігли хлопчики, і навіть бабуся виставила голову з-за печі. В очах у кожного читалось німе запитання, про яке м'ясо він торочить. Він пішов ще завидна до лісу, казав, по дрова. Дрова притягнув по снігу, впрягшись у саморобні сани. А тут ще й м'ясо вполював. З сіней почувся щасливий крик Ярини:

— Заєць! Діти, заєць.

Андрій, а за ним і Юстин, вибігли в холодні сніги, як були босі та голоногі. Їхньому щастю не було меж — стрибали, здійснюючи рученята над головами, та плескали в долоні. Юстин на хвильку засумував, бо ж думав, що заєць живий, як ото в них був кіт, із яким малий бавився. Кіт кудись зник, подівся, чи то втік у лісові хащі, чуючи біду, чи то зловили його голодні люди та й з'їли, посмаживши чи зваривши в казані.

Ярина швидко оббілувала здобич, розділила на кілька частин, пояснюючи, що не можна його всього відразу готувати:

— Бо й з'їмо за раз. А так, — порахувала купки, на які склала частини зайця, — на чотири рази буде. Запорпаємо у сніг — замерзне, полежить довше.

У першій купці — передні лапки та грудка, у другій — одна задня лапа та півспини, така сама третя, а в останній — серце, печінка та нирки.

— Що будемо сьогодні їсти? — запитала в дітей, дивлячись на розкладене на долівці м'ясо.

— Зайчика! — весело промовив Юстин.

Ярина з усмішкою розвернулись до хлопчика й застигла — малий вп'явся зубами у відтяту голову зайця й смоктав із неї кров.

Ярина готувала м'ясо, і ссало їй під серцем. Стиха плакала, так, аби ніхто не здогадався, що вона мокву розводить. Робила вигляд, що їй в очі зайшов дим, втирала рушничком та сумно посміхалась, коли за цією справою її заставав хтось із хатніх. Коли вечеря була готова і всі повсідалися за стіл, у двері грюкнули. Один раз легенько, а тоді задріботіли, ніби забили в бубни.

— Швидко їжте, діти, швидко, — наказувала Ярина і собі обсмоктувала кісточку, від якої відділила м'ясо. Поклала хлопчикам до ротів по шматочку. — Облизіть пальці і гайда по ліжках, — дала їм по тонкій кістці від передніх лап та доправила на сон. Пояснювала: — Смокчіть, воно легше заснути зможете. Лише не ковтніть кісточку, бо животик болітиме.

Дмитро пішов відчиняти двері й за мить повернувся сам.

— Пішли? — запитала Ярина.

Чоловік простяг жінці шматок чорного хліба та трохи підгнилу цибулину. Коротко пояснив:

— Терновий передав.

Ярина, закривши очі руками, дала волю сльозам. Плакала, бо все ще жевріла в ній віра в хороших людей, незаплямованих страшним часом. А ця віра автоматично тягла за собою іншу, що вони таки переживуть зиму і радісно стринуть весну.

— А весною і листя можна їсти. Воно смачне, — шепотіла чоловікові, коли вони, міцно притиснувшись одне до одного, мріяли про нові врожаї та безтурботні дні.

— Калачики! — почулось з-під стіни від говіркового Андрійка.

— Я зараз комусь дам калачики, — суворо озвався батько, — Ану, спати!

Ярина відчула, як він здригається усім тілом — сміється, значить. Їй і самій стало весело — адже завтра зранку знає, що дати дітям. Подумки розподіляла: «Хліб і цибуля. Бабусі менше, дітям більше, Дмитрові обов'язково дати та ще й подивитись, чи з'їв, а я і так якось. Маленькій людині не багато й треба, — думала, засинаючи. — Дивно, я не відчуваю голоду, зовсім не хочеться їсти. А як захочеться — треба побільше води пити. І сіллю заїдати, то воно якось ніби й наситився. Так ще жити можна, коли вода є. От, якби вони ще й воду забрали, отоді...»

Стецюки усе відкладали той момент, коли доведеться тягнути зерно зі сховку. Усе не знали, як підступитись до нього, та так, щоб ніхто із сусідів не побачив цього. І щодня, коли вже мали б залишитись без їжі, звідкілясь вона бралась. Ось несподівано Терновий приніс хліба, а Дмитро вистрелив із саморобної рогатки зайця. Це Стецюк сказав рідним, що здобич втрапила до його рук завдяки влучному пострілу із рогатки, а насправді було все інакше.

* * *

Того зимного дня Дмитро повільно просувався по лісу в пошуках деревини, яка згодилася б для розпалювання печі, роззирався під ноги, ану, яка рослинність, що її можна споживати, — кущ шипшини із примерзлими бубками чи ліщина. «Та хіба ж ті горіхи до цього часу дотерпіли? — розмірковував, а тоді сам із собою сперечався: — Може, попадали та під снігом сидять, зачаїлись. А я от би зараз їх, хап, от тобі й харч». Окрім цього, думу важку думав, про те, що як не крути й не перекручуй, а до тієї клятої комуни таки доведеться йти. Бо ж чим годувати родину? А там хоч якої баланди дадуть та й хліб... уже який він той хліб не який, але ж хліб.

Згадав чогось, як Параска Бідова на початку осені не пішла на колгоспне поле, хоча була записана в лави колгоспників. Вона якось там порізала ногу й не могла хати перейти. Тож чоловік їй наказав лежати вдома, дбайливо перемотав скалічену ступню

чистою онучею та побіг до колгоспу. Перед тим як приступити до роботи, зайшов у правління, аби поставити до відома начальство, що дружині зле.

«Ну, однімайте один трудовень, що ж ми, не розуміємо», — казав, стоячи перед головою колгоспу, як перед апостолом Петром. А той «апостол» кинув коротко «ага» та велів, не гаючи часу, роботу робити, а не язиком теліпати. Історія, яка потому зчинилась із Параскою, дуже швидко рознеслась селом, і люди ще більше впевнились, що комуна — це зло.

— От, же ж іроди, — промовив уголос Дмитро, — усе їм не сидиться, усе шукають, що де погано лежить.

То от що ці іроди-активісти на чолі із Гільком видумали. Після того як голова колгоспу сказав Йосипові — Парасчиному мужу — своє вагоме «ага», й чоловік шкварконув працювати, Кривий покликав до себе душ із п'ять найзатятіших комунарів та подались вони до Парасчиного дому. Прийшли, увійшли до хати, роздивились. Жінка лежить собі на ліжку, посміхається гостям, біля себе дитя тримає. Хто з тих колгоспників совість ще не втратив повністю, стоїть у кутку кахикає, горло продирає, бо, мабуть, совість таки тисне. Інші мовчать, мов боввани. Параска їм ніжно: «Не можу, товариші добресенькі, встати та вас привітати, бо лежу», а вони їй мало не хором: «Лежи, лежи», а самі на Гілька дивляться як ото згряя здичавілих собак на сучку. Той присів, зазирнув у віконце, примружився, роздивляючись засаджений город. Один порух голови, і хлопці вже подріботили із хати, й за мить було чути їхні голоси на Парасчиному городі. Гілько виходив останнім.

— Мішки де? — запитав у Параски.

— У коморі на ослоні складені, — відповіла та й закліпала довгими віями. — А нащо вам? — сіпнула з ліжка, й від цього заплакала її дитина.

— Лежи-лежи, Парасю, ми самі, — у голосі голови колгоспу звучало таке батьківське тепло й ласка, що жіночка з блаженною посмішкою повернулась до споглядання свого дитя, яке знову спокійно заснуло.

Знадвору чулись віддалені крики чоловіків, і по цих криках Параска здогадалась, що вони копають її город. «Молодці

які, — думала собі, — От, що значить колективне господарство. Захворів один колгоспник — усі прийшли допомогти». Складались у Парасчиній уяві світлі картинки, отакі, як на тих плакатах, що їх розклеєно по правлінню колгоспу.

Чоловіки дійсно в посиленому режимі гарували на Парасчиному городі. За кілька годин усе чисто із нього повикопували — картоплю, буряки та моркву. Поскладали в мішки, поносили з городу... але не в Парасчину комору, а на колгоспну підводу. Йдучи навіть не зайшли до хати, лиш грюкнули в шибку та гукнули, показуючи здобич: «Це ми за прогул твій забрали. Натуральний штраф», та й повіялись. Цю історію знали всі, але ніхто не відав, як гірко плакала Параска, як не хотілось їй відпускати оту золоту мрію про взаємодопомогу та колективну працю задля суспільного блага і як у її душі зароджувались паростки ненависті.

— Дрова! — повернув себе до справ насущних Дмитро. Адже він прийшов у ліс не по спогади, а саме по дрова.

При поясі сокира, у руках мотузок від саней. А раніше ж кінь був запряжений. Тепер тим конем Калюжний по селу розсікає, у вершників грається, такий весь із себе гоноровий та видний. І Стецюк при згадці про чекіста розламав одну з гілляк, аж лісом прокотилась луна.

Усі дрова, що він був заготував з літа та поскладав під парканом, навіщоось забрали перші буксирники. Хоч як Дмитро їм пояснював, що дрова їсти не можна, до його дотепів ніхто не дослухався — повантажили та повезли до колгоспу, але того ж дня у колгоспній коморі дров не знайшли. Дмитро ж пішов скаржитись Паламарчукові за такі непорядки. Той забив на сполох, давай дрова шукати. Усе той смішний ідеаліст голова сільради, махаючи руками, доводив, що революція не на те робилась, аби з трударів знущатись. Та, врешті-решт, словами справа й скінчилась. Хіба його й розбереш, куди ті дрова поділись, якщо невідомо, де таборились оті сіялки та молотарки, що їх нібито забирали для комуни, для загальних нужд. Казали люди, що все везуть на станцію, а там вантажать у вагони. Дмитро лиш плечима стенав і усе думав, що ось-ось усе скінчиться, що

натішаться ті начальники та й підуть собі в місто, на підвищення, а вони знову заживуть своїм миром, по-старому, як батьки жили.

— Мародерство процвітає, — єдине, що по тих пошуках сказав тоді Паламарчук.

Стецюк згадав, як голова сільради додав:

— Нічим не можемо допомогти.

І рукою так ще тоді приречено махнув. По тій згадці Дмитро невесело посміхнувся — мав таку звичку.

Дмитро Іванович від рання находився тим лісом та присів на засніжений пеньок недалеко від дороги, аби трохи відпочити та дух перевести. Сидів та прислухався до тиші, роздивлявся клубчасті хмарки білої пари, яка утворювалась на морозяному повітрі від його подиху, а тоді несподівано вловив лункий постріл. Стрибнув з пенька, впав на землю, принишк, влип у тонкий шар снігу аж обличчям, так, щоб його не побачили ті, хто стріляли. «Ану, як вбивство яке...» — подумав. Полежав так трохи, а тоді, не почувши інших пострілів, наважився піти на звук. «Мало що. Може, комусь знадобиться допомога?»

Здалеку побачив малесенькі плямки на снігу і поплівся по тому червоному сліду як слідопит. Під розлогою ялиною сидів Заболотний із простреленою ногою. Одна штанина просякнута кров'ю. Чоловік намагався затиснути дірку в носі пальцем та несамовито матюкався до зайця, якого міцно тримав за вуха. Лукич важко дихав і мало не плакав.

— Суко, — казав голосно, не помічаючи Дмитра, який заховався за кущі ліщини. — Що ж ти, падло, робиш, га?

Ці слова Кузьма Лукич звертав до зайця. Заєць був живий, і Стецюк не міг збагнути, чому прострелена не тварина, а кінцівка мисливця, і як цьому підстреленому мисливцю таки вдалось схопити чималого вгодованого русака за вуха. «Та ну його, цього Заболотного, до біса. Нехай тут і замерзне», — прийняв рішення Дмитро, тихцем розвернувся та якось так необережно ступив, що під його ногою дзвінко хруснув замерзлий патик.

— Хто тут? — голосно скрикнув Лукич і заволав що є духу: — А-а-а-а, рятуйте!!!

«Чортова ковінька», — тепер уже Стецюк не міг так просто покинути людину, най навіть ось таку, як цей сільський начальник. Зітхнув якось дивно й рушив до тієї ялини, під якою знаходився Лукич.

— Та чого ти кричиш, мов навіжений? — спокійно запитав Дмитро, вилізаючи зі свого сховку та швидко наближаючись до комнезамівця.

— Є таки Бог на небі! — здійняв руки вгору Заболотний.

Він так і не випустив зайця, і той бовтався, намагаючись вивільнитись, до крові дряпав Лукича по зап'ястку. Начальник спересердя гепнув зайця об стовбур дерева, сам скрикнув від болю, спричиненого розворотом усього тіла. Коли тварина затихла та бездиханно повисла, застогнав.

— Відпускати ще не можна, бо падло втече, оклигавши, — піднявся та сів на непритомного, а може, вже й вбитого зайця.

Дмитро перетис ногу комнезамівця джгутом, який зробив зі свого шкіряного ремня. Коли кровотеча спинилась, перемотав рану онучею, що її зняв із себе, залишившись у валянку на босу ногу.

— А як це так сталося, що заєць тебе встрелив? — засміявся Дмитро, і його сміх підхопив Лукич.

— Отака колізія, Мітю. Ти давай, мене кидай на плечі та тягни до села, а я тобі по дорозі все розповім.

Дмитро й гадки не мав відмовити навіть такому упиру, як Заболотний, у допомозі, але вирішив пограти в чоловіка на нервах.

— Не зможу я, Лукичу, тебе підняти. Ти ж на казенних харчах пузо від'їв, пудів зо п'ять важиш, а я, навпаки, охляв... завдяки тобі ж... Боюсь, не те що не дотягну, не закину на плечі.

Лукич почав нишпорити в кишені, шукаючи патрон до гвинтівки. Дмитро одним махом відібрав у нього зброю. У комнезамівця по обличчю пробігла тінь. Злякавшись, що односельчанин буде мститись, забелькотів:

— Не вбивай, Христом-Богом прошу. Зайця тобі віддам. Ну, не хочеш нести, не носи. Лиш як дійдеш до села, скажи нашим, що я тут.

Дмитро мовчки зник з поля зору Лукича. Той кричав прокляття йому вслід, а коли чоловік з'явився на галявині із

санями, на яких були акуратно складені гіляки, вишкірно по-сміхнувся.

Дорогою Лукич розповів чудернацьку історію про те, як біг за зайцем, зачепився за купину, що заховалась під снігом, та встрілив собі в ногу, а падаючи, причавив своїм тілом русака.

На знак подяки за врятоване життя Заболотний віддав Дмитрові здобич і попросив, аби той не патякав селом про його невдале полювання.

— Я скажу, що від куркулів відстрілювався, — розговорився Заболотний, — може, за це мені медаль дадуть... чи харчу більше.

* * *

У Дмитрової матері, висохлої од літ бабці, попухли ноги. Тоді то й вирішили на сімейній раді діставати заховане зерно. Старенька просила ще почекати, не зважати на неї. Мовляв, ноги то не від голоду попухли, а через старість.

— І лікар же ж казав, — силувалась говорити голосніше бабуся.

Лікар дійсно приходив. Фельдшер Трохим Лановський. Дивився, мацав бабцю, довго думав, а тоді й вимовив, наче вдавлений:

— Ну, дивіться... цей... готуйтеся... бо молодого кров гріє, а старого шо ж?..

Він натискав пальцем на пухлі бабині ноги, вивчав бабчиного язика, чухав підборіддя й виніс вердикт:

— Поганому животу і пироги вадять, — спохопився, що його давнішня улюблена приказка, яку він застосовував зазвичай для оголошення діагнозу, зараз звучить, як знущання. — Ну, коротше, тут уже медицина безсила. Шо я можу? — питав у Дмитра з такою досадою та безвихіддю, аж від тої досади й безвиході зривався йому на півні голос.

— Так це ж від голоду, мабуть? — питала Ярина, зазираючи лікареві в очі.

Сподівалась, що той напише якого рецепта на шматок хліба. Ні, фельдшер відводить очі й усе торочить про старість,

а не про голод. Бабуся вірить медику, киває ствердно й розмірковує, коли той уже йде з хати:

— Я вже стара, мені вже й час помирати, а ви ото, купочки тримайтесь, — казала, а тоді переходила на інше: — Чого ж оце Наталочка та Оксанка не навідуються додому, га?

Наталя й Оксана як пішли ото до міста, так і слід за ними зник. Рідні чекали від них звісточки: брати сумували, мати по-тай плакала, а бабуся лиш зітхала та хрестилась на образі, перенесені із покутя на піч.

* * *

Дівчата діставались міста незвичним шляхом, околясами, — до Пикова пішки в супроводі Тернового, а звідтіля поїздом до Калинівки, а вже звідти — товарняком, якого чекали, сидячи під дерев'яним присадкуватим двірцем, мало не півдобі. Потяги їхали повз станцію в обидва боки й не спинялись. Ті, хто чекав транспорту до вузлової станції, а таких налічувалось душ із півсотні, крутили головами, чіпляючись поглядами за вікна потягів далекого прямування. У тих вагонах відгодовані дво-підборідні чоловіки в майках та халатиках, у смугастих піжамах та світлих вишитих сорочках, відкушуючи пухкі пиріжечки чи прикладаючи до вуст стегно вареної курки, також спостерігали за тими, хто знаходився ззовні, на брудному пероні. За тими, хто випускає з посинілих губ та червоних носів хмари густої пари, за тими, хто тупцює на місці у якомусь туземному танку, аби зігріти замерзлі ноги, за тими, хто ковтає слину, вихоплюючи з веремії вікон одне, у якому хтось щось їсть. І можливо, у тому вагоні точилася культурна бесіда на кшталт такої:

— Але ж ви, товаришу, і смішний. Та хіба ж тримають курку загорнутою в серветку? Курку треба загортати в папір. А в пергамент ще краще.

— Дати тобі булочку, любий?

— Дивіться, дивіться, — перебивав хтось ту культурну бесіду й тицяв пальцем, чи пиріжком, а чи курячою ніжкою в шибку. — Таки потрібна індустріалізація, що не кажіть. Народ у нас забитий, дикий, до культури не привчений.

— Фу, — казала котрась товаришка, скирпивши симпатичного припудреного носика. — Чого ці жінки не слідкують за собою? Дивіться, ви бачите в них щічки? Це вже не модно бути такими здихлями.

І купе заходилося сміхом. Товариші їхали в далекі далі, вони були чи то інженерами, чи то письменниками, що славлять людей праці, чи може високими партійними чинами, — хто зна? Вони лиш промелькнули на станції «Калинівка» й за шість-сім годин уже будуть у Києві, а може, їх понесе ще далі — до Москви, а може, й на Соловки — не відбувати, а керувати. Вони, підхопивши свої елегантні валізи, сідатимуть із одного потяга на інший, не помічаючи тих, хто, всупереч моді тридцятих років, воліє носити впалі щоки й худі кінцівки замість криваво-молочних вилиць та міцних, м'язистих, а може, й драглистих ніг. Такі драглисті тіла бувають зазвичай від постійного переїдання калорійними стравами й малорухомого способу життя. Та драглистість — панський привілей. І як він міг вижити в революційній круговерті?!

«Як, напевно, добре їм у тих затишних вагонах, у тих смугастих піжамах», — міркувала Наталя, й одразу перекидалась її уява на мрії про Федю Солодовника. Уявляла його в подібній піжамі у їхній сільській хаті. А вона біля нього в'ється, як та горлиця. До Наталі притулилась Оксана, яка чи не єдина не зазірала у вікна потягів, а більше прислухалась до монотонного стукоту коліс. Під цей стукіт питала так само монотонно й розмірено:

— Що тепер буде? Що тепер буде?

— Усе буде добре, — тихо заспокоювала її старша сестра й гладила по голові, вкутаній у кілька хусток.

— Нічого доброго не буде, — відгукнувся невеличкий дядечко, який сидів близько до дівчат.

Він витер квадратною долонею схожого на дзьоб носа, шморгнув та важко ковтнув слину, ніби то й не слина зовсім, а якийсь камінь чи шматок глевкої глини. Впритул подивився на дівчат, дочекався, допоки потяг «Одеса — Київ» не грюкне останнім вагоном об калинівський перон, й продовжив:

— Он, дивіться, — кивнув головою, яка ховалась у піднятий високий комір кожуха, й дядько від цього скидався на якогось царя-батюшку чи боярина.

Наталя відхилилась від стіни, аби подивитись, куди махав дядько. Недалеко від них два кремезних вгодованих парубки волочуть, мов колоду, мертву жінку. Один вчепився за одну литку, другий — за іншу. У жінки напівзакриті очі, худе знесилене обличчя. Здається, що вона жива. Бо голова раз по раз підстрибує, потрапляючи на камінчик чи горбочок, і, здається, небіжчиця підтакує парубкам. Чоловіки не надто переймаються, досить активно спілкуються між собою на сторонні теми. Проходять повз дочок Стецюка. Чути уривки їхніх фраз.

— ...як довбану ногою.

— Забив?

— Та ні.

— Не спец ти ше.

На покійниці задирається спідниця — а під спідницею нічого. Дивитись неприємно, але Наталя дивиться. Закинуті за голову руки небіжчиці схожі на пруті.

— А що, як і нас із тобою так потягнуть? — питає перелякано Оксана.

— Не потягнуть! — підкарбовує Наталя, а дядько поряд філософськи посміхається.

— Ви ще не бачили, що в місті робиться. Але ж побачите. Аби лиш той клятий скотовоз швидше приїздив.

— А ви не знаєте, коли він приїде? — скоромовкою запитала в дядька маленька присадкувата жіночка, яка при більш прискіпливому погляді виявилась не жіночкою, а дитиною. Її виснажене обличчя здавалось набагато старішим, ніж воно було насправді.

— Зараз десь і приїде. Завжди після одеського невдовзі приїздить. Ач, сьогодні лиш одну забрали. А минулого разу то кількох відволокли. І все чоловіків. Це ж значить, поки поїзда того окаянного чекали, то люди й окочурились.

Увагу дядечка перебрала «жіночка», і вони заторохкотіли одне з одним, переповідаючи різні жахливі історії.

— Не слухай! — наказала Наталя молодшій сестрі й ближче притулилась до неї. — Скоро поїдемо. У місті все буде добре.

Сказала, а сама замріялась, аж поки до перону повільно, як вгодована корова після пасовиська, заповз товарний потяг.

Вагони були зовсім не схожі на ті, що півгодини тому промайнули повз станцію, до них не вибігав захеканий начальник у повній екіпіровці й з прапорцем у руках, не віддавав честь і не махав запоядливо рукою. Люди зі своїми пожитками вже юрмилась близенько до колії, аж декого чіпляв той дерев'яний вуж і тяг за собою. Селяни бігли за потягом, на ходу хапались за ноги тих, хто вже сидів на підлозі відкритих вагонів та метеляв кінцівками. Хтось подавав руку, хтось штовхав ногою причепу. На пероні зчинився гвалт, бо комусь здалось, що потяг не спиниться зовсім, а отак прокотиться й за мить набере швидкість, і тільки його й бачили. Рядами пасажирів прокотився нервовий шум, хтось гукнув: «Ганю, застрибуй», і замість котроїсь Гані застрибувати, кидаючи попереду себе мішки та клунки, почали всі. Люд давив одне одного, розштовхував, падав на землю, біг по таких, як сам, кричав, широко відкриваючи очі, ніс за собою Наталю та Оксану. Людський потік вніс дівчат в один із вагонів, і поїзд саме в цей час заскреготів гальмами, сіпнувся, аж в товарняку зробилось вільніше від того, що люди втрамбувались. Для годиться постояв не більше хвилини й так само повільно виїхав зі станції.

— По дорозі ше будуть заскакувати... як кому сили вистачить, — розповідалось у дальньому кутку вагона. — Та куди ти, Валеріяне, лізеш?

Білобровий Валеріан, хлопчина років п'ятнадцяти, пропи-хався ближче до відчинених дверей. Він не звертав уваги на репліки жінки, яка щойно ділилась знаннями, що невдовзі хтось буде намагатись застрибнути до вагона.

— Ось це я розумію, ось це дело, — голосно й дещо бравурно озвався Валеріан. — Оце дело! Мамо, бачте, скіко люду хоче в місті жити. А ви усе — ні та ні. Індустріалізація, мамо, це вам не гімно якесь. Якби гімно, то й не їхали б усі. Правда? — запитав у товпища.

Йому відповіла повна тиша, хоча до цього всі між собою тихенько гомоніли — кожен про своє.

— Правда? — шарпнув хлопчина Наталю за рукав, а вона, сердега, й не знала, що йому відповісти.

До Валеріана дісталась мати, дала йому підпотиличника, такого гучного, що луна прокотилась по всьому вагону й, ніби виправдовуючись, гучно мовила:

— Він у мене трохи тойво... несповна розуму, але він не буйний, — останні слова вона промовила до Наталі й потягла небуйного Валеріана, який продовжував сипати гаслами про індустріалізацію, углиб вагона. Уже звідтіля було чути його гучні й палкі промови і тихе бубоніння його матері. Вона розповідала, що два роки тому ні сіло ні впало хлопчина втратив розум. Возила мати його до лікарів міських, вони казали: «Треба лікувати».

— Хотіли відібрати його до інтернату, — шепотіла гаряче жінка. — Не дала. Воно хоч і трохи тее, без Бога в голові, але ж лагідне й незлобиве. Й по хазяйству допомагає. Батько його помер позаминулого року. У колгоспі балкою прибило. Казав колгосп, що допоможе в скрутну годину, та настала скрута — відвернулись. Приходжу, кажу: «Я б сама ще прохарчувалась, але ж Валеріан...» А вони мені: «Здавайте його до учрiдження». Та чи ж він скотина, щоб його здавать кудись? Ой-йой, оце їдемо. А куди їдемо, бозна? Сказала сусідка, що в місті вишивальниці потрібні, а я вишивальниця. Кажуть, робота буде, хліб буде, койку в бараці дадуть. От, лиш думаю, куди Валеріана діти, поки я на роботі буду.

— Так вам, напевно, можна буде роботу вдома робить, — озвався хтось, хто уважно слухав сповідь жінки.

Вона аж стріпнулась, говорила-бо ніби до себе, не сподіваючись, що комусь цікава чужа біда.

— Ви думаете? — запитала, а в голосі надія та радість.

Але відповіді не дочекалась, усі мовчали. Хтось мугикав пісню, хтось різався в карти, хтось хропів. Стецюківни роздивлялись краєвиди — неосяжні порожні поля, сіре набундючене небо й зграї ворон, що ширяють над тими порожніми полями в тому сірому небі, як чорні вісники смерті.

На залізничному вокзалі обласного центру снувало чимало заклопотаних справами людей — військових, чекістів, робітників. Хтось когось стрічав, хтось когось проводжав чи супроводжував. Товарняк, у якому їхали дівчата, затягли аж

за півкілометра від двірця й оточили небагатолюдним конвоєм — один озброєний працівник міськвідділу міліції на два вагони. Ці люди ходили по насипу широкими кроками й чекали, допоки народ почне сходити. Дядечко, який сидів біля дівчат ще в Калинівці, матеріалізувався в них за спинами й, проводжаючи поглядом вартового, який саме покрокував повз їхній вагон, гаряче скомандував:

— А тепер вйю! — й вистрибнув із вагона, як прудконога лань. І де в нього лиш сили взялись волокити на своєму худому тілі важкого кожуха та ще чималий мішок за спиною.

— Стоять! — заверещав що є сили вартовий та кинувся навздогін дядькові, витягаючи на ходу з кобури зброю та погрожуючи нею тим, хто лишився у вагоні.

Дядечко мчав до будівлі вокзалу й, десь не добігаючи метрів зі сто, різко звернув у підвороття, та тільки його й бачили. Пролунали кілька пострілів. Армієць пуляв у небо. Інші охоронці, нашорошивши вуха, дивились на нього, але спиною вловлювали найменший порух, аби не дати ще комусь із тих, хто приїхав до гостинного міста, просто так вільно вийти.

Переговоривши з підлеглими, старший групи — немолодий, з конячим обличчям чоловік, вибудував зі своїх колег загороджувальну смугу у хвості потяга й вже потому дав команду виходити з вагонів. Люди посунули до пропускнуго пункту.

— Ех, треба було драпати й собі, — ледь відкриваючи рота, бідкався молодий селянин років двадцяти. По його восковому обличчю блукали сірі тіні, а очі весь час були напівзакриті. Молодик хилитався, стоячи у велелюдній черзі, й здавалось, якби не щільні ряди пасажирів, він давно б упав на землю та вже й не зміг би встати. Кожен, хто почув його бідкання та встиг кинути на нього бодай короткий погляд, відзначив для себе подумки, що слово «драпати» не личить цьому охлялому чоловікові. Він міг би хіба що повзти чи в крайньому разі чалапати. А що його б уже точно наздогнала куля — у цьому не було жодного сумніву в жодного з тих, хто зайву хвилину думав не про власну долю, а про цього нікому невідомого хирлявого молодика.

До чекістів за якийсь час долучились міліціонери. Вони раз по раз дули у свої сюрчки, бо народ напирав. Пронизливий звук

тверезив некеровану масу людей, і вони припиняли шуміти, тиснути один одного й обурюватись. Дивним чином потік людей, після того як проходив повз охоронців закону, ділився навпіл — одних пропускали в місто, інших завертали до товарняка, який усе ще чекав на колії.

Наталі та Оксані один з чекістів кивнув ствердно, перед цим уважно їх роздивившись, і вони вийшли на довгу втопану стежку, що тяглась уздовж колії, аж до перону. Відійшовши подалі, озирнулись. Худий молодик стояв перед чекістами на колінах та благав пропустити його, але благання неслись кудись ген над голови охоронцям, і один із них не погидував штовхнути юнака ногою, як непотріб, як сміття. Той так і не зміг підвестись, лежав на боці, склавши руки між колінами та підтягши ті коліна. Виглядав, як викидень.

Ще дорогою до міста у торохкітливому вагоні люди говорили впівголоса про те, що охлялих та кволих у місто не пускають, бо вони, мовляв, починають жебракувати, а буває, й конають прямо посеред вулиць. Якісь жінки натирали обличчя шматочками буряка й радили Стецюківнам робити те саме. Дехто кусав губи всю дорогу, аби вони не видавались блідими, а радісно червоніли. Інші всю дорогу спали, набирались сили, аби подолати важку півкілометрову смугу без перешкод і не впасти передчасно.

У місті, особливо недалеко від залізниці, снували туди-сюди люди. Різні люди в різних справах. Бігла, перестрибуючи через невеличкі замерзлі калюжки, простоволоса секретарка з чималою текою під пахвою. Вона вправно оминала інших перехожих, повторюючи бадьоро: «Вибачте, товаришу» — і торкаючись до кожного, кого обганяла витонченою долонею. Юнка промайнула повз жінку, яка тримала на руках дитину. Юнка посміхнулась тій дитині. Труснула світлими кучерями й, широко перестрибнувши чергову баюру, загубилась у натовпі. Жінка з дитиною на руках топталась на місці, немічно озиралась навсібіч, важко дихала й у якусь мить перекинула всю вагу дитини на одну руку, а іншу витягла перед собою. Тоді повернула долоню так, щоб у неї можна було щось взяти. Жінка зазирала тим, хто проходив повз, у очі й, нічого не кажучи, тягла руку. Вона злякано продовжувала роззиратись,

вишукуючи серед цивільних людей тих, хто був вдягнений у міліцейську форму. І допоки їх не було в полі зору, допоки вони були зайняті іншими невідкладними справами, просила в одноплемінників хліба — безмовно й приречено.

Наталя запустила руку у вузол й витягла звідтіля яблуко, яке вклала у жінчину долоню. Яблуко ніби вросло між холодними пальцями, і жінка довго дивилась на нього, не наважуючись: дати плід дитині чи відкусити самій. Допоки вона дивилась на яблуко, до неї підбіг замурзаний хлопчина, не більш ніж десяти років. На ногах — чуні, підв'язані мотузками, на голові завелика шапка. Чоловічий піджак із закачаними рукавами підперезаний сплетеною із соломи вірвовкою. Він так швидко промайнув повз загальмовану жінку, що вона й не второпала, як із її долоні зникла та їжа, яку щойно дала Наталя. Хлопчина одним рухом впхав усе яблуко до рота, зробив кілька рухів щелепами й, бризкаючи слиною, зареготав на все горло. Жінка безпомічно й ніби байдуже дивилась на нього, не маючи сил зрушити з місця.

— Від-дай! — навіть не крикнула, а простогнала, й потяглась обличчям до малого безпритульника, вбраного в дрантя.

Він низав плечима, мовляв, про що мова, й, крутнувшись на місці, причепився до охайного чоловіка, який волів швидше дійти до квиткових кас і не слухати того, що каже йому обірванець. А малий уже заволав на все горло пісню про важку долю сироти.

Жінка з дитиною вклала всю силу в оте «віддай» і після сказаного опустила на землю й закрила очі.

— Пішли! — взявши під лікоть Оксану, наказала Наталя й потягла сестру подалі від цього місця.

Хотілось вірити, що десь у центрі міста все буде інакше. Але інакше не було. Містом блукали поодинокі громадяни, схожі на сновид. Обличчя опущені, рухи позбавлені жвавості. Біля магазинів — нескінченні черги за хлібом. У чергах такі самі знекровлені люди, підтримують одне одного. Недалеко від магазинів, під стовпами та парканами — мертві тіла. Ті, що на видноті, — ще свіжі, ті, які в закутках, — уже з ознаками тління. По вулиці, калатаючи роздובганими колесами, їде

крита підвода. Ця підвода спиняється біля мертвяків, з неї ліниво й з явною зневагою вистрибують трупарі. Вони без особливої шани чіпляють до трухлявих одержин мертвого тіла, а іноді й за саме тіло довгий ціпок з гачком на кінці й тягнуть те, що колись було людиною, до підводи. Уже тут хапають за руки-ноги й, замахнувшись задубілим трупом, кидають його в буду. Чути характерний тупий звук, який примушує здригнутись і самих трупарів і тих, хто знаходиться неподалік.

— А коли ж давати будуть? — кричить хтось з кінця черги.

— Стій там та чекай! — відповідають. — Коли? Коли треба, тоді й будуть.

— Давай хліба собі купимо, — каже Оксана Наталі та стає в кінець людського потоку.

Їхню розмову підслуховують інші з тих, хто стоїть у цій довгій веремії зморених голодом тіл.

— А карточки у вас є?

— Карточки?

— Хліб їдять ті, хто працює.

— А де тут у вас можна працювати? Ми саме для цього й приїхали.

— Їдуть, їдуть. Їдуть, а тоді тут мруть. Чи не можна вже в тих своїх селах мерти. Везуть вони сюди заразу всяку. Тут самим їсти немає чого, без цих... селянських недобитків, куркульських елементів, — голосно каже огрядна жінка, по якій зовсім не скажеш, що їй немає чого їсти.

* * *

Стецюківни десять днів намагались знайти роботу в місті, охляли зовсім, їли лиш те, що добрі люди вкладали їм у руки. Усе не наважувались повертатись додому. Що скажуть батькам? Вони облюбували місце недалеко від магазину, під парканом, люди інколи давали не хліба, ні, але яку жменю зернят чи грушку. Спати ходили до вокзалу — робили вигляд, що чекають на поїзд.

Але якось, однієї, не сказати що погожої, днини це скінчилось.

— Це ж чого такі дівки дебели та з простягнуною рукою сидять тут? — гнівне запитання примусило дівчат підняти голови.

Перед ними стовбичила висока й червонощока дівка в червоній хустинці. На дівчині була шкіряна куртка, як на кавалеристові. Вона широко розставила ноги й дивилась на селянок як на ворогів народу, склавши до купи широкі чорні брови.

— Вставай, прокляттем закліймьонний... — буркнула до них. — На завод підете працювати? Чи й далі під забором сидітимете?

— Підемо! — зраділи Стецюківни й мало рук не цілували чорнобровій незнайомці.

Дорогою комсомолка підбрала ще з десяток більш-менш годящих для роботи хлопців та дівчат. Із нею просились старші люди, але жінка була невблаганна — їй потрібна молодь.

— Вам уже до комсомолу пізно, — казала чоловікам та жінкам, — їдьте в село — хліб давайте державі. А мені комсомольський осередок треба створити, і крапка.

Дівчата були оформлені на роботу. Оксана — на цегельний завод, Наталя — на цукроварню. Розселили до робітничого бараку, який був підписаний на вході: «Гуртожиток вивільненої молоді». У гуртожитку було три великих кімнати — чоловіча, жіноча й для сімейних. Перед тим як записати Наталю та Оксану до заводських, комсомолка Зіна Трубник — ота чорноброва — взяла з дівчат письмові заяви про вступ до комсомолу. Окрім цього, Стецюківни в автобіографії зазначили своє походження як бідняцьке й написали, що вони сироти.

Другого дня Наталку та Оксанку супроводили до лікарні, де їх ретельно оглянула привітна жінка в білому халаті. Жінка мацала холодними руками дівочі животи та груди, допитувала про цноту, про стосунки з чоловіками. Дівчата червоніли й не відали, що його відповідати, щоб було правильно.

— Стосунки з чоловічою статтю? — лаконічно кинула лікарка й, скривившись мов середя на п'ятницю, зиркнула на Наталю з-під окулярів.

— Так! — ніяковіла Наталя, згадуючи свого коханого Федора. Хіба ж це не стосунки: він на неї так дивився і вона на нього. А коли підходили близько одне до одного, то аж пекло всередині і рум'янцем заливало. І свататись хотів приходити, аби не біда оця...

— З якого віку? — чекає на відповідь і тут-таки ставить уточнююче запитання: — Коли ноги почала до нього розставляти?

Бліде обличчя старшої дочки Дмитра запалало диким вогнем, очі наповнились слізьми, й дівчині перебило дихання. Оксана розкрила було рота, аби стати на захист сестри, але працівниця лікарні махнула рукою на дівчат та втомлено мовила:

— Відсталі селянки, про що я в них питаю. То що? Цнота на місці? Ніхто не зазіхав? — вона швидко шкрябала ручкою, аж із-під пера вибризували дрібні цяточки чорнила, й весь час пхенькала — насміхалась з дівчої цноти.

Насамкінець поставила кожній штамп на формулярі й випустила із медичного пункту. Під дверима на дівчат чекала комсорг — у тій самій червоній хустині та тій самій шкірянці, хіба що на ногах у неї були не чоботи, як учора, а черевички на шнурівці.

Оселившись у робітничому гуртожитку, сестри не приховували своєї радості — усе не задубіли під парканом, усе не повернули додому, додавши два зайві роти, і тепер зможуть ще й родині допомогти. Світле майбуття майоріло десь попереду й гріло дівчат зсередини. Сусідки по кімнаті сповістили, що харчуватимуть дівчат у їдальнях при їхніх заводах двічі на добу і з собою видаватимуть ще по п'ятдесят грамів хліба. Наталя шепотіла вночі своїй сестричці, влігшись із нею на одне незручне ліжко:

— Будемо їсти одну порцію на двох, а решту раз на тиждень носитимемо додому.

— Ага, і баланду також понесете додому? — почулось із сусідніх ліжок, після чого кімната залилась веселим дівочим сміхом.

— Баланду? — запитала Наталя. — А це що таке?

— О, ви що, куркулі?

— Ні! — хором відповіли Стецюківни, злякавшись, що їх от-от розсекретять.

— Не знають вони, що це таке. Баланда і є баланда, чи, може, ви там, у себе в селі задрипаному, крем-брюле їли? — знову війнуло смішками, і в усіх куди й подівся сон.

Оксана, всівшись, як туркеня на ліжку, розповідала молодим робітницям цегельного заводу, як казочку про ті смаколики, які

готувала зазвичай їхня мама, а вони — старші Стецюківни — завжди допомагали їй і разом із тим навчались премудростей куховарства. Мама казала: «Заміж вийдете — як знайдете», і дівчатка мріяли вийти за гарних хлопців та пригощати їх щодень новими кулінарними видумами. Наталя, слухаючи розповідь сестри, згадувала Федю, намагалась уявити, що він зараз їсть.

Федя! Як вона його любила. І чому всі навкруги торочили, що треба ще кілька років почекати із жениханнями? Батьки, що з одного, що з іншого боку, казали, що вони ще малі для вінчання. Жодного разу Наталя ще не розмовляла зі своїм обранцем наодинці і зараз дуже шкодувала з цього приводу.

Вкладалась на тверду подушку й уявляла, як близьенько тулиться до Феді, як він віддмухується від її лоскотливого шовкового волосся і як вони спілкуються. Про все: про урожай і погоду, про сусідських дітей, про смачні пиріжки, якими перед цим пригощались. І в її мріях Федя завжди питав: «І де ж ти таку смакоту навчилась виробляти?», а вона відповідала: «Як є із чого, то можна виробляти».

— Як є із чого, то можна виробляти, — розповідала Оксана цікавим заводським подругам. — От, наприклад, борщ. Тут головне — не перетримати в печі. І недотримати не можна... — махала пальчиком, як, буває, вчителька махає перед носом учня.

— Так, а скільки хвилин тримати його в тій печі? — питали дівки. — Бо на примусі треба той борщ півдня варити, мабуть. Поки закипить, поки квасоля розвариться, поки капуста. По годиннику скільки?

— Скільки по годиннику? — каже здивовано Оксана. — Та немає в нас ніякого годинника. Я так знаю. Саме треба стільки тримати, доки тісто сходить на хліб. Лишень воно зійшло — час борщ виймати, а хлібини ставити.

— Ну, борщ — це таке, і ми варили. Хліб — також справа нескладна, — протяжно резюмувала секретар комсомольської організації Зіна Трубник.

— Може, й так, — погодилась Оксана та лягла біля замріяної сестри, аби до ранку згадувати обличчя мами й татуса, а також молодших братів.

* * *

У передостанній день листопада вночі тихо відійшла в потойбіччя бабуся — мати Дмитра Стецюка. По світанку вона лежала на своєму звичному місті, мирно склавши на грудях витончені голодом руки. Закриті очі зяли чорними западинами, ніби саме туди, у ті безмежні провалля, пірнув скрипучий голод. Дмитро та Ярина безмовно дивились на охололе тіло матері. Чоловік заплющувався, аж давив повіками на очні яблука, до мерехтіння в очах, до болю в скронях.

Бабцю кволо відспівав піп-розстрига, якому пообіцяли склянку зерна після завершення ритуалу. Допоки тіло матері лежало на столі й чекало на поховання, у родині радились щодо місця захоронення.

— Ми не доволочемо її по такому снігу до цвинтаря, — монотонно рекла Ярина.

— Яму копати треба дні три, — не своїм голосом басив Дмитро, і його повіки самі по собі опускались на очі, як важкі ляди. — На городі можна, — додав після довгої паузи й приліг на лаву. — Попросимо когось допомогти.

— Терновий як прийде... якщо прийде... — Ярина, човгаючи ногами, зробила кілька кроків до покуття, підхопила плетене рядно, пододала відстань у кілька метрів, ніби підкорювала найвищу вершину світу, й, накривши Дмитра тим рядном, собі повалилась на сусідню лаву — сил дійти до ліжка, де, розмірено дихаючи, лежали діти, вже не віднайшлось.

Терновий приходив до Стецюків раз на кілька днів, приносив трохи своєї пайки дітям. Хоча й сам ледь клигав, пристав на прохання Ярини — допоміг у такій копіткій та невідкладній справі.

На городі, біля межі, розвели багаття, щоб бодай трохи прогріти мерзлу землю. Бо ж та земля ніби дитина, що не хоче їсти й зціплює при цьому зуби, склепила свої обійми й, здавалось, не бажала приймати в себе нових мерців. Ніби вже ті трупи, що наситили її по зав'язку, не дають дозволу на додаткові надходження — упираються всіма кістками зсередини.

Клаптик городу, на якому яскраво й весело палали дровенята, засочився відлигою, подобрів, просяк вологою. Як просякала

колись слізьми носова хустинка в руках тендітної пані, яка, дивлячись на сільських дітей, не могла втримати в собі замилювання, й ті замилювання лились ручаями по її порцелянових щоках. Чогось саме зараз Терновому згадалась та панночка. Він навчався у школі, а вона приїхала до тієї школи із цукерками та книжками...

— Копаймо, — вивів Тернового із мандрівки по минувшині Дмитро.

Почали копати. Знесилені руки не могли дати ради заступам, чоловіки працювали з великими перервами — стояли, поклавши голови на долоні, складені хрест-навхрест на держаках лопат. Ті держакі лопат походили на диби. Ярина крізь вікно слідкувала за двома темними силуетами, що ледь-ледь рухались у мороці сірого ранку. Діти з цікавістю роздивлялись мертву бабусю. Андрій гонив Юстина від небіжчиці. А коли той не йшов, пригортав його личко до себе, затуляючи долонями очі. Сам тим часом влипав поглядом у воскове нерухоме і якесь незнайоме обличчя, впізнавав смерть, відчував її всередині себе, дивився на почорнілі бабусині повіки й переводив стурбований погляд на матір. «У неї такі самі». У цих чорних колах навкруг потьмянілих очей чекала на своє смерть. Діти це второпали і, що найголовніше, зовсім не боялись її, цієї загадкової та незбагненої гості. У хаті панувала густа, млосна тиша. Усі чогось чекали, але самі не знали чого. Ярині мріялось, що разом зі старенькою їхню оселю покинуть негаразди й, закопавши це вистраждане тіло в землю, вони оддадуть свою жертву й завдяки цій жертві будуть врятовані діти. Жінка обвела поглядом синів, встала із ослона й, похитуючись, підійшла до столу.

— Йдіть сюди, діточки, будемо прощатись із бабцею.

Двоє чоловіків не спроможні були із бодай невеликим пошанівком винести тіло з хати. Бабцю мало не впустили, знімаючи зі столу. Поклали на куфайку й поволокли спочатку по хаті, акуратно перетягуючи на порогах, а тоді й на город. Ярина допомагала волокти — притримувала голову.

Спустили тіло до ями, прикрили обличчя й складені руки рушником, попросили пробачення в старенької за порушення обрядовості, швидко засипали могилу й вже не могли зрушити з місця. Мовчали, дивлячись, як на грудчастий горбочок свіжої

могили падає пір'ям ангелів лапатий сніг. Ті пір'їни торкались землі й тут-таки танули.

Ярина повернулася з городу вщент знесилена. Дочвалала до покуття й повільно опустилась на коліна перед образом, не відводячи погляду від осяйного обличчя Матері усіх матерів. Гаряче, хоч і безмовно, молилась. Її пересохлі губи гарячково ворушились. Зверталась Ярина до Бога, але не так, як її вчили ще з дитинства. Не завчену старослов'янську незрозумілу молитву вона промовляла, а своїми словами спілкувалась із Всевишнім, ніби говорила із подругою чи з чоловіком.

— Головне, — шепотіла зосереджено і, замість скласти руки в молитовній фігурі, емоційно розмахувала ними — і де лиш сили взялись? — Головне, аби на городі більше не було могил. Одна — це ще куди не йшло... важкий час, можна зрозуміти. Але, Господи, ми ж на тебе сподіваємось. Ти ж не допусти. Змилуйся над нами, — переводила дух, стояла якийсь час мовчки, опустивши голову, і так їй хотілось лягти на долівку, розкинути руки й вже так продовжувати молитись, але боялась впасти у сон, у сон одчаю та безсилля. Піднімала обличчя до ікони й продовжувала: — Ну, нехай і не наді мною змилуйся. Бери й мене, якщо вже... най так і буде. — Трохи підвищувала голос і озиралась — перевірити, чи не чують діти. Ні, сплять уже — повідкривали ротика. Ярина замилювалась на них, а тоді враз згадала про молитву й із божевільними нотками зашепотіла далі: — Якщо тобі треба, то забери і Дмитра... Але ж діти. — Не замислюючись над тим, що робить, помахала вказівним до образа так, ніби погрожувала вищій силі. У голосі з'явилась хрипота: — Хай би жили, Боженько. Най би вони жили. Хіба це так важко? Тобі ж нічого не важко — то я тебе прошу — нехай діти живуть... — жінка опанувала свою емоцію, вже тепер склала руки корабликом на рівні сонячного сплетіння і, заплющивши очі, повела далі. — Вони зовсім по-іншому житимуть. От, їй-бо! І церкви відбудують, і гнівати тебе не стануть. Лиш зроби так, аби весна прийшла скоріше. І зроби так, — переходила на повний шепіт, — щоб ми змогли витягти зерно. Щоб ніхто не побачив, бо ж тоді нам — кінець. Заберуть, і що? — схилила голову на плече, ніби очікуючи відповіді.

— Треба діставати зерно, — увійшовши до хати, мовив Дмитро.

* * *

Остання ніч останнього осіннього місяця видалась ясною, зневоднене, витончене легким морозцем повітря аж дзвеніло, зірки та кругле, мов гарбуз, наливне світило перетворювали цей пейзаж на бутафорію, на штучні декорації до якісної театральної постановки. І чого саме цієї видної ночі їм замарилось тягти зерно зі сховку? Треба ж було почекати завірюхи, заметілі та іншої негоди, коли й пси на вулицю не виходять... але які там пси? Не бачив уже давно ніхто на вулицях ні собак, ані котів, ані пташечки дрібненької. Зголоднілі люди ловили й їли. А хіба в тому є якийсь гріх? Гріх у іншому.

— Обережно, обережно, — чулося перешіптування від городу Стецюків.

Дмитро був зодягнений у подерту куфайку, підперезану жіночиною вовняною хустиною. Цей одяг робив його доволі округлим, попри те що чоловік добряче схуд за останній місяць. Він раз у раз виставляв голову із ями й замовкав, жестом примушуючи Ярину робити те саме. Прислухався до тиші, вдивлявся в простір, дихав через раз. У світлі місяця милувався жіночим обличчям. Встигав подумати про її красу і про те, що в Ярини запали щоки і вже не видно тих звабливих ямочок, які так любив. Саме на ці ямочки й повівся, коли вперше побачив веселу й гостру на язик Ярину. Було це на базарі, Дмитрів батько привіз на торг свій товар, а син був із ним — уже вдівець: дві дочки залишились на ньому. Поруч зі старим Стецюком тоді торгувала зовсім юна Ярина. Вона продавала часник і вправно зазивала покупців і до себе, й до сусідів по місцю на базарі.

— От, таку б мені невістку! — сказав був тоді Дмитрів неньо.

— Так беріть! — відразу взялась за справу Ярина. В очах світився гумор, кепкування, іронія.

І Дмитро взяв, бо ж такі ямочки в неї були. А тепер куди й поділись. Втонули в щоденній турботі про хліб насущний.

— Тримай! — коротко скомандував Дмитро. — Міцніше, голубко, не впусти.

Чоловік силувався підняти із ями замотане в старе рядно відро.

Довгенько побабравшись над прірвою, витягли на сніг обліплений соломою клунок. Дмитро нашвидкуруч закидав яму й, наче злодій, раз по раз озирався. Разом втрамбували ногами рихлу землю, Ярина накидала на свіжоскопане місце зітлілого листя, притрусила сніжком з іншого місця й, дивлячись у ясне небо, попросила в нього видати до ранку трішечки нового снігу. Затим, наче шуліки, обоє Стецюків вчепились червоними од холоду пальцями за відтягнуті «вуха» дряпкої задубілої ряднини й потягли вузол до хати. Швиденько обстукали взуття від бруду, зняли його та увійшли до темних сіней.

— Нехай, — тихо сказав Дмитро й взявся за клямку вхідних дверей. — Замкну, тоді щось робитимемо.

— Не замикай, Мітю, не нада, — різонуло і Дмитрові, і Ярині по серцях чужим голосом.

На ослоні, біля столика з відром води та квартою на ньому, сидів Заболотний. Він подлубався в носі, обмив пальці у відрі й, цмокнувши, почав:

— Наморозився я, за вами наблюдаючи.

Тоді огидно шморгнув і вичовп носа прямо на підлогу, затуливши пальцем одну ніздрю.

— Зайшов ото в хату, дай, думаю, трохи обігріюсь, все одно ж ви сюди заховане попрете. Добре, що я на діжурстві, а не ці зальотні. Бо ті б відразу здійняли бучу, гвинтівками почали б махати. А який із цього зиск?

Допоки Кузьма Лукич розмірено говорив, Ярина та Дмитро, не змовляючись між собою, вирішили його вкатрупити просто тут, от зараз. Лиш мізкували, чим би для початку оглушити мерзотника. Заболотний, ніби прочитавши їхні потаємні думки та лизнувши слинявим язиком по губах, показав свого маузера, націленого на Ярину.

— Ви тут, цейго, злодійства не замишляйте. Вам і тієї статті хватить, що вклепають за приховування зерна.

Комнезамівець підвівся з ослона та, підійшовши до хатніх дверей, прочинив їх трішки, зазирнув усередину, пересвідчився, що там усе тихо, та посміхнувся, почесавши зброєю свою шию.

— Оце так ви хочете нове життя запровадити? — запитав Дмитро. — Нову людину виростити, а тих, що є, — змінити. А що в тобі, Кузьмо, змінилось? Ти, як був грабіжником, так ним і лишився.

Кузьма Лукич захихотів. Дрібненько, єхидно.

Заболотний жив у Веселівці з народження. Його батьки були добрі люди, але єдиного сина не змогли втримати в руках. Хлопця змалечку тягло до чужого. І де його лиш люди не ловили за руку. І на базарі, і на залізничних станціях, і в лісі. Кузьма злигався із такими самими бандюжками, як сам, і виїшов на широку дорогу. Люди гомоніли, що за рік до революції Заболотний потрапив до буцегарні за те, що в складі озброєної банди захопив вантаж із грошима та золотом. Їх упіймали та присудили по сім років каторги. Але коли сталась революція, всіх отаких повипускали. Кузьма тоді скумекав що до чого й до партії бігом заплигнув, аби показати, що він ідейно грабунки чинив. Безпринципний Заболотний і до чорта у почт записався б, аби не йти на каторгу. Відтоді він в селі за головного був, аж поки не прислали сюди Паламарчука.

— Так-от, я шо думаю, товариші, — бадьоро походжав навколо згортка з зерном Заболотний. — Я оце заберу, — підняв його двома руками, зважив, кілька разів відірвавши від підлоги. — Ого, добре втрамбували.

— Кузьмо Лукичу, діти... — вичавила із себе Ярина.

— Не треба цього, Кузьмо. Не треба, — мовив тихо, але із погрозою Дмитро.

— Так я ж не звір який, — кинув Заболотний у простір сіней.

Він розв'язав вузол, розрізав ножом мотузязчя, зняв з відра покришку та нагріб двома опасистими долоньями зерна. Не нахилиючись, висипав його на підлогу крізь вузьку щілину між долоньями. Зернини радісно шаруділи, опускаючись струменем донизу, й, відбиваючись од підлоги, скакали, як грайливі цуценята. Декілька зернин кольнули Дмитра по босих ногах. Від відчував серцем, як ті пшеничні дітки лежать сиротами на глиняній підлозі, і йому ще більше хотілось вдупити односельця.

— Я ще дам, — наповнений відчуттям гордості за свою щедрість, Заболотний нагрів ще дві жмені і, тепер уже схилившись, поклав купкою під ноги Ярині.

Хазяйновито скрутив два вузли, крекнувши, закинув клумок собі на плечі та мовчки пошкандибав до виходу. Коли непроханий гість вийшов, Дмитро в один рух зачинив двері на клямку, стукнув кулаком по одвірку, аж до крові розбив долоню.

— Най би ти тоді здох у лісі, — прогарчав.

Ярина, ставши на коліна, по дрібці збирала розсипане зерно, весь час повторюючи:

— Нічого-нічого, поки це є, а там інше виймемо. Дмитре, це ж добре, що Лукич забрав, а якби ці горлохвати буксирники, ті чужинці? Вони б усе вийняли. А так, віддали йому процент... Людині також жити хочеться. І гляди, не арештували.

Ярина поспіхом заховала пшеницю в торбинку, яку прип'яла мотузком зісподу зібраної тетянкою спідниці.

За тиждень після нічного випадку до Стецюків уже офіційно й удень завітали трясуні, очолювані Калюжним і Заболотним. Останній робив вигляд, що нічого від Стецюків не отримував.

— Нам тут вісточку принесли... кажуть, у вас хліб є захищений... Значить хочемо совєцьку владу скинути, да? Де хліб, суки! — заверещав, мов різаний, начальник комнезаму.

— Я скажу, де хліб... — почав був Дмитро, вийшовши наперед й дивлячись налитими кров'ю очима не на односельця, а на Калюжного.

Не давши Дмитрові договорити, Заболотний зарядив йому по обличчю кулаком — раз і тут-таки вдруге. Чоловік похитнувся, але втримався на ногах скоріше завдяки силі волі, ніж фізичній силі, од якої й сліду не лишилось. Втер долонею заюшеного червоним рота, виплюнув на підлогу закривавлений зуб й помацав порожнє місце, де той зуб ріс. Ярина кинулась було до активістів, але відразу отримала влучний удар боком гвинтівки спочатку в живіт, а тоді, коли вже лежала на підлозі, два рази по спині. Із жінки вирвались глухі стогони. Діти кинулись до матері, але Калюжний їх спинив, відкинув, мов кошенят, одним помахом дужої руки. Підстрибнув до Дмитра

та вгамселив його по вухах двома долонями. Дмитро впав біля дружини, схопившись за голову, — удар Калюжного виявився професійним, і з вух селянина цівками стікала на підлогу кров. Він дивився на дружину й хапав повітря широко відкритим ротом. Ярина повільно підняла руку й погладила чоловіка по щоці.

— Де зерно? — заволав що є сили комісар, і Юстин із Андрієм залізли під ліжку й звідти дивились, як б'ють їхніх батьків — ногами, руками, прикладами.

— Закрий очі, Юстинцю, закрий очі, — пошепки благав старший братик і показував, як треба закривати очі.

Юстин дрібно кліпав повіками й не міг відірватись від споглядання цієї моторошної картини — з облич його батьків шматками летіла глевка кров'яниста маса, коли чийсь брудний черевик торкався їхнього обличчя. Дмитра та Ярину підняли на ноги й почали допитувати. А ті мовчали, мов заціпило їм.

— Та най не кажуть, — зверхньо озвався Заболотний. — Я ж слідкував за ними, паскудниками, — напускаючи на себе поважності, зітхнув та продовжив: — Ходімо, товариші, покажу, де копати.

Заболотний чвиркнув крізь зуби, підійшов впритул до Дмитра, зазирнув йому в одне око, яке, на відміну від іншого — підбитого й запухлого, випромінювало ненависть, взяв чоловіка за барки й процідив:

— Ех, ви, куркуляки!

З усієї сили довбанув Дмитра об стіну. Чоловік повільно сповз на підлогу, залишаючи на білому тлі стіни червону стежечку.

— Гайда! — рвучко гаркнув Калюжний, показуючи Заболотному, хто тут головний. Кузьма Лукич улесливо усміхнувся начальнику.

— На городі закопали, упирі. У мене записані координати. Там від пеньочка треба рахувати кроки.

Дмитро підвів голову, подивився у саму глибочінь ясно-блакитних Лукичевих очей та прожебонів:

— Я ж тебе від смерті врятував. У лісі... тоді...

Лукич розставив врізнобіч довгі мускулісті руки й, озираячись на усіх, хто був у хаті, вимовив:

— Так, а я тобі зайця дав, — незадоволено пхикнув і додав: — От, народ! Куркулі, одним словом. Усе їм мало.

2000-ні

Цілісінький день надворі панує по-весняному тепла й сонячна погода. Незважаючи на це, надвечір календарна осінь бере свого. У вікна перелякано й поривчасто стукається потужний вітер, кидаючи на шибки масивні краплі дощу. Той дощ відбиває дріб об скло. З кожним новим поривом вітру все сильніше та загрозливіше ляпотить. Перетворюється на крижаний мак, рясно пересіяний із чималими бурулями граду. Негода щосили мститья теплу. Морозяною вологою і вітряними завиваннями ритуально закликає на зміну пізній різноколірній осені лаконічну у своєму забарвленні зиму. Постарілий листопад чіпляється за життя суглобистим гіллям голих дерев, не бажає миритись із невідворотним майбутнім, сперечається з Творцем, відмовляється відступати й докладає чималих зусиль, аби розтопити перший сніг. Листопад парує ще не остиглою остаточно землею, вкриває її, мов рядюгою, страпатим шаром пожовклого, пом'ятого й зотлілого листя, яке вже не кружляє безтурботно, як у жовтні, а сумно припадає в росяних риданнях до землі.

У мурашниках-багатоповерхівках різними відтінками електричного світла спалахують одне за одним квадратики численних віконць. І що темніше робиться надворі, то більше вогників майорить на темному тлі закованого в горизонти простору. Цього дня світло в більшості міських квартир не схоже само на себе — воно тьмяніше, ніж зазвичай, і сконцентроване лиш на невеликій рухливій цятці десь у кутку вікна-прямокутника. Люди запалюють свічки: від тоненьких медового кольору, які зазвичай ставлять у храмах «за здоров'є» чи «за упокій», до білих побутових чи кольорових з ароматизаторами. Темно-жовті воскові олівчики тліють швидко й першими закінчують своє життя, залишаючи по собі лиш плавлену калюжку та легкий нагар на підвіконні. Запалюючи цю свічку, сучасна міська людина воленс-ноленс уявляє собі покійника із подібною свічечкою в складених на грудях руках — бабцю чи діда, які вже

давно віддали Богу душу й тепер нагадали про себе ось цим нехитрим восковим патичком.

Інші люди використовують білі із крихкого воску свічки, які лишилися у хазяйстві українців з тих часів, коли у містах та селах через неабияку економію вимикали надовго світло. До тих свічок на додачу, якщо пошукати добре, можна знайти й сухий спирт, бо ж дехто мав електричну плиту, а готувати їжу треба було й за умови тотального вимкнення електрики. Ті, хто запалювали ці свічки, поринали надовго в спогади про безжальні, а комусь і веселі дев'яності, замислювались, згадуючи своє безтурботне дитинство, а чи бурхливу юність.

Кольорові й оздоблені різними виліпленими із воску витребеньками, як-от троянди, серця чи зайчики зі слониками, а також грубі присадкуваті свічки з різними ароматами — від простого зеленого яблука, яким пахтить кожен салон маршрутки в місті, до екзотичного манго-маракуї, які зазвичай використовуються як засіб для знищення молі, запалювали естети й гурмани, люди з вищого світу, а також водії можновладців, подруги депутатів, свати народних артистів та до них наближені.

Запалювання свічок наприкінці листопада єднало різних людей у селах, селищах, містечках та містах різного підпорядкування, зближувало їх у поривах згадувати про загиблих, замордованих та заморених голодом. Кожен дивився на свою свічку й заглиблювався в міркування. І не важливо, що, врешті-решт зринуло, із пам'яті. Важливо, що підсвідомість починала працювати. Бодай на одну хвилию збурювала генетичну пам'ять, і хто зна, можливо, за кілька десятиліть та пам'ять таки дасться взнаки й багатомільйонний народ візьметься до дій. А поки що багато хто зробив перший крок — запалив свою свічку у вікні власної тихої та теплої оселі: чи комфортабельної чи занедбаної — то вже не важливо.

Ліда стоїть біля вікна кухні й вдивляється в далечінь, намагаючись полічити усі ті невеличкі язички полум'я, що з'явилися і ще утворюються у сусідніх будинках й у тих, які знаходяться далі, за найближчими від її дому, і від яких видно лиш верхні поверхи. Раптом до неї доходить, що в її оселі ще не запалений вогонь

пам'яті. Вона боляче ляскає себе по стегнах та гукає голосно, аби її почули у вітальні.:

— Ігорю! Ігорю! Ігорю, де свічка?

— Яка свічка? — своєю чергою, тихо питає чоловік, який щойно зайшов до кухні. Його спокійна манера спілкування бісить Ліду. — Ти чого без світла сидиш? — У кухні спалахує світло. — Помішай картоплю, бо ж горить!

Чоловік підходить до сковорідки, на ходу хапаючи пухку стьобану рукавицю й вставляючи в неї правицю. Береться за гарячу ручку, спеціальною тефлоною лопаткою підважує нарізану скибочками бараболю і, мов професійний шеф-кухар, одним махом перевертає її іншим боком до пательні. Картопля хизується зі сковорідки темно-коричневими боками та хижо шкварчить, плюючись дрібними крапельками розпеченої олії. Ігор виконує біля плити щось на кшталт ритуального танцю, намагаючись уникнути масного бомбардування.

Тим часом Ліда, кидаючи кпини щодо чоловікової здатності вправно виконувати хореографічні етюди, заходилась нишпорити по закутках кухні та поличках меблів. Вона рвучко витягає полиці, викидає на підлогу зіжмакані поліетиленові пакети, лляні серветки, рушники і насамкінець дістається до товстої, п'ять сантиметрів діаметром, білої декоративної свічі. Цю глибу просто не можна назвати свічкою, бо ж її розміри та пафосний вигляд не дозволяють язикові повертатись в іншому напрямку, ніж у тому, аби вимовити, дивлячись на неї: «Свіча». На свічі срібними пацьорками-павутинками виведено обриси матері й дитини в профіль. Ті два силуети тягнуться руками й усіма своїми прозорими тілами до хреста. Сам хрест, на відміну від обрисів людей, повністю залитий золотою фарбою і лиш обведений сріблянкою. Сей витвір ритуального мистецтва був куплений у церковній крамниці, коли хрестили Сашка. Малому тоді було років зо п'ять, і він хапався за свічу, навіть намагався її відкусити, бо думав, що то гігантське морозиво. Від часу придбання майже метрова свічка втратила одну третину свого білого тіла. Її ставили у двохсотграмову склянку, аби не впала, та ставили на підвіконня у день вшанування чиєїсь пам'яті. Коли по телевізору та радіо впродовж дня нагадували: Афганістан, чи Чорнобиль, чи... Голодомор.

— І чого вони щороку в інший день вшановують? — запитав Ігор.

Він насипав собі повну тарілку смаженої картоплі, понишпорив у холодильник на предмет котлет, взяв собі дві, витяг з трилітрового слоїка квашену помідору, подумав хвилину й дістав ще одну та пішов із тарілкою до вітальні. Звідти почулось характерне шипіння, яке зазвичай спричиняє старий телевізор, який уже увімкнули, але він ще не нагрівся до пугтя. Після шипіння до квартири увірвались бравурні звуки ротарівської «Хуторянки». Ігор гучно підспівував з набитим ротом.

— Ігорю! — закричала Ліда і тут-таки виникла у дверному отворі.

Жінка покрутила біля скроні вказівним пальцем і багатозначно підняла плечі.

— Ой, сорі, забувся, — зреагував на ситуацію чоловік і потягнувся за пультом.

На центральних, загальноукраїнських та місцевих каналах відгодовані чиновники, численні аналітики, псевдо- і непсевдоісторики, модно вдягнені ведучі витонченою українською чи навіть російською мовою, а іноді й суржилом сповіщали про факти геноциду під час Голодомору тисяча дев'ятсот тридцять другого — тисяча дев'ятсот тридцять третього років. Розводили полеміку про те, що цей факт ще остаточно не доведений. Перебивались ці страшні одкровення рекламною паузою, у якій або смажили курку й поливали її «корисним» соусом, або закликали відвідати «Макдональдс», або провести незабутній час із коханою в ресторані італійської кухні.

Ліда перехопила пульт, натисла одна по одній кілька клавiш. Клацала доти, доки не знайшла спокійного, але страшного у своїй лаконічності документального фільму про українське село початку тридцятих років. Диктор низьким приємним голо-сом розмірено вів свою оповідь про грудень тридцять другого. Ігор та його дружина, яка присіла на бильце дивана і так застигла, вп'ялись поглядами в екран і вже не могли поворухнутись. Чоловік відклав убік тарілку — апетит кудись подівся. Розповідь, позбавлена будь-якого пафосу та натиску, просочувалась усередину цих двох слухачів і заводила потужний

двигун у їхніх серцях. Стримуючи серцебиття, Ліда попросила чоловіка:

— Я не можу цього слухати, здається, помру.

— Може, вимкнемо? — Ігор з надією подивився на вечерю, яка підступно холола.

— Не можна, Олексійовичу. Треба слухати.

Ігорю спливла із закапелків пам'яті розповідь його батька, який саме народився у рік панування в Україні голодної смерті. Розповідь про бабусю Софію, котру він, онук, ніколи не бачив. Померла жінка, залишивши Ігорового батька, Альошку, чотирнадцятирічним хлопчиком. Тата свого Альошка не знав — у матері не було чоловіка. Прізвище носив мамине. Сусіди шепотіли в спину Софії образливе слово «нагуляла». Вона щось розповідала про Голодомор сину, а той уже в поважному віці ніби й розповідав якісь історії Ігорю, але про що саме там йшлося, Лідин чоловік зараз достеменно не пам'ятав.

Випірнув зі своїх згадок — слухав, що каже телевізор.

«Першого грудня Раднарком УРСР заборонив торгувати картоплею в районах, які не виконували зобов'язань по контрактції і перевірці наявних фондів картоплі в колгоспах, — говорив монотонний чоловічий голос, а на екрані виникали світлини померлих від голоду дітей, старих, жінок та чоловіків. — До переліку районів, що не виконали зобов'язань, потрапили дванадцять районів Чернігівської, чотири — Київської та чотири — Харківської областей. Третього грудня в низці районів заборонено торгувати м'ясом і тваринами. З шостого грудня ці райони, а також окремі села почали заноситися на так звані чорні дошки».

— Чорні дошки, чорні дошки... — сомнамбулічно повторювала Ліда, ніби боялась забути словосполучення.

Документальні чорно-білі хроніки з мінорним музичним супроводом без попередження в один кадр змінились на яскравого зайчика, який у веселій пісеньці наполягав на тому, що треба їсти кульки фірми «Нестле». Реклама! Ліда побігла в синову кімнату. Шукала там брунатний дідів блокнот. Знайшовши, нашвидкуруч перегорнула сторінки, аж поки не виявила потрібного їй запису.

«Веселівку занесли до чорної дошки. Це все. Кінець. До цього можна було бодай якось вижити. Люди ходили до інших сіл, до міста — вимінювали одяг на хліб, крупи, картоплю. У магазин привозили харч — гнилий, неякісний, але привозили. Працювала їдальня при колгоспі. На початку грудня стало зрозуміло — сільський актив не впорався із поставленим завданням хлібозаготівель і хлібоздач. Вони опинились в облозі разом з селянами... і з куркулями, і з розкуркуленими, і з біднотою. Чорна дошка — це надгробок...»

Телевізор змінив тональність із радісної на сумну й продовжував розповідати про Голодомор: «Телеграма Косіора та Чубаря керівникам Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей вимагала негайного виконання Постанови, щоб показати, як радянська влада вміє безжалісно розправлятися з організаторами саботажу хлібозаготівель, з куркульськими елементами та їх поплічниками».

Ліда вже не гортала записник, списаний не більшими, ніж макова зернина літерами, а лиш згадувала те, що їй розповідав перед смертю дід. Інформація з телевізора і конкретна історія одного окремо взятого села злились воедино. Ліда сиділа в кімнаті сина, за його письмовим столом, продовжувала дивитись на яскраві цятки у вікнах її сусідів по місту. Байдуже спостерігала, як ці цятки одна за одною зникають — бо ж люди не можуть лишити свічки запаленими на цілу ніч, може статись пожежа. Саме в цю хвилину Ліда розуміла, що минулому не помститись. От ще вчора вона ненавиділа всіх, хто винищував рід український, лиш нещодавно кортіло їй дізнатись, хто нащадки тих вбивць, які несли на своїх багнетах голод, ким вони, ті нащадки, стали, що роблять тепер, у сучасній Україні, як їм ведеться, як живеться, чи сни погані не навідуються, чи не приходять у тих снах пращури з покаванням. А тепер стало байдуже до всього. Те було й минулося. Єдине, що лишилось у душі, — бажання, аби цього більше ніколи не повторилось. Ніколи. І тут уже завдання для неї, для її сина, для онуків, які будуть жити на так щедро здобреній кров'ю землі. Завдання не з легких — не забути, не дозволити, аби спомин про великий і нещадний Голодомор не став черговим

для галочки дійством. Треба дивитись уперед. І при цьому все пам'ятати! Ліда взяла ручку із синового столу й написала цю фразу на останній сторінці дідового блокнота. Тут і місце лишилось тільки для одного-єдиного короткого речення, для фінального акорду.

— Лід, іди сюди, тут цікаво розповідають, — кричав з кімнати Ігор. — Я навіть гадки не мав, що були ці чорні дошки. По суті повна ізоляція. Лідо-о-о!

— Дивись, дивись без мене, — кричала у відповідь дружина. — Я звідси все добре чую.

— У тебе все гаразд?

— Так.

Коментатор говорив: «Одинадцятого грудня керівництву УСРР надходить шифрограма Молотова і Сталіна з вимогою негайно судити і дати п'ять, а краще десять років тюремного ув'язнення за невиконання хлібозаготівельних планів колгоспами та селянами...»

Далі всі слова розмила ніч, поцупила стара злодійка до себе в обійми і Ліду, і її чоловіка, і телевізор. Прокинулись вони від того, що у двері дзвонили. Ліда подивилась на годинник, який показував першу годину ночі, а її чоловік на телевізор, де транслювалось еротичне кіно.

— Це Сашко! — сказала Ліда й побігла відчиняти. — Ключ з дверей не витягла.

— Щось довго гуляє, — повідомив батько й, потягуючись, пішов до спальні, на ходу загасив свічку, яка, оминаючи скляний паркан, пустила густі воскові сльози на підвіконня.

32-й

По обіді під сільрадою у Веселівці зібрався мало не увесь тутешній люд, окрім лиш зовсім старих та немічних, які не могли і з ліжника злізти. Чоловіки протирали паморозь із вус та борід, мляво махали червоними від холоду руками й закликали один одного до активних дій. Жіночки стискали в обіймах довгасті сувої — немовлят, хилитались із ними, аби малі не плакали. Старшенькі дітлахи ховались за маминими спідницями,

визираючи з-під шарів намотаних на голови й зав'язаних хрест-навхрест під руками хусток, мов залякані звірята із нір. Вдягнені в обдерте шмаття незаможники та члени їхніх родин стовбичили поруч із тими, хто ще півроку тому був майже паном. Від сих панів залишилась хіба що назва, яка приклеїлась до них, мов муха до липучої стрічки. Селяни вже й не вкладали у слово «куркуль» образливого смислу. Кажучи про якогось там Петра, додавали «куркуль», щоб не плутати його з Петром, у якого й хати нема, — ходить селом, світить голим задом. І усім було зрозуміло, що мова йде про того Петра, котрий став куркулем лиш за те, що в нього хата була під бляхою, а тепер він такий самий голодранець, як і інший.

Людська маса повільно коливалась, сходила нервовими хвилями, голови здіймались та опускались, коли здавалось селянам, що хтось вийшов із сільради. В очікуванні відповідей на свої питання, аби зняти напругу та вихлюпнути накопичену злість, незадоволені гамселили по подвійних дверях колгоспної комори, зачинених на широку штабу з чималим навісним замком. У хід йшли кулаки, ноги, а хто використовував і держак від захопленої із дому про всяк випадок сокири. Жінки верескливо гукали Паламарчука та голову колгоспу, які зачинились на нараду в червоній кімнаті:

— Агов, де ви там поховались? Чи, може, наше доїдаєте? — час від часу натовпом проносився сміх, але він швидко стихав і над юрбою застигало, наче заморожене, відчуття, яке буває, коли чекаєш на звичайнісіньку літню грозу, а отримуєш натомість з піднебесся град розміром із куряче яйце.

— А не вийдете, то виведемо, — із останніх сил кидав у натовп старий Пилип з козацькими вусами й відразу потому повільно опускався до землі — ноги підгинались, бо крик той забирав у нього всю його невелику силу.

— Або й виволочемо! — різко додавав чийсь молодий голос, але кому він належав, зрозуміти було важко, бо товпище весь час хилило з боку в бік.

— Виносити їх, супостатів, саме час та складати штабелями отуту, — кілька разів повторив хриплим голосом, дивлячись в одну точку попереду себе, Гаврило Малиночка.

Біля Малиночки пліч-о-пліч тупцяв молодший Терновий у своєму бобриковому півпальті та батьковій шапці. Лесь нишком спостерігав за Гаврилом.

— Виносити, — ще раз прохрипів чоловік.

Від його дряпкого тембру вяло могилою, а в погляді Гаврила проблискували зародки легкого божевілля. Широкі, мало не на всю райдужку зіниці перетворили звичну ясну зелень Гаврилових очей на темно-сіру каламуть. Чоловік переступав із ноги на ногу й стискав кулаки. Кадик конвульсійно шарпався на худій шиї. А та шия поросла рудуватою рослинністю, яку й бородою назвати не можна. Малиночка занадто часто облизував на вітрі потріскані губи, від чого вони спочатку робились яскраво-червоними, а за хвилю вкривались білими ривчачками. Селянин ще раз, востаннє, виголосив свою єдину фразу про те, що треба когось-там складати штабелями, і подиввольськи усміхнувся. Від цієї натягнутої усмішки у двох місцях тріснула тонка шкіра на верхній губі. Кількома краплинами крові оросилися зуби. Чоловік відчув у роті солону рідину і, здалось, наситившись нею, трохи заспокоївся.

«Бідолашний чоловік», — Лесеві стало невимовно шкода односельчанина. Такий він вже був засмоктаний та обдертий, такий тужливий і лютий у цій тузі, що й не передати словами.

У Гаврила Малиночки в хаті на цей час, охлявши від голоду, лежало троє: молода дружина, яка нещодавно народила Гаврилові маля, і воно за тиждень померло, бо в жінки не було в грудях молока; стара мати — баба Федора й шестирічна донечка Любця. Ще двоє дітей-підлітків, Льонька й Пантюша, стояли поряд із чоловіком і тримали батька за рукави, аби той не витяг із-за пазухи ножа, яким озброївся перед походом до сільради. Діти дивились на Гаврила повними сліз та страху очима і час від часу зиркали на вхід до сільради.

Гаврило Малиночка все повторював свої слова, а люди, що перебували поруч із ним та його хлопчиками, непомітно обмахували себе хресним знаменням і скрушно хитали головами.

— Помутився, видать, Гаврило, — гомоніли впівголоса баби, і шепіт цей підхоплював вітер і ніс далі майданом.

— Ой, біда-біда...

І вже далеко від Гаврила говорили про нього і його біду, не стримуючись, на все горло.

— До чого довели чоловіка? — бідкалась тітка Павлина, переводячи дух і замотуючись щільніше в облізлу пухову хустину. Вона обтирала носа репаною долонею, шморгала від холоду і зітхаючи продовжувала: — Зовсім збожеволів. Люди казали, що він уже собі до горла ножаку приставляв, то діти одчепили.

— Най Бог боронить! — хрестились ті, хто чув тітку Павлину.

— Так Галя ж його зовсім уже... А він ото не зна, чим дітей годувати. І аби ж куркуль був, дак ні ж — біднота ше та. Пообіцяли йому не знати що. А тепер шо від того колгоспу? — питали одноосібники в колгоспників. — Усьо заберуть в город. І наше, й ваше.

— Гаврилові трудоднів не вистачило, бо ж Галя злягла, після того як...

— Ой, Боже, Боже! Аби не вбив кого, — бідкались жінки.

— Аби його, сердегу, не прибили ці чорношкурці, — додавали вже тихіше й озирались злякано поза спину й плечі веселівців, чи не затесався де активіст чи вповноважений.

А тим часом, допоки люди балакали між собою та чекали, у приміщенні сільради точилась гаряча, подекуди непримиренна перепалка між головою веселівської сільради Паламарчуком, головою колгоспу «Заповіти Ілліча» Гільком Кривим та начальником буксирної бригади Калюжним. Паламарчук відстоював інтереси селян, що зійшлись під комору із відрами, мішками та іншою менш місткою тарою, куди можна набрати бодай дрібку харчів. Люди, які працювали в колгоспі, і ті, які були одноосібниками, і навіть розкуркулені, усе ще сподівались на допомогу. Мітили оком на ті запаси, які не встигли доправити до вузлової залізничної станції чи до райспоживспілки. Калюжний небезпідставно зволікав із транспортуванням зібраного. Щодня ходив селом мов обпечений, і до нього мало хто наважувався наближатись, аби й собі об нього не обпектись. Він ніяк не міг знайти потрібну кількість возів, аби все зібране вмістилось в один обоз. Боявся їздити кілька разів, бо у лісі й на дорозі було небезпечно — усюди ходили зібрані у ватаги голодні люди й вивертали догори дригом буксири, забирали все до

дідька. Був такий випадок, коли поблизу Сосонниці на буксир здійснили напад безпритульні підлітки. Ця босота, забравши із собою те, що могли відтягти на своїх юнацьких плечах, залишила на одній із підвод титульний аркуш від книжки про Робін Гуда. Про це на закритій нараді в обласному комітеті партії розповідали всім начальникам буксирок. Обіцяли відрядити невдовзі на зміцнення охорони додаткові загони ДПУ.

— Так, а що ж, ці мужики не могли впоратись із малолітками? — дивувався тоді Калюжний.

— Як ти впораєшся, якщо в тебе куля в лобі? — питанням на питання відповів доповідач.

В очікуванні підкріплення Калюжний звозив усе з кількох сіл до веселівської великої комори, яку люди будували толокою вісім років тому. Будувалось це приміщення під артіль. Спочатку використовували за призначенням. Уже коли ремісникам роботи не стало, а в артілі залишився за старшого єдиний бондар Демид, ту артіль ліквідували. Демид перебрався до дочки в Дружківку, і бондарство у Веселівці зовсім зійшло нанівець. Коли Калюжного занесло лихою годиною до цього села, він одразу облюбував бондарню.

— Сюди складатимемо, — наказав.

З артілі винесли все устаткування, інструменти, бочки, деревину. У спорожнілий сарай почали потихеньку звозити забране в людей збіжжя. Хтось поніс по людях, що те збіжжя гниє в коморі. От, люди й рвонули до сільради.

— Краще нам віддайте, ніж воно згниє, — кричали.

У людських оселях харчів залишилось щонайбільше на кілька тижнів. А на село, як і на всю країну, сунула зима, ймовірна лютість якої вгадувалась уже по перших днях грудня.

— Це ж наші люди... ми ж із ними поруч живемо... як же їх отак... як з ними отак, — затинався Паламарчук. — А колгоспники? — він поглядом просив підтримки в Гілька Кривого, а той лиш опускав очі й щось незрозуміле бубонів. — Частина зерна мусить лишитись тут! — стукав рукою по столу і чув у відповідь іронічне пхикання Калюжного.

Паламарчукові супротивники, замість поділити між селянами продукти, що зберігались у коморі, чи бодай залишити якусь

частку у Веселівці, одстоювали жорсткі вимоги високого начальства, махали стосами документів за підписами головних керманічів країни.

— Хто не з нами — той проти нас, — казав глухо Степан Калюжний. — Цю диверсію... — тицяв пальцем на стіну, у той бік, звідкіля чулись незадоволені крики селян. — Цю контрреволюцію можна спинити, — шугав вовчим позирком. — Стріляти!

Наймолодші з буксирників та комнезамівців були одправлені на бойовий пост — вийшли вервечкою з приміщення та попід стіною сільради, відпихаючи розлючене юрбище, протислись до комори. Виставили попереду себе багнети, чим примусили селян відступити од комори на кілька кроків. Окрім своїх, боронив зерно чужинець, нікому не знаний Владімір — комісар у шкрянній тужурці.

Цей Владімір прибув до Веселівки зранку. Мав завдання з обкому — довести до відома керівництва села та громади, що їхній населений пункт за невчасну хлібоздачу та зриви планів занесено на чорну дошку пошани.

— А паetaму, — голосив тонким голосом Владімір, помахуючи в повітрі чотирма аркушами, які притрушував дрібний сніг, — ви тіперь атрезани ат горада. Я палнамочін забрать зерно, каторає храніцца в етай каморе. Дальше прідьоцца виживать самім. Ви, таваріщі, самі себе падасралі. В тот час, кагда вся страна работает на общюю цель, ви, таваріщі, паказалі сваю хіщную сущьнасть, свой закаренелий націоналізм і узконаправленое сознание.

— Що він там лепече, цей песиголовець? — питав тугий на вухо Пилип.

— Каже, що ми довбні і не знаємо, як треба жити, — розтлумачила сказане комісаром Владіміром молодиця Катерина. — І ще каже, що ви тепер на чорній дошці пошани, діду.

— Що? Якій дошці?

— Чорній, діду. Чорній, як оце наше життя.

— А що воно за чортівня?

— Отож-бо й воно, шо чортівня.

Після красномовного виступу веселівці погомоніли кілька хвилин, утямили що до чого й почали насуватись на комісара

і його почту. Комісар розрядився триповерховим матом та тричі вистрелив у небо. Перекрикуючи людський гул, пообіцяв покласти на місці всіх, хто бодай торкнеться його шкіряної куртки. Люди відступили, але не звільнили територію сільради.

— Не підемо звідси!

— Кістями ляжемо!

— Шо так, шо так — помирати!

Уже півгодини надворі стримувалась навала людей, гнів у тій тисканині акумулювався, ріс та накручувався, як вовняна нитка, на клубок. А в приміщенні не зупинявся словесний двобій.

— Ах, ти ж контра! Під трибунал підеш! — гарчав Калюжний до Паламарчука, а той так само волав до свого візаві.

— Ще подивимось, хто піде! — і махав зброєю.

Заболотний сидів мовчки в кутку й дивився перелякано кризь вікно на народний бунт. Говорив лиш одне слово: «Стріляти».

— Давайте заспокоїмось, товариші, — запропонував Гілько, і Паламарчук, важко дихаючи, сів за стіл.

— Не можна лишати людей без зерна, — голова сільради тримався із останніх сил. Тепер говорив тихо: — Вони сподівались на весну, на новий врожай по осені... — схилив голову та обхопив її руками. — Чим засіватимемо? — одірвався од столу й впритул подивився на Калюжного.

— До весни ще далеко. А тут — директива. Та нас усіх під трибунал пустять, разом із цими... — скривив рот й кивнув на стіну, — мешканцями-анархістами. Погано, товаришу Паламарчук, роботу свою робили, погано людям доводили нашу спільну мету. І ви! — звернувся до голови колгоспу, — тут більшість ваші люди, колгоспні. Куркулів ми прорідили, вивели з ладу. Чого їм, колгоспникам, вдома не сидиться? Не відпочивається? Заробили собі трудодні — най тішаться.

— Люди, їй-бо, їсти хочуть, — коротко пояснив Кривий. — Боюсь, до весни не дотягнуть. Їм же шо... пайки скорочують, народ ледь ноги волочить, який там відпочинок. — Кривий ніяково прокашлявся. — Худобадохне, товаришу Калюжний.

Степан із силою вгамселив по столу, аж на ньому підскочила порожня карафка й злобливо цокнула скляною покришкою.

— Беру на себе відповідальність! — різко встав із місця й швидко подолав відстань від столу до дверей. — Вивозити все зібране. А стануть боронити — в расход!

Паламарчук вибіг за Калюжним, а Кривий з Заболотним лишилися у приміщенні.

— Що ж ми, Кузьмо Лукичу, їсти будемо взимку, га? — запитав злякано Гілько.

— А один одного! — відповів Лукич. Хотів пожартувати, але з огляду на гудіння, що неслося знадвору, цей жарт був не на часі й сприйнявся як пророцтво.

Надворі зчинився справжній гармидер — класове протистояння. Втомлена людська навала не могла наважитись по-сунути на малочисельну, але озброєну армію захисників соціалістичної власності. Калюжний з'явився у дверях взятої в облогу сільради, як привид. Одним учіпливим поглядом примусив людей відійти та замовкнути. Обвів зневажливо юрбу, примружив очі та глибоко задихав, пускаючи пару крізь розширені ніздрі, як загнаний у кут вепр. Товариш чекіст на одміну від інших був одягнений не по сезону — без шинелі й навіть без картуза. Його рідкий чуб підносив, мов флюгер, скажений вітер, і начальник раз по раз пригладжував вільною від револьвера рукою непокірне волосся. Піднявши над головою зброю, заволав якимось, здалось, не людським голосом.

— По-іншому не буде! — од цих слів по людях проходив мороз, ще більший, ніж той, який напускала на них природа чи Бог. — Ви зараз відходите від комори, а ми робимо свою справу...

Товпище знову заворушилося, зашепотіло та повільно колихнулося в бік комори. Калюжний, не попереджаючи, вистрелив перед собою. Люди одним суцільним голосом ахнули та різко відвалились назад. Хтось заскімлив, заквилив. Перед ганком, на тому місці, де щойно перебували люди, тепер лежав пластом дід Пилип. Він тримався закривавленого плеча й попташиному, дрібно моргаючи й не розуміючи, що сталося, дивився на Калюжного.

— По-іншому не буде! — повторив Калюжний і знову націлив револьвер на бунтівників. — Ці-і-і-ільсь! — скомандував кудись у простір, і відразу по тому заклацали затвори гвинтівок

і всі охоронці, які до цього часу стояли вздовж стін сільради й входу до комори, приставили зброю до плеча.

— Таваріщі! — втрутився Владімір. — Ваенний комунізм не терпіт слюней. Здесь действуют другіє закони.

— Сатанинські ваші закони, — мовив Гаврило Малиночка й потягся рукою до пазухи.

Лесь втримав Гаврилову руку й ніби заслонив чоловіка собою.

— Куля швидша!

Калюжний відразу вирахував, хто й звідки говорить, і тепер дуло його револьвера дивилось на нову потенційну жертву. Але не на самого Гаврила і навіть не на Тернового, а на Гаврилового сина-підлітка, який саме тримав батька за лікоть.

— Товаришу Октябрине! — звернувся Калюжний до своїх людей, не зводячи погляду з селян. — Підганяй підводи. Хто буде ставати на заваді — стріляй без попередження. Перекоти-поле, відчиняй! Ти! — тицьнув у юрбу зброєю на одного з чоловіків. — Ти і ви троє, — вказав на інших. — Бігом усередину, будете виносити й вантажити. І без фокусів, я стрілятиму не у вас, а у ваших сучок і сученят.

Люди, окрім тих, на кого вказав начальник буксирки, повільно почали розбрідатись по домівках — не могли бачити, як вантажать та вивозять останню їхню надію на виживання. Йшли мовчки, бо й не знали, що його можна один одному сказати, чим зарадити. Діда Пилипа несли на мішку, який, сподівались, наповниться зерном бодай наполовину, а насправді він просочився кров'ю.

— Та куди ж ви мене, соколики, несете? — питав Пилип, закусуючи вус і повільно хитаючись у такт з ходою. — Хто ж мене виходить? — цікавився і тут-таки сам собі давав відповідь. Гірку й однозначну. — А ніхто!

Дід був самітником і завжди давав собі раду сам, а тепер, поранений, і гадки не мав, що його робити далі, адже куля застрягла десь глибоко у плечі, ближче до серця, й пекла пекельним полум'ям. Але дідові більше боліло всередині, ніж у рані, десь там, де зазвичай ховається душа. Боліло й не хотіло відпускати. Дід попросив покласти себе в хаті на дубовий стіл. Хлопці, які волокли його, так і вчинили. Знявши шапки та схиливши голови, втримували в собі сльози. Дід ледь чутно командував:

— Андрію, ану вийми-но з-за мисника свічки та запали. Одну давай мені в руки. Там... — переводив дух і довго збирався із силами. — Десь там пошукайте рушник мій... той, що на смерть... несить сюди. Та покличте Макіївну, вона все знає, що до чого в таких випадках робиться. Зараз, зараз, я трошки віддихаюсь і тоді... вже...

Коли ховали Пилипа, здавалось, ховали все село Веселівку. На цвинтар прийшли ті, хто хотів ще вчора боронити право на життя, а сьогодні дивився на порожню яму і нашвидкуруч збиту труну як на єдине спасіння. Не плакали, не говорили, думали. Вже йдучи з кладовища, мізкували, як бути далі.

— Треба з села тікати, — сходились на єдиній тезі. — До міста. Всіх-бо тут кістлява забере до себе раніше призначеного.

Із села вивезли все дочиста. Селяни, яких Калюжний обрав як помічників, згодом розповіли односельцям, що змогли під загальний шум запхати по кишенях якусь жменю-другу зерна.

— Та хіба товарищ міг нас не облапати перед тим, як одпустить? — казали в кінці розповіді, перебиваючи один одного.

— Той Владімір самолічно вийняв з моєї кишені горох та вкинув усе до останньої горошини у мішок, який не полінувався розв'язати та зав'язати знову.

— Ще й маузером перед носом махав, щоб ми боялись.

— А наостанок примусили Октябрина деркачем усю полову вимести з комори і усе це до окремого мішка скідали.

— Просіяли попередньо.

— Самі лапацони й сіяли? — дивувались жінки.

— Та де самі? Вони й сито не знають, яким боком брати. Малі наші й сіяли — Сірожуня та Октябрин. Ружжа поскладали під стіною та давай мирною роботою займатись.

— До міста треба йти, там за хустку та скатерку вишиту можна виміняти хлібця, — казали люди й, побачивши котрогось із червоноармійців, розходились — кожен своєю дорогою.

Подумки вже збирали речі й готувались до втечі з села.

Лесь Терновий якось зненацька помітив і неймовірно здивувався тому, що його свідомість перестала двоїтись. А от коли саме

це сталося, не відав. Просто кудись шезло оте друге надокучливе «Я», що буравило мозок. Оте «Я», що не давало сумирно виконувати забаганки «великої й правдивої, єдиної у своїй величї й правді партії більшовиків». А на додачу розчинились у важких голодних буднях непотрібні слова, якими послуговувався кореспондент у тому, минулому своєму житті. У тому житті, яке й життям повноцінним не міг би тепер назвати. Так — картонні муляжі, декорації, імітація життя. Терновий уже й забув, викреслив із пам'яті ті роки, що відділяли його від рідного села. Сприймав їх лише як досвід. Неоцінений, хоча й негативний досвід свого становлення як людини. «Напевно, людина має через усе пройти, — розмірковував. — Упасти аж так низько, щоб уже й не було куди нижче. Й лише як упаде й боляче вдариться чи й покалічиться, то може починати свій шлях нагору, до сонця, до неба, до життя. Та не всі після падіння мають сили дертись нагору. Є такі, що розбиваються на смерть, а є такі, що краще плазуватимуть на тому смердючому дні, а не наважаться долати перешкоди. Бояться вони після першого падіння знову впасти, бояться не дістатись виходу з темного лабіринту — дарма покласти сили. Страх цим людям — ворог. Найбільший. — Зазираю у своє нутро, душу колупав, перевіряв, чи ж сам боїться, чи вже переступив ту риску страху. Впевнено додавав: — У мене вже немає страху. Хіба за інших — не за себе».

Тепер-от, дивлячись на односельців, на таких рідних йому людей, яких знав змалечку, на родичів та батьків, всотував (іноді навіть не бажаючи цього) їхній біль, просякав ним, як накладена на відкриту рану марлева пов'язка просякає яскравою кров'ю. Брав собі їхній страх, не кажучи й слова. Люди знали, що малий Терновий збирає літопис їхніх суголосних бід. Тримали цю таємницю у своїх зморених тілах, боялись про це говорити, а ну як хто почує та конфіскує в Тернового той рукопис? А його самого — та до стінки. Люди берегли Леся своїми молитвами, підсвідомо розуміючи, що саме він зможе донести іншим, нащадкам, їхню правду, їхню трагедію, їхні муки.

От, коли стояв Терновий на сходці біля Гаврила Малиночки, передалось йому чоловікове нервове тремтіння. Геть перехоплювало дихання, слина стала іншою на смак, таке щось робилось,

і не пояснити. Ніби сам перетворився на того страждальця. І серце по-іншому почало битись, і бачив оточуючих крізь призму Малиночкових очей, і ненавидів, як Малиночка, і стискав кулаки, ніби це не Гаврило хотів хапатись за ножаку, а сам Терновий.

— Добридень, — почув у важких розмірковуваннях жіночий голос. Автоматично кивнув. — Хоча де вони, ті добрі дні, — дала жіночка.

Терновий і не подивився б, хто це з ним здоровкається, був бо занадто глибоко занурений у думки про того до погибелі горопашного Малиночку. Але враз йому перед очі кинулась звідкіля й узялась картинка — дивовижна якась рахівниця вся червоною фарбою залита, чи що. Терновий спинився, міцно-міцно заплющився, потрусив головою, аби відігнати од себе дивні яви. Подумав: «Голод приводить марево за собою». Щось примусило його повернутись поглядом за селянкою, яка віддалялась від нього. Лесь вдивлявся в жінку й за її ходюю намагався упізнати, хто ж то така.

— Гафія, — здогадався і тут-таки крикнув: — Гафіє!

Жінка озирнулась. Терновий махнув їй рукою.

— Як Михайло?

Гафія кивком дала зрозуміти, що все добре, і навіть посмінулась.

«Хоч у цих добре, — розлилось теплом по серцю Лєся. — Але яке то добре, дітей Бог не дав. А за які такі провини? Добрі ж люди».

* * *

Гафія та Михайло Злотники жили в залишеній батьками Гафії старій хаті, одружені були вже близько семи років, але дітей усе не мали. На перших порах чоловік докоряв дружині за таку надщербленість, а тоді й змирився. Жили вони ніби окремо від інших, хоча й у самому центрі села. Були дещо відлюдькуватими й дивними. «Але ж хто без дивини?» — казали люди й сприймали Злотників такими, як вони є. Відразу, як затіялись колгоспи, зрозуміли Злотники якимись внутрішнім чуттям — не варто пручатись, треба йти до комуні. І пішли. З власного добра

до загального котла принесли дивовижну рахівницю — не було бо в них нічого іншого. Гілько Кривий як голова колгоспу все записував до товстої книги. Побачивши дивну річ — дерев'яну пласку скриньку, яка закривалась на невеличкий залізний гачечок, — довго крутив її у руках та прицмокував язиком.

— От, ви, Злотники, завжди були дивакуваті. І що оце ви сюди приперли? Яка від цього користь? Ним що, орати можна чи сіяти? Краще б кролів своїх здали.

— Так у нас лиш два кролі — ото й усе хазяйство, — заперечив Михайло й знизав плечима. А тоді трохи подумав, зиркнув на дружину, яка стояла, виструнчившись й гордо виставивши вперед підборіддя, й додав: — Гафії вони за дітей малих. Бавить їх, молоком годує. То ж як?

— Це рахівниця, — пояснила Гафія й наблизилась до виробу руки. Її тонкі з потовщеннями на суглобиках пальці прикували погляд Кривого, наче магнітом. Він насолоджувався вправністю, із якою вони відмикають гачечок. І як хвацько, розклавши рахівницю, переміщують маленькі дерев'яні бурульки по залізному дротику. — Зроблена моїм прадідом. Він казав, що в Івана Мазепи була точнісінько така, — жінка посміхнулася, пестячи долонею гравюру — на внутрішньому боці рахівниці вирізьблено кінську голову.

— У кого? У якого Мазепи? Чи не того Івана, що з Дружківки? Якого взяли за пособніцтво?

— Ні-ні, — заперечила Гафія й подивилась на Гілька як на маленького хлопчика. — То я про іншого.

— Ну, і який зиск з цього? — наполягав на відповіді голова колгоспу.

— Я умію рахувати.

— Вона добре рахує, — підтвердив її чоловік.

— Ну? — не второпав усе ще керівник.

— Вам рахівник потрібен? — запитала Гафія.

Вона знала, що потрібен. Люди тоді селом гомоніли, що Гілько ходить та голову сушить, бо з округи надійшла резолюція, згідно з якою в колгоспі мав би бути бухгалтер.

— Рахівник? — перепитав та подивився на ту різьблену конячу голову. — Оце тобто?

— Бухгалтер, — вимовила заповітне слово Гафія. — Це і є рахівник. А я — добрий рахівник.

Михайла взяли комірником при рахівникові. Так удвох вони працювали та жили при колгоспі. І от, дожились до того, що довелось тих кролів, що як діти Гафії були, з'їсти. Але мовчали, супроти колгоспу не йшли. Хіба що вночі, накрившись важкими кожухами і задля тепла, й задля того, аби їх не чули, дмухаючи одне одному теплим повітрям в обличчя, говорили:

— Вони ще збільшують плани, Михайле, — шепотіла Гафія. — Що ж це, соколику, тепер буде?

— Нічого-нічого, сонце, якоесь буде, — відказував чоловік, а сам і гадки не йняв, як то воно буде.

— Кажуть, за саботаж усіх рахівників беруть, — голос Гафії тремтів.

— Так а до чого тут рахівники? — заспокоював її чоловік, але і його голос помітно змінював тональність.

— Михайле, ой, чує моя душа, не дадуть нам жити.

— Та що ж ти таке говориш, голубонько, — на цих словах обоє сіпнулись, бо у двері хтось наполегливо постукав.

Михайло нашвидкуруч виборсався з-під кожухів, поплескав босими ступнями по глиняній підлозі. Гафія чула, як рипають двері, а потому, як до хати, важко дихаючи, заходять люди. Жінка, нашорошивши вуха, слухала, але розібрати, про що йдеться, не могла. Вловлювала лиш, що говорять напівпошепки чоловіки — щонайменше двоє, якщо не брати до уваги її чоловіка.

Михайло, відчинивши хату, побачив на порозі Тернового та Паламарчука. Ці двоє в один стрибок влетіли до сіней і одним махом зачинили за собою двері.

— Що, що таке? — запитав скоромовкою Михайло, а хлопці без зайвих слів, легенько штовхаючи його в спину, впхали до світлиці. І вже там почали швидко один поперед одного розповідати.

— Бери, Мішо, свою молодичку і негайно рушай із села, — казав Терновий. — Не чекай світанку, — випередив Михайла, піднявши палець та спинивши його ймовірну промову. — На світанку буде пізно.

Михайло недовірливо обдивився голову сільради й робкора і випалив на одному подиху:

— Та що ви, товариші, смієтесь, чи що? — вдавано засміявся. — Чого б це нам тікати? — подумав, що ці двоє провокатори.

Михайло промовив це на повний голос і його врешті почула дружина. Вона швиденько обмоталась у велику картату хустку та випурхнула до гурту. Ті могли бачити лиш її силует — у хаті було темно.

— Таки братимуть рахівників? — запитала вона і почула ствердну відповідь Паламарчука.

— Гафіє, у мене є офіційний лист, згідно з яким на тебе покладено відповідальність за зрив хлібозаготівель. Завтра я писатиму нагору, що ці плани неможливо виконати. Але то буде завтра, а допоки мої листи дійдуть, тебе вже... — він замовк.

— Що? — злякався Михайло.

— Можуть і по всій строгості... — тихо промовив Паламарчук.

Гафія, скинувши із себе хустку та розстеливши її посеред хати, почала складати в неї свої та чоловікові пожитки. Терновий з Паламарчуком виходили від Злотників поодинці й губились у сніжній ночі, прямуючи в різних напрямках, аби їх не побачили.

За годину Гафія та Михайло, ошубкані в кожушки, із намотаними на взуття онучами вирушили в невідому путь. Вирішили йти не дорогою, хоча надворі й було темно, але такий час настав, що саме в темінь і починають їздити по окрузі на своїх «воронках» узаконені злодії. Пішли лісом, долаючи снігові замети й шпортаючись у непролазних заростях. Поволі розвиднялось, і на душі ставало легше. «Ось, іще трохи й дістанемось міста, а там загубимось у натовпі», — думав Михайло. «Піду працювати в якусь контору, і все буде добре», — міркувала Гафія. Плин їхніх оптимістичних думок спинив крик-питання.

— Хто йде? — гукнув утікачам ліс, і злякана ворона, пурхнувши крилами, знялась у височінь.

«Ач, у лісі ще птахи залишились», — встиг подумати Михайло перед тим, як схопив за руку дружину. Вони вдвох закликали на місці.

— Хто? — ще раз озвався ліс і повторив це тричі луною. — Стріляти буду. — А у деревах віддалось «у-у-у».

— Ми! — крикнув Михайло.

— Не рухатись! Стояти! — наказав той, що обіцяв стріляти, й позаду подружжя захрустів сніг.

Михайло автоматично повернув голову, аби побачити, хто їх спинив, і одразу отримав попередження:

— Не рухатись, сказав, — по голосу незнайомця було чути, що й він боїться тих, кого спинив. Ця здогадка знайшла своє підтвердження після наступних слів. — Здати зброю.

— У нас немає зброї, — втрутилась у розмову Гафія. — Ми мирні люди. Йдемо до міста дещо продати, купити хліба.

З-за спини Гафії вийшов, заглядаючи їй в саме обличчя, аби добре роздивитись, молодик у формі міліціонера з гвинтівкою в руках.

— Курити є? — запитав у Михайла.

У Михайла було курити. Він мовчки поліз до кишені, міліціонер схопився за рушницю й націлів її на затриманого.

— Та ж тютюн, — пояснив той.

— Та ж інструкція, — пояснив міліціонер.

— Тютюн у мене є, а паперу катма, — поскаржився Михайло й подивився з надією на міліціонера.

— О, а у мене, навпаки, паперу хоч гать гати, а тютюну — нуль цілих нуль десятих, — молодик поставив рушницю на землю та затиснув ствол між коліньми, аби рушниця не впала у сніг. Понишпорив у внутрішній кишені тонкої шинелі й вийняв звідтіля складений вчетверо газетний листок, на якому дрібним шрифтом було щось написано. — Оце, бач, скільки написали. Оце, не можна нікого тут пропускати. Давай рви та крути, — він передав папірець Михайлові, той, своєю чергою, тицьнув його дружині.

Сам почав відкривати замерзлими пальцями торбинку з тютюном. Гафія, близьенько до очей підставивши газетний клапоть, вголос прочитала перші речення з надрукованого: «Не допустити витоку з сіл місцевого населення. Організувати загороджувальні загони з числа...»

— Загороджувальні загони? — запитала здивовано. — Це ж навіщо?

— А бо сунуть і сунуть до міста. А воно шо, гумове? Тоді ходять по городу обірванцями, милостині просять. Позорять,

коротше, нашу молоду державу, товариша Сталіна позорять, — міліціонер затягнувся цигаркою, випустив хмарку диму й заплющив від насолоди очі. — Так що повертайте голблі, громадяне, поки я не почав стріляти. Бо нам можна... і навіть треба. Це я вже по доброті своїй нарушив інструкцію.

Гафія ще й не встигла дотямити до ладу про що йдеться, а її чоловік в один стрибок опинився на міліціонерові і вже бив прикладом йому по голові. А тоді зіп'явся на ноги й у запалі встромив багнет прямисінько в серце тому стражу закону. Міліціонер навіть зойкнути не встиг. На його вустах закарбувалась ніжна посмішка. Він радів, що нарешті втяг у себе тютюновий дим. Замість останнього видиху, над губами хмаркою здійнялась пара — легені виштовхували останню порцію тютюнового щастя.

Михайло щодуху біг попереду, час від часу озираячись, аби пересвідчитись, що Гафія не набагато відстає від нього. Коли відбігли на достатню відстань, спинились, щоб віддихатись та перекинутись двійком слів.

— Він мертвий? — запитала Гафія.

— Сподіваюсь, що так, — сказав крізь сльози Михайло. Він не плакав, просто під час бігу вітер відшмагав його по обличчю й від цього сльозились очі. — Бо якщо ні, тоді мерці ми з тобою, адже він нас бачив.

— І що з тобою сталось? — тремтіла дружина. — Чого ти раптом на нього наскочив?

— Я захищався. Він би нас завів туди, звідки до Сибіру везуть, Гафійко. А тебе б по всій строгості...

— Так, може, упросились би, він ніби й добрий... був? — сипала запитаннями жінка.

— Добрий не добрий — голубонько, тут не розбереш, — чоловік закрутив головою й по-звірячому прийнявся до повітря. — Їх, певно, тут натикано через кожних сто метрів. Ач, до чого додумались. Веселівку в облогу взяли, аби жодна жива душа звідти, з голодного казана не вирвалась. І покладуть там всіх, — Михайло підняв на дружину вологі очі й просичав: — Гафійко, це вони мстяться.

— Та за що ж мститись людям? За те, що до колгоспу не хотіли йти? Так давно те було. Чи за те, що хліб не хотіли віддавати?

Так і це зрозуміти по-людськи можна: у кожного діти, сім'ї чималі. Минув би час, усе вляглося.

— Е, ні, дружинонько, не за се вони помсту свою придумали. А за те, що ми — українці. І що пам'ятаємо це. І що не забуваємо мови й традицій. І що кажемо: «Наша земля». — Михайло страшно блиснув очима. — А як це наша? Коли все загальне? Чи, може, вони нам забули, як два роки тому народ масово виступав проти радянської влади? Хто Петлюру хотів повернути? Хто кричав: «Давайте другу державу» чи «Геть комуну»? Гафійко, дасть Бог, виберемось ми із цієї пастки. Подамось потихеньку на захід. У мене тітка в Галичині живе. Туди треба діставатись. А от тих, хто лишився там, у Веселівці, можна лиш пожаліти. Побігли, голубонько, поки того міліціонера-сердегу не знайшли.

Вони просувались повільно, хоча весь час бігли підтюпцем. Перекушували на ходу невеличкими шматочками сушеного буряка та скибкою чорного хліба. Лупали той хліб пучками задубілих пальців та клали потрошку до рота, довго тримали, розмочуючи в слині, й аж тоді ковтали.

— Стій! — тихо промовила Гафія й почала вдивлятись у сизу далечінь. — Там хтось є, — махнула головою вперед.

Михайло придивився й побачив метрів за двісті перед собою, як між деревами туди-сюди сновигає схожий на попереднього міліціонер. Чоловік гепнувся на сніг і потягнув за собою дружину.

— Це ж що, вони аж дві лінії вишикували? — запитала дуже тихо Гафія.

Вона нервувала й кусала нігті. Михайло повзком подався ліворуч і поманив за собою Гафію. Вони повзли годину чи й півтори, а тоді знову побігли.

Оминувши два ряди загороджувальних загонів, подружжя таки дісталось районного містечка, а вже звідти по дорозі дійшли до міста. Вирішили йти у двірець і вдавати, що приїхали з іншої області до родичів. А там сідати на потяг та їхати в західному напрямку, аби подалі від тих, хто їх уже напевно шукає.

На ранок до дверей замкненої хати Злотників що є сили стукав голова колгоспу. Позаду нього стояли Заболотний і малий Октябрин. Усі помітно нервувались.

— Михайло, відчини-но, є справа! — гукав Кривий.

— Та що ти з ними панькаєшся? — Заболотний цього ранку був не в гуморі й, вихопивши зброю з внутрішньої кишені кожуха, стрілянув у замок. — Збирайтесь, саботажники, буде вам народний суд... — закричав, посунувши до сіней. У сінях стрілянув для «устрашенія» ще двічі в стелю.

Увійшовши до оселі й зрозумівши, що за тими, кого вони прийшли арештовувати, й слід вистиг, Заболотний знавів ще більше й почав кричати на своїх товаришів. Зганяв гнів, стріляючи по стінах будинку Злотників, по вікнах, які з дзенькотом розбивались та сипались дрібними скельцями назовні. Перезаряджав свою пукалку й гамселив тими кулями куди лиш бачив.

— Утекли! — кричав Кузьма Лукич. — Тепер нам із вами кришка. Скажуть, що ми їх випустили.

— Товаришу Заболотний, та не переймайтесь ви так, — заспокоїв старшого товариша Октябрин.

І після його слів, після слів оцього доходяги жовторотого в Заболотного ще більше перехопило подих і його очі повилізували із орбіт. Він розчепірів руки, в одній з яких був маузер, та, топчучись на одному місці, закликав у свідки Гілька Кривого й, збиваючись та заїкаючись, бубонів:

— Не, ну... ну... ну, такого я ще не бачив. Щоб це яйця та курей вчили.

— Та я ж не то шоб шось, товаришу Заболотний. Просто ж уже три дні, як хлопці в лісі й по дорозі стоять. Крізь них і муха не пролетить. Не зараз, то до обіду приведуть цих... отщепенців.

Пояснення молодого комнезамівця заспокоїли Заболотного, він бадьоро пхикнув і несподівано повернувся до товаришів спиною. За секунду до них донісся характерний звук. Заболотний справляв малу нужду прямо посеред хати Злотників.

— А що, мені яйця морозити надворі? — запитав у товаришів, які вже попрямували до виходу, опустивши від сорому голови. — А де Паламарчук? Де ця нереволуційна ганчірка? — запитав у тих, кому було соромно. — Ми, значить, відповідай за біглих, а він ніби й ні при чім...

— У сільраді з людьми бесідує. Люди ж хочуть драпать. Документи просять, — доповів Кривий.

— А-а-а, документи просять, — протяг Заболотний, — ну-ну, ну-ну.

* * *

Під сільрадою два дні поспіль шикувалась черга із тих людей, які хотіли перебиратись із села до міста. Більшість із них уже намагалась самотужки подолати звичну відстань у двадцять верст, але їх спиняли члени загороджувальних загонів.

— Далі стоп! — кричали вояки. — Кругом!

— Та чого ж ви нас завертаєте? Ми ж у місто йдемо. На завод працювати, — пояснювали селяни втомлено й приречено.

— З Веселівки?

— З Веселівки!

— Так село ж ваше на чорній дошці, — тлумачив людям говіркий міліціонер і показував документ, згідно з яким мешканців сіл, що занесені на так звані чорні дошки, наказано із тих сіл не випускати. — Хто ж вас тепер куди випустить? Ой, ну, люди, їй-бо, непонятуші які. Завертайте-завертайте, допоки ми вас в оборот не взяли. — І вже в спину додавав до попередніх пояснень: — А відповідати за саботаж хто буде? Не, тепер уже нарobili собі біди, самі й розсьорбуйте.

Іноді міліціонер рукою відпихав людей, що насадили на нього. Люди не зважали на його жести, і тоді міліціонер наставляв на них гвинтівку й суворо наказував:

— Йдіть до своїх керівників сільських, вони вам випишуть офіційну бумагу, дозвіл на виїзд з села. Із тим дозволом — хоч до чорта на роги. Відтепер такий закон. У кожного селянина мусить бути дозвіл. А без того — ви, громадяни селяни, ніхто і звати вас ніяк.

Що поробиш, мусили повертати з півдороги й чимчикувати по дозвіл від голови сільради.

У сільраді за столом, накритим червоним подертим у двох місцях рядном, сидів невеселий Паламарчук. Перед ним лежав один-єдиний аркуш паперу, куди він записував усіх, хто сьогодні до нього звернувся по дозвіл виїхати з села. Ще один документ, секретний, спочивав у верхній шухляді столу й палив

Паламарчукові ноги крізь тонке днище. Три дні тому, коли зникла без вісти Гафія Злотник, яку мали б арештувати й доставити до ДОПРу, на адресу сільради надійшла депеша з грифом «Цілком таємно». Саме її Паламарчук сховав у шухляду і зараз як би не гнав від себе текст повідомлення, той зринав перед очима й не давав зосередитись на іншому.

«Заборонити виїзд за межі сільських населених пунктів! — йшлося у депеші. — Для контролю за масовою міграцією запровадити внутрішні паспорти. Загороджувальні загони виставити навколо населених пунктів, які не виконали плани хлібоздач та були занесені до чорних списків або так званих чорних дошок. Другу лінію, більш чисельну, виставити на кордонах областей та республіки. З двадцять сьомого грудня тисяча дев'ятсот тридцять другого року на території СРСР на підставі Постанови ЦВК та РНК СРСР запровадити єдиний паспортний режим та інститут прописки. Місцевим органам влади при зверненні селян з приводу отримання паспорта ВІДМОВЛЯТИ. Паспорти селянам — НЕ ВИДАВАТИ!!! Аналогічні вказівки надіслано транспортним відділам ДПУ».

Іван Петрович Паламарчук мізкував над тим, що цим документом мешканці облогової Веселівки позбавлені права на отримання паспортів, а отже, можливості пересування та працевлаштування деінде. А люди до нього йшли зранку й просили уклінно видати бодай якийсь паспорт. Він заносив кожного до списку, обіцяючи посприяти. Хоча добре розумів — тут він безсилий. Коли потік відвідувачів трохи стих, Паламарчук взявся писати листа в обласний комітет партії. Писав відверто про те, що люди не виживуть у таких складних умовах. Що вже на двадцяте грудня смертність перевищила норму. Тричі переписував, але від того лист не ставав офіційним — емоції брали гору. Паламарчук уважно перечитав написане, зопалу зім'яв та хотів був кинути в грубку, але тут-таки оговтався, розпрямив зіжмаканий аркуш, розгладив його рукою, нашвидкуруч запахав до конверта і поклав лист під червону скатерку до слухної години, коли зможе його відправити за адресою.

У листі, окрім іншого, йшлося про те, що плани, доведені до села, нереальні. «Якщо так піде далі, — почерк був таким

нерівним, що будь-який графолог міг охарактеризувати психологічний стан людини, яка оце написала, як критично загрозливий, — то не буде кому навесні працювати на землі, обробляти її. Люди на зиму лишилися без засобів до існування. До села припинилось постачання солі, мила, сірників. Сільська крамниця закрита. Колгоспна їдальня перебуває на межі закриття, бо в сільській коморі і в колгоспних засіках не лишилось продуктів харчування. Прошу дозволити селянам хоча б ходити до міста, аби обміняти предмети побуту на їжу. Доводжу до вашого відома, що село безпідставно оточене військами ДПУ. Такі заходи практично присуджують селян на загибель. Як партієць зі стажем не можу стояти осторонь таких процесів. Вважаю подібні дії перегинами на місцях і прошу пом'якшити санкції, які слідують за занесенням Веселівки до так званої чорної дошки...» Написав навіщось про родину Гаврила Малиночки. Чи то для прикладу, чи хтозна. Чи ж не розумів, що у владних кабінетах не стануть розглядати окремо взяту невеселу історію життя якогось селянина, нехай навіть із таким смачним прізвищем? Можливо, й розумів, але не міг промовчати, краяло воно йому душу.

До обкому КП(б)У таких листів надходило безліч. Майже всі ці аркуші були так чи інак позбавлені первозданної цноти: розмиті літери, пом'яті аркуші, надірвані конверти. Це свідчило лиш про одне — кожен з тих, хто писав звернення, розумів, як ризикує, тому вагався. Судячи з листів, що лежали перед секретарем обкому товаришем Чернявським, почуття самозбереження в деяких товаришів по партії відійшло на задній план.

Тож негайно було зібрано бюро, копію протоколу якого треба було надіслати на ім'я товариша Косіора.

«З Постанови бюро обкому КП(б)У про хід хлібозаготівлі в області. Двадцять шостого грудня тисяча дев'ястот тридцять другого року. Копія секретареві ЦК КП(б)У С. В. Косіору. Цілком таємно.

За останні п'ятиденки низка районів злочинно знижує хлібозаготівлі. Ці райони особливо тяжко відстають у виконанні хлібозаготівель через відсутність рішучої боротьби з саботажниками. Головні надходження хліба відбулись за рахунок районів, які виконали річний план. Райони, які весь час відстають від

виконання плану хлібозаготівель, злочинно демобілізувались, а окремі села фактично припинили хлібозаготівлі. Щодо районів, які відстають, встановити кінцевим строком закінчення плану хлібозаготівель першого січня тисяча дев'ятсот тридцять третього року. Додатково мобілізувати та перекинути з районів, що завершили план хлібозаготівель, актив для допомоги районам, що відстають. У низці районів, що закінчили план хлібозаготівель, незважаючи на неодноразові директиви обкому, настало недопустиме заспокоєння, хоча в цих районах є колгоспи, села та одноосібним, які не виконали хлібозаготівель...»

І говорилося у тих високих зведеннях та постановах виключно про якусь селянську масу. Ні пари з вуст про окремих людей, які жили в українських селах. Ні тобі прізвищ, ні імен тих, хто заготовляв той хліб, а до цього сів його, збирав, проливаючи піт, недосипаючи ночей, витруджуючи руки. Хоча б одне-єдине прізвище. От, хоча б бідолашного Гаврила Малиночку хто згадав. Та сказав хто там, нагорі: «Ой, же ж, хлопці, погарячкували ми, диви, своїх же мучимо, селян безземельних, отаких Малиночок, які ж нам вірили, надію плекали». Та що там! Нікому й діла не було до тих прізвищ та імен.

* * *

Хата Гаврила Малиночки була досить примітна в селі. Вона щовесни ставала все нижчою та нижчою, бо ж поставили її на швидкуруч комунари, аби показати, як вони можуть працювати в гурті. Оскільки за цю роботу ніхто нікому не платив і навіть зайвий раз їсти не давав, люди працювали абияк. Не помолились перед закладенням хати, не поклали хрест під фундамент, там, де мав би в хаті стояти стіл, вибрали до того ж місце, на якому зроду-віку ніхто з селян не будувався. Кажали, місце там пропаще. Комунари на селянські балачки не зважали й згородили садибу впродовж кількох днів.

Було це в тисяча дев'ятсот двадцять п'ятому році, і за вісім літ хата стала схожа на столітню розвалюху. Гаврило до того ж був нікудишній хазяїн. Руки в нього стояли лиш на те, аби малювати. До цієї справи він був мастак. Колись-то порозмальовував

усім, хто бажав, ворота мальвами, а кому навіть цілими кінними баталіями, як-от покійному тепер уже дідові Пилипу. Старий дуже любив за життя різні розповіді про козаків, сам, бувало, щось придумував і видавав за почуте чи й за прочитане — хоча читати не вмів.

— Це мені один перехожий незнайомець повідав, — бувало, говорив дітлахам, які слухали ті розповіді. Або: — Читав я оце у «Віснику» гоповіданне про, значить, козачі звитязництва різні...

Упросив Пилип Гаврила втяти йому на тильній стіні хати знадвору батальну картину. Коні в Гаврила виходили трохи дивними — не такими, як їх бачили в селі, а якимись кострубатими — з маленькими голівками й тонкими ногами. Сільський люд, розглядаючи Пилипову стіну, розмірковував:

— І де він таких худих коней бачив?

— Кінь має бути міцний. На ньому ж працювати треба. А це шо?

— Та шо ви тямите? — гнівався дід Пилип та виганяв цікавих із подвір'я. — То не для роботи коні, то для боротьби коні.

Свою хату, незважаючи на хиткість стін, Малиночка розмалював чисто всю чорнобривцями, папороттю та дівчатами у вишитих сорочках і з вінками в руках. Дружина Малиночки, Галя, ще як дівкою була, так полюбила дивного чоловіка, босоногого, з однією торбинкою в руках, де лежали фарби та пензлі, що погодилась всупереч волі батьків вийти за нього заміж. Одружились, тоді по часі вступили до колгоспу, там їм швиденько-показово встановили цю хату, і зажили вони щасливо, дітей народили. Аж поки не зайшло до хати перше горе — помер щойно народжений малюк. І аби ж то помер від якої хвороби, а так — від голоду. Оскаженів тоді маляр, щось ніби надломилось у його добрій від Бога душі. А ще як злягла дружина, а за нею й мати його, яку хвору привіз із рідної Калинівки. А тоді захворіла дочка-любця, яку й назвали від великого між собою кохання Любою.

Виходив Гаврило надвір, і тяглась у нього рука до обмальованих стін. А в руці затиснений шматок вуглини. Гаврило як у напівсні малює під очима в гарненьких дівчаток чорні кола, заштриховує темним пуп'янки квітів. Але не всі, а лиш через один.

— Може, все минеться якось? — ніби й питає, а ніби й стверджує Гаврило.

Відкидає подалі вуглину, витирає почорнілі руки снігом, вмивається ним, аби остудити емоції, на йде від хати вдаль, через город, через кладочку, під якою дзюрчить струмок, який ще не замерз, бо занадто прудкий. Йде і мріє про картини, які хотів би написати. Ось великий світлий будинок, і його Галя здорова ходить навколо, дивуючись красі хати, ось діти — усі, включно із маленьким синочком, якого вже ніколи й ніхто не поверне. У Гаврилових думках синочок уже величенький, у чистій сорочці. А надворі буянить зеленню весна, пахне смачною їжею, його мама пильно спостерігає, як син, стоячи посеред подвір'я, готується до написання родинного портрету. Він керує дітьми, дружиною, матір'ю, аби ті стали, як слід. Дивиться на сонце, приклавши замащену фарбою долоню до лоба, вивіряючи, аби світло падало на гурт.

— Я напишу. Обов'язково усіх їх напишу, — бурмоче Гаврило, вивільняючись з-під мрій, як з-під п'яного дурману.

Він витягає з кишені великого ножа, з яким останнім часом не розлучається, підходить до одного з дерев, довго перепрошує в дуба (і нащо, спитали б люди, у того дерева перепрошувати, воно ж не людина?) та ріже з нього задубілу кору. Мов навіжений, бере довгу смужку до рота і смокче її. Відкидає. Ріже ще одну і, замість смоктати, лиже побілілим язиком внутрішню частину кори, сподіваючись вилізати звідти трохи дубового соку. Впевнившись, що кора може використовуватись як їжа, натісує ще кілька смужок, а тоді, ставши на коліна, розгрібає сніг руками. Шматує торішнє пожухле листя лезом ножа. Випорпує з-під сніжно-болотяно-листяного покриву невеличкі зморщені жолуді і, виклавши їх на брудну долоню, довго перебирає та рахує.

— Кожному по три... ні, краще по п'ять.

Гаврило повзає між дубами, шукаючи ще і ще жолудів, а тоді зненацька натрапляє на щось червонясте під снігом. Відсахується, бо думає, що то під білою ковдрою лежить хтось убитий. Хвороблива уява художника малює оголену жінку, тіло якої таке саме біле, як і цей сніг. Біля скам'янілої від подиху смерті шиї — краплі-бурульки крові. Од тих крапель простягається

чорний тонкий пасочок перерізаного горла. Гаврило струшує із себе видиво, заплющивши очі й крутячи головою, та сутужно стогне. Придивляється уважніше. На снігу й під снігом — китиця яскравої, торкнутої морозом калини. Гаврило бере одну бубку та обережно, мов на вівтар, кладе до рота. Довго насолоджується гірчасто-кисловатим смаком, а тоді знімає з язика пласку кісточку та роздивляється її на пучці вказівного пальця. Знову кидає кістяне рожеве серце в рот, і чути, як під зубами воно ламається. Малиночка активно розжовує кісточку, оцінює терпкий смак і насамкінець, як вирок, виголошує:

— Годиться!

Стоячи на колінах, постукує великими руками по повних від жолудів кишнях, які повідвисали під вагою улюбленого серед вепрів харчу. Обережно, аби не поранити тонкі шкірки соковитої калини, перекладає китицю собі на долоню і, витягнувши руку вперед, йде додому. Він дивиться на калинове ґроно, як, напевно, прадавній герой легенд Данко дивився на вирване із грудей серце.

— Їсти можна із кісточкою. Вона смачна. Спочатку не дуже, бо язик німіє, а потім, коли звикаєш, стає смачно, — розповідає Гаврило дітям, ділячи між ними червоні бубки.

Сам не їсть, спостерігає, як рожевим зафарбовуються дитячі бліді губи. Дружині, матері та Любі варить із калини чай. Кожну поїть із ложечки і стає до роботи.

— Ану когорта, несіть-но із сіней жорна, — кажучи, витягає з кишень почорнілі жолуді, які втратили свіжість глянцевого покрову та гарний колір.

— Їм ніби хтось голови проломив важким прикладом, — каже старший син Демид, розглядаючи батькові знахідки.

Демид вдався в батька — так само образно мислить, дивно бачить світ і малює. Хоча Малиночка його не вчив цього, як і самого Гаврила ніхто ніколи не вчив художньому хисту. Демид пішов далі, він добре різьбить. Ото, ляже під дерев'яне материнє ліжко на підлогу, розповідає їй історії, аби розрадити після смерті маленького братика, і теще щось. А Гаврило, як зазирнув під ліжко, а там — цілий музей. Кожна звичайна квадратна дерев'яна ніжка обліплена обличчями — стражденними й ве-

селими, гронами винограду (і де те селянське дитя їх бачило?) та чомусь серпами й молотами — це вже знати де набрався — у школі. Але якось так хлопчина різьбив, що ті серпи усе були приставлені до облич, а молоти нависали над головами. Батько похвалив сина без слів, подивився в чорні очі й погладив по русій голові. А тоді виправив на ліжку ряднину так, аби вона звисала аж до підлоги, й мовив, ніби виправдовуючись:

— Колись-то все покажемо. А зараз най буде під завісою.

Розумів, якщо прийдуть непрохані гості, хоча не мали б до таких, як він, навідуватись, та побачать ось такі картинки із життя селян, — усі вони швидко опиняться не на благодатних українських чорноземах, а у вічній мерзлоті далеких російських земель.

Справжньою окрасою цієї хати був дубовий стілець, з різьбленою спинкою. То Демид постарався. На спинці — яблучка, колоски, первоцвіт. І усе так доладно припасоване — душа радіє. Меншенький Пантюша, бува, як їсти хоче — гризе ті дерев'яні яблучка, думає, дурненьке, що вони справжні, їстівні.

До таких, як Малиночка, буксирні валки не навідувались. Але одного разу, ще як Галя була вагітною, чоловік чув, як, проїжджаючи повз його хитку хатину, спинились та гомоніли один із одним червоні мітли.

— Спеціально, чи що, хату не поправляє? Може, у нього там усередині аж тріщить від зерна, а ми ото подивились на це одоробало й поїхали собі. Га? — питав один, натякаючи на те, що можна було б потрусити й цих бідолах.

— Та там троє душ дітей і баба чекає на четверте. Шо з них візьмеш? До того ж колгоспники. Обідранці ще ті, — доводив інший голос. — Батько місцевий юродивий — художником себе називає, а робить нічо не вміє чи не хоче... — член буксирки на хвилю задумався.

— Троє дітей та баба. А що ж вони жеруть? Фарби, чи що? — під гучний регіт підводи поїхали далі, а Гаврило зітхнув із полегшенням.

Адже трохи ті буксирники мали рацію — у підвалі в Гаврила було сховано торбину кукурудзи та півмішка картоплі. Та ще висівки. Усе це багатство колгоспник тишком-нишком

наносив із колгоспного поля впродовж осіннього збирання збіжжя. Просто кажучи — він крав. Йому наказував красти інстинкт самозбереження, і підштовхнула до такого вчинку мати, яка якось увечері, стоячи на колінах перед образом, молилась до Бога й питала в нього, чи минеться біда, і тут-таки, ніби й за Бога, відповідала:

— Не буде вам добра, великий голод насувається. Усе зроблять супостати, аби виморити народ, аби не дожив він до кращих часів.

Почувши таке одкровення, Гаврило машинально, працюючи в колгоспі, клав у кишеню картоплину чи жменю висівок. Ховав ті висівки до торбинки. А торбинка була прив'язана на шиї й ховалась під широкою сорочкою. Щодня боявся, що хтось побачить його крадіжку, що засудять та відвезуть далеко від родини, від вагітної дружини, яка так потребувала його допомоги. Не могла вона працювати на току, важко носила дитину бо. А за те, що в останній місяць не виходила на роботу, не дали їй жодного трудовдя. Харчуватись доводилось лиш тим, що напрацював чоловік. Йому видавали в колгоспній їдальні скибку хліба та баланду — на воді зварені висівки. Вариво він висьорбував, бо ж не понесеш у роті додому, а хліб ніс. Ділив між п'ятьма, йшов до підвалу й зсипав у мішок принесену здобич. Допоки нікому не зізнавався, що готується до ще більшого голоду. Сам знав — як прийде той мор, Малиночки будуть готові, не дадуться голодній смерті до лап. Чекав з нетерпінням появи на світ Божий ще одного дитяти. Тішився, усе розповідав дружині, тримаючи її за руку й сидячи на краечку ліжка, як вони заживуть потім весело та щасливо, й скося поглядав на свою матір, аби та не бовкнула щось про голод, що насувається.

Коли Галі прийшов час пологів, Малиночка спустився до підвалу та дістав кухоль пшениці. Її також наносив з колгоспу. Вимолов у жорнах, замісив тіста. Свекруха, незважаючи на хворобу, допомагала Галі народжувати — була-бо повитухою все своє життя, знала, як це робиться, й не одного пройдисвіта прийняла в цей світ. Старші діти, закачавши рукави, місили тісто й упівголоса співали пісень, намагаючись заглушити стогони та крики матері. Коли батько дерев'яною лопатою виймав

рум'яну паляницю, почув, окрім жінчиного крику, ще писклявий дитячий. Відламав від гарячого буханця шматок, підкинув у долоні, аби не обпекти руку, подув та майнув до кімнати, де відбувалось священнодійство. Увійшовши, простягнув жінці хлібчик, поцілував у лоба й з любов'ю подивився на малюка.

— Це звідки? — спантеличено запитала змарніла дружина й взялася їсти хліб.

— Неважливо. Їж. Відпочивай.

— Клади малого до грудей, най також їсть, — порадила мати Гаврила й пішла замочувати закривавлені пелюшки.

Цілісінький тиждень Галя прикладала Серафима до грудей. Але маля верещало й, присмоктуючись до годівниць і не знаючи там поживи, кричало ще більше.

— Немає молока, — печалилась жінка.

— Так звідки ж воно буде, якщо так їсти? — казала мати, а Гаврило знов і знов замішував тісто й пік хліб. Ніби найшло на нього що.

З'їдене дружиною не ставало в пригоді — молоко так і не з'являлось. Гаврило оббігав півсела в пошуках коров'ячого молока, аби бодай чимсь погодувати немовля. Приходив до Стецюків, Солодовників та Маладик, у них-бо ж завжди була худоба. Вони ж щораз давали. Коли Малиночці потрібно було позичити бодай чогось: від цвяха до кварти молока — він йшов до заможних односельців.

— Позичте, — казав, — те-то й те-то.

У відповідь отримував не слова, а те, що просив. Ще й казали на останок:

— Та хіба ж молоко позичають? У тебе й корови нема, аби віддати. Бери так.

— Я відроблю, — запевняв Малиночка. — Я вам задарма так хату розмалюю, що...

Заможники не бажали, аби їм хати малювали, тому лиш махали на Гаврила руками й посміхались. А тепер... тепер не ті часи. У Гаврила хоч висівки є, та картопля, та ось ще жменя пшениці лишилась. А у тих — усе відібрали. «Але ж чи вистачить на нас сімох усього цього добра та аж до наступного врожаю?» — риторично питався.

Із них сімох до настання зими лишилось лиш шестеро. Малюк помер прямо в матері на порожніх грудях. Галина не хотіла відпускати похололе тільце й усе відмовлялась вірити, що Серафима вже немає серед живих. З того часу й не піднімалась. Злягла відразу за нею й мати. Але ж то й не дивно — жінці сім десятків було минулої осені. А в грудні захворіла Любця. Висівок ставало все менше, картопля закінчувалась, кукурудзу майже всю з'їли. У колгосп перестали привозити бодай-що із міста, худоба дохла. Малиночка ходив на уклін до Гілька. Той грізно мовив:

— Не маю чим годувати й тих, хто працює. А ти оце прийшов. Молока йому дай. Зараз!

Гаврилові діти охляли, а сам Гаврило ніби став несповна розуму.

Після того як повернувся з роздобутків та приніс жолудів і калини, у хаті закипіла робота. Старший син тер жолуді разом із кукурудзяними жовтими бібками й усе цікавився, що із цього варитиме Гаврило. Той, не втрачаючи ентузіазму, розповідав, що це будуть спеціальні коржичики, які він сам назвав жолудяники. Діти питали:

— Неньо, а вони смачні?

— А як же ж? — дивувався чоловік і бачив, що його бліда та змарніла дружина зі свого ліжка ніжно посміхається. — Такої смакоти ще ніхто у Веселівці не їв. Ми будемо першими.

— Пити, пити... — тихо попросила Люба й якомсь дивно захрипіла.

На її голос блискавично зреагував Демидко, кинувся до слоїка з червоним калиновим напоєм, лийнув обережно до глиняної, розмальованої батьком чашечки та поніс сестричці. Гаврило весело продовжував розповідати про жолудяники, їхню користь для здоров'я та росту, крутив замість сина жорна й запевняв Любу, маму та Галю, що вже після цієї заморської страви вони піднімуться й хвороба куди й подінеться.

— Будь-яка хвороба, їй-бо, боїться, як вогню, жолудяників. А якщо ще й запити калиновим соком... Любцю, скажи, що це не що-небудь, а справжня панська страва. Любцю! — батько просив дочку озватись, але замість неї озвався її брат:

— Любця пішла.

— Уже пішла? — продовжував підтримувати позитивну атмосферу в хаті батько сімейства. — О, я ж кажу, жолудяники підніма...

Раптом він зрозумів, що має на увазі хлопчина, кинув швидкий погляд на дружину. «Почула чи ні?» — встиг подумати і побачив по її скорботному виразу обличчя, що таки почула й зрозуміла раніше за нього. Хотілось Гаврилові вибігти негайно із хати й мчати без упину кудись світ за очі, за далекий і недосяжний горизонт, хотілось умиць померти й не бачити цього скорботного погляду матері, яка втрачає вже друге дитя й нічим не може зарадити. Хотілось йому падати на коліна та молити Бога забрати всіх їх разом до себе в одну мить, аби не мучитись, аби не страждати й не бачити більше жодної смерті близької й рідної людини.

Галя, ймовірно, відчула порухи душі свого чоловіка, спробувала підвестись із ліжка, дійти похитуючись до Гаврила, обняти, приголубити й разом із чоловіком наблизитись до мертвої десятилітньої дочки. Демид так і продовжував стояти над сестрою з керамічною чашечкою в руках. Він навіть не розігнувся і, здавалось, усе ще намагався напоїти дівчинку, але її склеплені уста не приймали більше ніяких подачок з цього світу. Відкриті очі якимось осудливо вдивлялись у стелю. Батько опустил дочці повіки. На ранок сам поховав на цвинтарі. Над могилою стояв він та двоє його синів, які весь час супроводжували напівбожевільного неня. Так дітям веліла мати.

За один місяць, за отой страшний грудень, батько із синами тричі ходив на цвинтар. У невідкладних справах. Спершу біля хреста маленького Серафима, підписаного блакитною фарбою, виріс інший — із зеленим написом. Блакить од дощів встигла посіріти. Серафим, який не прожив і десяти днів, асоціювався в батька саме із цим небесним кольором. Другий хрест позначений був зеленим, бо Люба над усе любила літо й казала завжди, що зелень навколо неї примушує її душу радіти. «Буде тобі, доню, зелень», — бубонів Гаврило, наносячи на хрест залишки зеленої фарби зі спеціального тюбика.

Ці тюбики, а було їх у художника-самоука всього сім, колись за роки три до того, як мандрівний Гаврило дістався до Веселівки,

йому подарував на залізничній станції в Уладівці незнайомий дядько. Він побачив, як Малиночка на невеличкий аркуш різкими рухами наносить лінії чорним вугляком. Уздрів, що той намагається швидко схопити профіль симпатичної товаришки-червоноармійки, яка саме разом із іншими солдатами стояла на пероні в очікуванні транспорту. Чоловік підсів ближче до Малиночки й поцікавився, звідкіля той узявся та куди йде. Хотів був заманити Гаврила до Харкова, обіцяв прилаштувати до художнього училища, але вільна душа художника-самоука воліла лишитись на батьківській землі. Наостанок незнайомець витяг зі свого саквояжа коробочку фарб та кілька пензлів різного розміру і без особливих передмов дав усе це багатство Гаврилові. Поки той отямився, дарувальник уже махав йому з вікна потяга, який відправлявся в бік столиці.

За п'ять діб по тому, як поховав дочку, біля двох дитячих виросла доросла могила. Хрест був лаконічно підписаний білилами «Феодосія Малиночка. 1861 — 1932». У божу неділю, ще за тиждень чи днів десять по тому (Гаврило втратив лік тим дням), клаптик землі, де спочивали найближчі Гаврилові люди, збагатився четвертим хрестом і четвертою могилою. На свіжовитесаних дошках чорно-червоним вималювалось ім'я коханої дружини — одна літера чорна, інша червона.

— Любила ваша матуся ці два кольори. Казала, якщо вони поодинці, то видаються страшними, а разом око звеселяють. Бо ж червоне — це життя, а чорне — то смерть. І разом увесь час вони ходять, життя та смерть, червоне та чорне, — розповідав хлопцям батько, а ті слухали, але мало що чули.

— Відмучилась! — додав наостанок Гаврило, витер рукавом сухі очі та почалапав до спустошеної від жінок хати.

Хлопчики плентались за батьком на відстані, бо не могли швидко рухати ногами. Йшли й мовчали, з великою силою торували засніжену дорогу, а Гаврило вже складав плани на майбутнє.

Першим ділом спустився до погребу й порахував, що лишилось із їжі.

— На тиждень ще вистачить, — сказав дітям і дивно посміхнувся, аж у малих поза шкурою мороз пройшов.

Хлопчики залізли на піч і не потикались звідти впродовж десяти діб, допоки батько носив їм у полив'яних тарілочках різне вариво.

— Оце, скуштуйте, хлопці, це ж яка смакота, — примовляв, подаючи на піч сіру рідину.

— Тату, це бевка¹? — питав молодший із братів. — По-соли.

— Нема солі, сину. Де ж бо їй узятись. Не сіяли цього року солі, — у скрутних обставинах, може, й не хотів жартувати, а так виходило.

Це дійсно була несолонна бевка. До того бридке, що від нього хотілось бевкати, звідси й назва. А що іще міг запропонувати батько дітям? Хіба що бовтушку².

— Там є ще бурячки буде на завтра бовтушка. Чи навіть латури наварю.

Латурою називав Гаврило розведене на воді кукурудзяне борошно. З усього цього раціону вона була найменш огидною на смак. Діти сьорбали бевку і вкладались спати.

— Спіть, соколята, — ніжно казав їм батько. — Воно уві сні менше їсти хотітиметься, — а сам сидів та чекав, допоки малі поснуть.

Як хлопчики засопіли розмірено й голосно, випурхнув нечутно із хати — як був босий, у спідній сорочці та підштаниках. Оце лиш зачепив рукою жупана свого, виходячи в морозяну ніч. Блукаючи колами навколо оселі, присадкуватої й незграбної, але розцяцькованої малюнками, у несамовитому гніві вихопив з цебра, що висіло під дашком на цвяшкові, щось чорне та взявся замальовувати ці вицвілі від вологи та облуплені на вітрі орнаменти й кольорові малюнки. Совав обома долонями, а в кожній — по чималій вуглині. Аж сміявся від задоволення, аж гиготів. Працював не відчуваючи холоду. Коли малюнки повністю зникли під густим шаром вугляної завіси — милувався зробленим, одійшовши на кілька кроків подалі від хати.

¹ Бевка — борошно, розведене у воді (*діал.*).

² Бовтушка — вариво з бурякового насіння (*діал.*).

— Так краще, — казав до когось невидимого за тином. — А, їй-же-бо, так краще. Правда, дядьку Пилипе? — кидав до сусіднього обійстя.

А звідтіля тиша гробова. І та тиша ніби кличе Гаврила до себе, ніби тягне з усієї сили, приманює. Гаврило скочив до відерця, що до піддашшя причеплено, та понісся до тину, перемахнув його в один стрибок і сам здивувався такій прудкості. Адже ось кілька хвилин тому й ходити вже не міг, а тут таке. Подивився на небо. «Овва, — чоло поморщилося, — не хвилинами вже час мірено, а годинами». І дійсно, допоки чоловік порався біля хати, ніч вихудла та почала тікати від світанку.

— Тра' поспішати, Гаврило. Шо ж ти такий нерозбитний? — питав себе й тут-таки знову брався за роботу, але вже біля будинку покійного Пилипа.

До сизого ранку орудував, вивозив по розцяцькованій батальними битвами сусідській стіні вугляками, які спеціально в іржавому відрі приніс із собою. Шкарубкі вуглини здирали зі стін відсирілий тиньк, а що не одколупувалось, то поринало в масну чорноту.

— От, вам, от, вам! — шипів від злості, захилинаючись холодним зимним повітрям. — Якщо чорне, то чорне, — грозив вдачечин брудним кулаком. — Якщо прийшов сатана, то не треба нам казати, що все буде на користь. Не буде! — розрізав чорними широкими смугами усміхнених козаків та напружених коней, зводив нанівець усі мрії на оте свобідне козацьке майбуття.

Над ранок приплентав додому і не отямився, як двері відчинив, як поріг переступив. Увійшов та й упав знеможений на холодну, підмерзлу підлогу. Його чорні від вугілля пальці за інерцією шкребли суху втрамбовану глину, ніби намагаючись продерти якийсь тунель, прокопати вихід з ситуації, у яку він та його родина потрапили. Він стогнав та намагався підвестись. Марно! Насамкінець чоловік затих, відчув, що не може керувати власним тілом. А лиш усвідомив це, як його обійняв важкий сон. Цей сон навалився на чоловіка, притис його боляче до себе, відібрав волю, а разом із волею забрав біль, страх, голод. Цей сон давав зрозуміти, що нічого кращого, ніж забуття, придумати не можна. «Напевно, так виглядає смерть з того боку», — думає Гаврило.

А далі лише темнота... і тиша. Довга, протяжна тиша. Повний вакуум, повне безчасся.

Гаврило крізь пелену мороку і не хоче, а намацує ланцюжок чиеїсь бесіди. Он там, у самому дальньому куті цієї темноти і цієї тиші, раптом ніби щось бубонить. Чи посвистує. І знову навалило на нього сном, розплескало німотою, відібрало відчуття. Знову темнота... і тиша... і раптом біль.

«Навіщо ж біль?» — обурюється Гаврило, і сама думка його лякає. Лякає те, що він знову може думати і знову може страшитись. І знову ці звуки, це бу-бу-бу і посвистування, але що більше Гаврилові болить, то більш те бубоніння схоже на людський голос, на голос дорослої людини. Це не його хлопчики щебечуть, це щось чуже. «Мо', архангел?» — наливається надією.

Нечуваною силою волі примушує себе прислухатися уважніше їй, пірнаючи в чужі розмови, виривається із глевкого і такого приємного забуття. Виривається у світ болю, ненависті, розбрату. Не відразу розуміє, де знаходиться і хто біля нього.

Величезної сили докладає, аби відкрити бодай одне око, й бачить, що він все ще лежить на долівці, лише перевернутий горичерева, біля його голови — брудний черевик. Гаврило силується повернути голову, аби побачити, кому той черевик належить. Але не може впоратись з таким простим завданням, голова не підкорюється його бажанням. За короткою паузою в розмові впізнає гостя по голосу.

— Навряд чи вишкрябається... — каже той гість голосом Гілька Кривого. — Це ж тра' до такого дожитись, га? А ше на хорошому щіту був чоловік. От, піди взнай, шо в кого на умі. Помре, як пить дать. Не сьогодні, то завтра. Я вже таких от надивився. Це вже всьо...

Голова колгоспу розводив філософію, взявшись у боки та по-хазяйськи стовбичачи над Гаврилом, мов камінний хрест.

— Ви як собі знаєте, а дітей треба забирати, — повідомляє якась жінка, невідомим Гаврилові голосом. Її фраза несеться, ніби як здалеку. — А хоч би й сьогодні.

Гаврило знову відкриває очі й намагається перевести погляд туди, звідки несеться голос жінки. Він бачить, що хтось

у чоловічих галіфе і в шнурованих черевиках, які бувають у літунів, стоїть на лежанці й заглядає на піч. Туди, де, Гаврило знав, сплять його Демид і Пантюша. Де він їх залишив. Учора. Чи, може, й не вчора? Бозна-скільки він провів у тій тихій темряві.

— Дак, а я шо ж, товаришко. Я ж не протів. Хотів би от ше раз ваше прізвище полюбопитствувати, бо шо-то забув.

— Крум, — як щось відгризла, гаркнула та невідома Гаврилові товаришка, виставившись нарешті в повний зріст. Товаришка зістрибнула з лежанки й, обтрушуючи долоня об долоню, хотіла щось ще сказати голові колгоспу. Та її спинив стогін.

— А-а-а-а, — стогне Гаврило, даючи зрозуміти чужим людям у своїй хаті, що він ще живий, що немає чого тут хазяйнувати й ставати брудним взуттям на людське ліжко.

Голова колгоспу схиляється низько над Гаврилом, вдивляється йому в самісінькі зіниці, заглядає, як буксирник у порожню комору, й голосно говорить:

— Гаврило, колгосп нічим не може допомогти тобі, ти ж знаєш, яка ситуація.

Гаврило стуляє повільно повіки, мовляв, усе зрозуміло. Зараз хоче одного, аби ці двоє пішли геть. А хлопчики вже його якось одкачають. І головне — хоче, аби Гілько не кричав над ним, як над глухим. Бо цей крик віддавався в голові пудовою гирею.

— Давайте, чи що, перенесемо товариша з підлоги, — запропонувала товаришка й вхопилась Гаврилові в пухлі й обморожені ноги.

Гількові хоч і не надто подобається ця ідея, кривинда ж, не зручно йому людей переносити, але береться за безвольні Гаврилові зап'ястки. Волочуть мало не по підлозі, закидають на той лежак, де щойно стояла товаришка Крум. Гілько виглядає задоволенням собою, плескає Гаврила по костистих грудях.

— Значить, шо тобі, Гаврило, сказати. Постанова, значить, є у нас. Постанова правильна, я щитаю...

Гілько раз по раз обертається на жінку в надії, що вона візьметься щось казати. Ан, ні — мовчить, як стіна. Доводиться продовжувати голові.

— Хлопців твоїх ми заберемо до цейго... до дитячого будинку — там вони виживуть. Людьми стануть. Тут таке, або — або... Може, даже начальниками великими зробляться.

Гілько дурнуватого посміхається та дивиться на фіранку, з-за якої повистромляли великі голови на тонких шиях два братики. Демид і Пантюша суворо й недовірливо споглядають дядька Гілька, зі страхом зиркають на тітку в чоловічому вбранні і лише тоді переводять обважнілі погляди на батька, який важко дихає. Гаврило з останніх сил увіп'явся ледь розплющеними очима в синів. Ох, і змарніли ж вони, ох, і змінились. Наче дідки поставали. Хотів був простягнути до них руки — не зміг.

Знов у безсиллі стулив повіки, а сам думає лиш про солодкий і довгий сон, із якого його оце нагло висмикнули своїм бубонінням. І навмисне ж позбавили його сну. Аби ще більше познущатись. Збудили, бач, щоб пояснити дурному Гаврилові: «Шановний трудівник ви наш, Гаврило Малиночка, нарешті ви ось-ось заснете навіки. А щоб вам, товаришу Малиночка, там, на тім світі, не йнялось, щоб крутило вами як мотовилом, ми вам розповімо оце зараз, як ми мучити будемо діточок ваших, як ми їх по світу пустимо, як оддамо в чужі, немилосердні руки».

Малиночці хотілось сміятись на все горло, таким ураз щасливим він себе відчув. «А дзуськи вам, а не моїх дітей», — крізь той нечутний сміх говорив сам до себе, потайки, щоб навіть губою не повести, щоб не викрити своїх намірів цим двом. У голові крутилось одне слово «свобода» і більш нічого. Відчував іще, як холоне частина тіла десь біля серця. «Це ж мій ніж», — згадалось. У спідній нагрудній кишені вибродженого жупана так і лежав ніж. Він своєю смертоносною сталлю холодив Гаврилові серце. Холодна зброя муляла й настирно вимагала від Малиночки якнайшвидше звільнити її з тісних лабетів кишені та дати нарешті довогоочікувану волю.

Гаврило зібрався весь із силами й виштовхнув коротке питання:

— Коли? — мляво пробелькотів.

— Та хіба я знаю, коли ти одійдеш... — почав був пояснювати Гілько, а товариш Крум перехопила його пояснення й дала, зрозумівши, що має на увазі Гаврило:

— Я почекаю, допоки ви не... Не відбиратиму ж дітей від живого батька. Вони потім образу ту збережуть. А нам цього не треба. Але... — хотіла ще щось сказати, та затнулась і відійшла подалі, аби не бачити Гаврилового погляду.

— Ми завтра прийдемо, — сказав вдавано бадьоро Кривий, поклав на стіл не більший від сірникової коробочки квадратик схожого на збитий гній хліба. — Це малим, щоб не загнулись оце за ніч.

Діти відразу по тому, як двері за ескортом зачинились, злізли з печі, обережно, щоб не наступити на батька. Та хоч би й наступили — не зробили б йому боляче, невагомими-бо стали. Хлопчики підійшли непевно до столу й довго роздивлялись той хліб, не знаючи, їсти його чи ще почекати.

— Їжте, — звелів батько. — Мені не треба. Уже не допоможе, — тихо додав.

Демид ослушався няня, поділив той шматок на три частини й поніс одну з них батькові. Пантюша ходив за братом як прив'язаний, боявся й на крок відстати. Гаврило неквапом звівся на ліктеві, подивився з неабиякою ніжністю на дітей, розділив свою пайку на дві крихітні частинки й повернув синам. Діти залізли на лежанку і там, сидючи біля Гаврила, їли. А з'ївши хліб, поснули, приклавши голівки батькові на коліна. Гаврило до ранку дивився на дітей, на їхні роздуті від голоду животики, слухав їхній стогін крізь моторошний сон і усе думав-думав-думав. Страшне думав. Але інше не йшло в голову. Час від часу бачив перед собою ту жінку, що прізвище в неї коротке й вбивче якесь, а згадати його й не міг.

* * *

Мойра Крум після подій, що відбулись із її колегами в редакції газети «Більшовицька правда», після тих наглих і страшних трьох смертей, попросилась на іншу роботу. Чи то боялась, що і їй колись помстяться, чи то спомини про кров, пролиту в редакції, не давали спокою. По партійній лінії домоглась, аби її перевели до комісаріату освіти. Колишня фейлетоністка із неабиякою заповзятістю взялась по усіх усюдах шукати та, як їй

виділось, рятувати дітей, які лишались сиротами. Найрідніших людей тих безбатченків або ув'язнювали за політичні чи карні злочини, або відразу розстрілювали, а чи вони помирили від голоду. І ця причина була найбільш вагомою останнім часом. Таких дітей по всій області було безліч, окрім тутешніх, немало було й тих, що забрідали в пошуках харчів із інших областей, де той страшний мор лютував ще більше. Мойра їздила з буксирними бригадами й вилучала хлопчиків та дівчаток, немовлят та підлітків на додачу до зерна та натуральних штрафів, яких усе ще не було досить тій ненажерливій державі. Товаришка Крум до останньої клітини свого тіла вірила, що таким дітям, дітям ворогів народу, куркульським та націоналістичним «напівфабрикатам» (так вона називала тих, хто ще не досяг відповідного віку), краще житиметься в сиротинцях.

— Їх там змалечку вчитимуть жити за законами диктатури пролетаріату, за суворими, але єдино вірними законами, — розповідала всяк раз ця бездітна, вже немолода товаришка. — І саме вони згодом розбудують велику й могутню селянсько-робітничу державу! От, кажу вам, саме ці вилупки, але перековані, правильно виховані, нові. Хочеш не хочеш, а колись-то вони відмовляться від свого ворожого оточення. Звичайно, мають якийсь час спокутувати гріхи батьків. Тобто їхні провини, бо ж ніяких гріхів не існує, як не існує й Бога.

Мойра Крум багато читала і була неабиякою ідеалісткою. А що їй ще робити? Хіба є який жіночий клопіт? Ні тобі чоловіка, ні тобі потомства. От і зводить енергію, дану Всевишнім, на дурниці, нінащо зводить. Один пшик!

Попри важкість та невдячність тієї роботи, Мойра любила її. Вважала не рутиною якоюсь, а цілою місією, яку на неї покладено, і не ким-небудь, а цілою партією більшовиків. «Що може бути більш гречним, ніж виймати із заскорузлих лап минулого неправильного життя представників молодого покоління, цю поросль, яка дивиться на мене, як на злодійку? І, може, єдине, чого хоче, — це вгризтись мені в шию та втекти світ за очі», — думала у хвилини найвищого емоційного піднесення, стоячи або й проходжаючись, заклавши руки за спину, перед кагалом вишикуваних у ряд обдертих дітиськ.

Діти здебільшого вважали Мойру загарбницею, розлучницею та ворогом. А вона ж лише хоче кращого, хоче доправити їх до державного закладу, де їх перевиховують, перекують і примусять відректись від всього старого й непотрібного. Старим і непотрібним Мойра вважала всі родинні цінності: включно із коханням, материнством, тягою до побутового накопичення.

Деякі особливо непримиренні діти під час вилучення кусались, бились, чинили опір, тікали. Мойра справно давала раду таким дитячим вибрикам. За короткий час плідної роботи вже добре знала психологію малих. Лишень заходила до хати, де лишались осиротілі діти, розуміла, чи доведеться їй побігати городами й полями. А потім ще й заливати дитячі укуси спиртом, аби не гноїлись. З настанням холодів бігали вже не так часто, та й кусались не боляче. А в більшості випадків просто йшли, куди їх вели, без блиску в очах, без надій на майбутнє, без сподівань.

— Та чого ж ви, як ті вівці? — питала Мойра, везучи, бувало, чергову партію дітей до притулку.

Вона підбурювала малих до виконання бравурних піонерських маршів, а ті мовчали. Їм було не до співів, вони думали про своїх батьків та інших родичів, залишених удома чи то живими, чи то вже мертвими. І давали собі клятви обов'язково колись-то повернутись додому, а дехто навіть подумки обіцяв помститись. Хоча зовсім не відали, кому ж мститися конкретно. Дивилися на сувору, схожу на чоловіка, тітку, й розуміли, що вже не їй стовідсотково.

* * *

— Там двоє дітей. Пацани. На вигляд ще їх виходити можна. А от батько навряд чи протягне кілька днів, — розповідала Мойра Терновому, сидячи в домі його батьків за порожнім столом. — Дурнуватий якийсь чоловік, дикий, — Мойра скривила тонкі губи.

— Малиночка — художник. Він інший, — спроквола мовив Терновий. Йому перед очима стояли кола, і він усе не

міг достеменно вдивитись у якесь розпливчате обличчя Мойри.

Товаришка Крум плеснула себе по вгодованих стегнах і розреготалась. Не вірила вона, бач, що можуть і в селі жити митці.

— Товаришу Лесю, ти завжди мене вмів розсмішити, — сказала, відреготавшись. — Може, ще й ці дияволята художники? — витерла рукавом зволожнілі від сміху очі.

Терновий слухав колишню колегу й дивувався, що їх могло пов'язувати, які такі цінності, які спільні ідеї? Мойра в тому, пройнешньому житті була для Леся кимсь на кшталт взірця — смілива, гостроязика, прямолінійна, неупереджена. Так здавалось. А тепер бачив перед собою незадоволену життям бабу, яка зганяла свій гнів за життя, що не склалось, на чужих, і так обділених долею дітях.

— Гаврило — хороший чоловік. Але ж так із ним колгосп несправедливо вчинив, — озвався старий Мефодій, а його син, виставивши непомітно для Мойри долоню, дав батькові знак не розводитись при ній про колгоспні прорахунки.

Мефодій станув, як та свічка. Був же ж як дуб крислатий від природи, а зробився тополею тонкою й високою. Геть пишні вуса перетворились на обвислі пацьорки. Давно їх не підрівав, хіба до цього зараз? Та й руки не слухаються. Лесь хотів був допомогти, але дід відмовився. «Скільки, мовляв, мені ще лишилось на цім світі, най хоч вуса ростуть, якщо вже сало з тіла куди й дівається».

— За місяць четверо рідних поховав, — Лесь намагався пояснити Мойрі суть справи. — Гаврило трохи ніби й розумом навернувся. Бачила, що він із хатою своєю зробив? — запитав і подивився прискіпливо на колежанку.

— А я думала, горіла хата, вся обвуглена, — здивовано мовила жінка.

— Замалював, сердега, таку красу, — втрутилась у розмову мати Тернового. Стара на вигляд ніби й не змінилась, тільки посіріла якомось, ніби сумом обросла.

Мойра поглядом попросила Олеся розповісти, що означає «замалював таку красу», і той розповів про художника, що робив Веселівку добрішою й яскравішою.

— Нестабільна психіка, — підвела ризику Мойра. — Тут, як не крути, дітей треба забирати. І що швидше, то краще. Бо цей чоловік біди може наробити.

— Та що ми, прості люди, вже можемо тут зробити, якщо машина така на нас наїхала, — незважаючи на знаки сина, повідомив філософськи Мефодій.

Мойра зрозуміла — може, оце зараз почути щось таке, що їй не потрібно знати. Та й зазбиралась від гріха подалі.

— Ну, піду я, товаришу Терновий. Приємно було з вами побачитись. Завтра зранку вилучимо дітей, хоч я думала дати трохи часу батькові, але... — Мойра по-чоловічому обняла тричі Тернового, шепнула йому: «Соня вагітна», й вийшла з хати.

Лесь порадив за Соною: «Ач, на дитинку чекає. Мабуть, і чоловік непоганий, — мислилось. — Бо ж не може бути в такої файної дівки та поганий муж. Дитинка! Буде про кого піклуватись. Аби лиш усе в неї склалось добре. У тієї дивної, гарної, веселої Соломії Левківської».

* * *

До почорнілої хати Малиночки прийшли не лиш вповноважені, а й Терновий. Хотів заспокоїти Гаврила, побути біля нього під час його розлуки з хлопцями. Заходили до оселі без стуку, знали-бо, батькові важко підніматись, а діти самі боятимуться відчиняти. Гілько Кривий на правах колгоспного начальства увійшов першим, покахикав для годиться, зняв шапку та гукнув:

— Гаврило, ми прийшли знов. Чи ти тута живий ше? Агов, хлопці!

У відповідь — анічичирк. Мойра широкими кроками підійшла до печі, в один стрибок опинилась на лежанці, зазірнула в отвір в надії там побачити хлопчиків і вже звідти стривожено похитала заперечно головою. У приміщенні, незважаючи на те що до хати увійшло одразу четверо — Терновий, Кривий, Мойра і озброєний Октябрин про всяк випадок, панувала якась вакуумна тиша, якщо не брати до уваги важке хорове дихання прийд. Незвична тиша — ані шелесть. Ця тиша насторожувала.

Терновий наважився взятись за ганчір'яну завісу, яка відділяла ліжко од іншої частини хати, просунув голову в щілину й відразу відсахнувся, повиснувши на тій завісі. Полотно обірвалось та впало до ніг Тернового, а він затулив рота рукавом і стрімголов вибіг на подвір'я. Там щодуху закричав кудись угору, трясучи складеними в міцні кулаки руками.

Інші стояли мов укопані, спостерігаючи картину, яка відкрилась їхнім очам. На ліжкові, вщент залитому кров'ю, у спокійних позах один коло одного близенько лежали двоє хлопчиків. Їхні горлечка були акуратно перерізані ножем. Сам ніж валявся на підлозі прямо під Гавриловими босими ногами, а він хилитався в петлі, зроблений із жіночої квітчастої хустки та причепленої до гачка в стелі. Під Гаврилом — різьблений сином стілець, перекинутий набакир... з яблучками, колосками й первоцвітом на спинці.

То сталося тридцять першого грудня тридцять другого року. Отак зненацька, нагло й підступно на Веселівку навалився важкою ступнею новий, ще більш голодний, смертоносний тисяча дев'ятсот тридцять третій.

2000-ні

— Сашо, йди снідати, що ти там сидиш? — кличе Ліда з кухні.

Жінка накладає з пательні на невеличку обнесену квітчастим обідком тарілочку два цупких голубчики, від яких іде запашна пара, поливає страву тонкою цівкою сметани, яку видушує крізь відрізаний кутик з невеликого пакета. Сідає до накритого по-святковому столу, на якому, окрім голубців, традиційні для святкування Нового року: оселедець під шубою та олів'є. Попиваючи неквапом з великої жовтої чашки, звертається до Ігоря. А той за обидві щоки уплітає сніданкові голубці.

— Цілу ніч сидів і знову сидить — не відтягнеш його від того комп'ютера навіть у Новий рік.

— Що ти, Лідо, на все так гостро реагуєш? — не поділяє жінчиного занепокоєння Ігор. — Ну, сидить і що? Усе краще, ніж би швендявся попід людські вікна. Ти чула, як цієї ночі

горлали якісь? — Ігор зробив марну спробу перевести розмову на інші рейки.

— Та я боюсь, аби не порно яке дивився, — пошепки сповістила про свої страхи.

— Тю, та най дивиться, мужик... — випалив батько сімейства і тут-таки спохопився, — ну, в смислі, це також не найгірше, що може бути... А ти чого не їси? Голубчики, мамцю, ти зварганила то, що нада.

— Немає апетиту. Я лиш каву з...

— Молоком, — довів до кінця почату дружиною фразу чоловік і, витерши серветкою масний рот, поцілував її в пухкі бліді губи.

Пара завуркотіла, наче молодята, які лиш-лиш почали зустрічатись. Ігор ніжно притягнув до себе дружину, і вона, захопивши чашку, всілась до нього на коліна. Чоловік обцілював Ліді шию, а вона, не випускаючи з рук свою каву із молоком, то закривала від задоволення очі, а то враз розплющувала їх, кидаючи швидкий насторожений погляд на вхід до кухні. Боялась, що от-от зайде син, якого кликала до сніданку.

Сашко між тим був увесь занурений в інформацію, яку зчитував ось уже шосту годину поспіль зі старенького п'ятнадцятидюймового монітора «Самсунг». Час від часу хлопчина відривався від читання, тер почервонілі очі, потягався, позіхав й дивився із сумом на розстелене ліжко. Казав коротко: «Треба спати», але тут-таки відповідав сам собі: «Ще трішки». Й знову брався до справи. Він перемишував читання із монітора з розшифрованою маминого почерку із її загальних зошитів. Водив пальцем по трішечки поживклих аркушах, шепотів губами фразу, яку вдалось зрозуміти, й одразу передруковував її. Окрім цього, подеколи зазирає у прадідів блокнот, порівнював інформацію в ньому з тією, що була більш детально описана в зошитах, і наостанок перевіряв її, вводючи в пошуковик «Гугл» відповідне слово чи ціле речення. «Вікіпедія» справно викидала для ознайомлення посилання на потрібні статті, постанови та історичні документи.

У блокноті коротко зазначалось: «Січень забрав п'ятдесят веселівців. Пухли й мерли. Мама померла. Так мучились, що, коли відійшли до Бога, аж мені легше стало».

Комп'ютер сипав довідками.

«Січень — пік Голодомору. У директивному листі другий секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич визнав, що з низки районів надходять відомості про опухання та голодну смерть колгоспників. Він вимагав “принять решительные меры”: знайти для годування голодуючих “внутри колхозов и в районе необходимое количество хлеба”. Політбюро ЦК ВКП (б) затвердило остаточний план хлібозаготівель для України — двісті шістдесят мільйонів пудів зерна. І план цей підлягав безумовному і повному виконанню та за будь-яку ціну. Після запровадження всіх цих заходів і обмежень вже на початок тисяча дев'ятсот тридцять третього року більшість селян України залишилися без їжі».

Задзвонив мобільний телефон, мама знову покликала до столу.

— Зараз, — вкотре пообіцяв Сашко їй, піднімаючи слухавку, продовжував друкувати. — Алло! — Якийсь час ніяково мовчав, тоді, відхиливши слухавку, подивився на номер телефону, який висвітився на табло, скривив скептично губи й запитав: — А хто вам сказав?

На іншому боці безпроводного зв'язку довго говорили, пояснювали. Сашко виводив ручкою на аркуші чистого паперу «Женя». Після чого мовив коротко:

— О'кей.

Поклавши до наплічника блокнот і кілька зошитів — сімейний архів, одягнувшись на ходу, стрімголов вийшов із квартири, забувши, що обіцяв мамі поснідати.

Простував вулицею та розмірковував над тим, що йому говорив у телефонній розмові незнайомиць. Його однокласниці Жені старший брат Денис писав сценарії до рекламних роликів. У нього це добре виходило — заробляв непогані гроші. Про це колись розповідала сама Женя. І от тепер цей Денис дзвонить Сашкові. Питає, чи Сашко не збирається писати про Голодомор. Каже, що американці під це дають непоганий грант.

Сашко подзвонив у двері, йому відчинив схожий на повного ботана молодик років двадцяти п'яти.

— Я Сашко, — ні на що не сподіваючись, промовив гість. Він чекав, що молодик запитає: «Який ще Сашко?» — і тоді

від серця відляже й можна буде продовжувати спокійно займатись своїми справами.

— Заходь! Я тебе чекаю. Денис, — простягнув для знайомства руку.

В однокімнатній квартирі було накурено.

— І що? — запитав Сашко.

— Ти хочеш писати кіно чи ні?

— Та я не вмію.

— Я не питаю, чи вмієш, я питаю, чи хочеш.

— Було б круто... — почав був Сашко.

— Роздягайся, сідай, де тобі зручніше. Ось, — Денис подав Сашкові вже надруковані кілька аркушів.

Сашко швидко пробіг по ним очима й у якийсь момент посміхнувся. Денис сполохався.

— Що? — запитав.

— Неправда! — резюмував Сашко.

— Ха! — озвався Денис і аж підстрибнув. — Я так і знав, що ти, малий, станеш у пригоді. Дзвони мамі й татові й кажи, що два тижні канікул ти вдома не з'являтимешся, — засміявся Денис, плескаючи Сашка по плечу.

33-й

На початок тридцять третього Веселівка перетворилась на абсолютно занедбане, непристойно німе село. Лежало бездиханне між голими лісами, як старчиха у брудному й подертому лахмітті. Покосились колись справні тини, наче безпробудні п'яниці. Запорпались між снігами хатки, скоцюрбились, як хворі на невиліковні сухоти, припадаючи до землі. Вкрились горбиками могил городи, так, ніби велетенські кроти порили їх. У селі не чути було ні живності, ні людей. Пустка. Аби не ледь вловний приглушений стогін, що линув од дворів, нісся крізь глинобитні стіни хат на волю, то можна було б подумати, що оце усе й не справжнє село, а недолуго збудована декорація, витвір хворобливої уяви, чорно-білі епізоди зі страшного сну.

Селяни не мали сил перейти власну хату, то де вже тут ходити один до одного на гостину? Не відзначали свят, навіть

новітніх, не співали, не спілкувались між собою й не веселилися, ба навіть активісти місцеві зажурилися. План їм надходив чи не більший, ніж на початку їхньої марудної роботи, а виносити із обідраних осель було вже нічого. Хіба дали б план по заготівлі попухлих напівмертвих тіл. О, тоді б його виконали — на сто відсотків, у короткі терміни...

— Це що ж воно таке? — звертався до фельшера молодий голова сільради, вдягаючи на ходу тонку шинель та зав'язуючи навколо шиї плетене засмальцьоване кашне.

Він вкладав у нагрудну кишеню кілька аркушів паперу — стандартні формуляри, які заповнив та приніс до нього сільський фельдшер. Папери не хотіли лізти в кишеню. Паламарчук провів по згинах нігтем, тісно стискаючи ті аркуші між пальцями. У цьому русі вчувалось нетерпіння, злість, жага відновити справедливість.

— Це ж треба додуматись заборонити в довідці про смерть писати саму причину смерті. Що ж ми залишимо по собі? Брехню, брехню й ще раз брехню, — чоловік зупинився, втупився в одну точку й додав: — Брехню і смерть.

Тоді опанував свої емоції, запитально-благально подивився на сільського ескулапа — Трохима Петровича Лановського, а той, своєю чергою, ніяково розвів руками.

— А я шо? Мені прийшла писулька зверху, я й виконую. Ну, Сердоку написав — від старості, це ще можна вважати наполовину вірним діагнозом, Герасименку — від серця, також людина хворіла, а що ж я маю написати Вгодованим, як там за три дні чотирьох винесли? Ну? Напишу — грип, напишу — спух од грипу, чи що? — фельдшер дістав обліплену крихтами хліба папіросницю, не замислюючись над своїми діями, щедро облизав її, вийняв папіросу й постукав нею по тильному боці долоні. А вже потім вклав до рота. — Чи, от Малиночкам? Ну, припустімо, Гаврило й хлопці — це зрозуміло, а до цього ж четверо за місяць, — підпалив сірником цигарку, затягнувся та випустив густу хмару перед собою. — Це як? Іспанка? Чума — писати? — захлинався в поясненнях і гіпотетичних питаннях фельдшер.

— Та я ж вас, Трохиме Петровичу, не звинувачую, — Паламарчук, дрібно кліпаючи од задимленого повітря, натягнув по

самі брови хутряну шапку, від чого став схожим на звичайного хлібороба. — Це усе якась фантазмагорія. Якесь непорозуміння... Жахливе непорозуміння. От, що вони там собі думають? — зробив наголос на слові «вони». — Саме через це окозамилування зверху й гатять ті прикази! — і вже зовсім перейшов на крик: — Чи не знають, що тут люди з голодухи пухнуть?

— Тс-с-с-с, — просвистів Лановський.

Крізь щілину між передніми зубами тонкою цівкою виби-лась димова стежечка. Чоловік нашорошився й глипнув на двері. Ану, нечистий принесе Калюжного в компанії з ново-прибулими до села політуправлінцями.

— Та ну вас всіх, — якось по-хлопчачому, ніби образившись на страх, відмахнувся від Лановського голова сільради і вийшов надвір, де люто завивав скажений вітер й намагався за одну секунду вкинути за поріг приміщення якнайбільше снігу.

Після випадку з подвійним убивством та самогубством у родині Малиночок до Веселівки — неблагонадійного населеного пункту — було доправлено із центру п'ятеро озброєних політуправлінців. Для укріплення законності. Окрім цього, село поповнилось двома міліціонерами з міста та одним з району. Ця ватага ходила по селу скопом, закріпивши під себе ще й місцевих активістів. Квартирували нетутешні в приміщенні сільської школи, яку віднедавна перестали відвідувати діти — не до навчання було. Допоки працювала при школі їдальня, функціонувала й школа, а як у тій їдальні почали давати лише воду — не стало жодного сенсу ходити й вислуховувати годинами про керівну роль партії, про світле майбутнє, про позитивну роль революції та звільнення селянства од гніту. Та ще, коли в їдальні давали картоплю, зварену в кожушках, школярі могли думати лиш про неї, а не про приклади з математики. Знеможені й виснажені діти засинали на уроках, просили у вчителів хліба й питали, заглядаючи їм в очі: «Куди поділась їжа?»

Єдиний вчитель, що затримався у Веселівці аж до кінця тридцять другого, він же директор школи, — Василь Іванович Гунько. Його три роки тому відрядили в село, аби відновив роботу школи й почав навчати грамоти близько сотні різного віку школярів. Так і він же, той останній, відмінив навчання

й поквапом, випросивши собі в комісаріаті освіти дозвіл повернутись до міста, відчалив із взятого в продовольчу облогу села. До звільненого від парт класу було терміново занесено великий стіл та шафу із перекошеними дверима. Шафу відремонтував колгоспний столяр Славко — старий дівак із випнутими очима. Славко прилаштував до відремонтованої шафи чималу штабу, причепив навісний замок, і проста шафа перетворилась на сейф для зберігання зброї. Усе той Славко вихвалявся перед уповноваженими:

— Та шо шафа? Шафа — то пльове діло. Я он яких ліжок наробив. Аби ви лиш побачили. Батьки мої, як пани, на тих ліжках возлежат. — І розводив руками — показував, які ті ліжка величезні.

Славкову балаканину ніхто не слухав, раз по раз суворі червоноармійці зиркали в бік плескотуна й закривали на мить йому рота самим лиш колючим поглядом. За роботу чоловік отримав десяток картоплин і, щасливий такою щедрою платою, пішов годувати свою родину — батька та неню.

— Піду годувати неньку. Сам же ж усе не з'їм, правда? Тут усім вистачить. І мені, і мамці, й таткові, — показово рапортував.

Славко тримав картоплю в шапці й перебирав бульби, прицінюючись до кожної. Він ніби вибирав собі найкращу й наперед ділив, кому скільки картоплі перепеде.

— Кругом! — скомандував йому рядовий депеушник, і Славко зник, як і не було його тут зовсім.

— Що він там про ліжка патякав? — запитав котрийсь із новоприбулих.

Замість відповіді до шкільного класу були викликані сільські активісти. За наказом Калюжного молодняк у складі Октябрина, Сірожуні та Лавріна, до яких приєднали й Перекотиполе, маввилучити із осель селян спальні місця для шкільних квартирантів. Загін гучно та з ентузіазмом мовив: «Єсть!» — та вирушив на роздобутки ліжок для бійців ревзаконності.

— Вибачте, тітко Лизавето, вибачте, дядьку Олексо, — почав експропріацію худий, як тріска, Октябрин.

Він довго топтався на місці, не знаходячи потрібних слів, перебирав короткими пальцями ремінь, на якому за спиною

висіла гвинтівка, й зиркав на товаришів, які, опутивши голови додолю, шморгали носами. Тітка та дядько лежали на двох широких, добротно зроблених ліжках та безпомічно дивились у стелю. Їхній син Славко сидів на запічку, тримав між ногами шапку з картоплею. У кожній руці — по надкушеній бараболині. Славко обдивлявся активістів ще більш булькатими очима, ніж йому дала природа.

— Нам тут наказали у вас цей... — прийшов на допомогу Октябрину старший Перекотиполе.

Комнезамівець простягав тітці й дядькові папірець, списаний дрібним почерком. Цей почерк знали всі мешканці села, й належав він Калюжному. Можна було й не читати, про що йдеться в документі, бо ніколи нічого гарного цей чоловік не писав.

— Та беріть-бо, чого там. Беріть, по що прийшли. Ви ж люди підневільні, — дядько Степан повільно повів головою в куток, де сидів Славко.

— Та нам би цей... — натужно випихав із себе слова Октябрин. — Нам ліжка.

— Лишень самі переволочіть Лизавету на долівку, бо в мене сил не стане.

Дядько ледь міг говорити, хоча ще нівроку ходив. Він підійшов до ліжка дружини. Та безпомічно стогнала, дивлячись мутними очима в безодню світу.

Славко доїв, витев поспіхом руки об волосся й взявся допомагати хлопцям перекладати матір на підлогу. Не спиняючись, теревенив про тимчасовість, про те, що треба трошки почекати, про велику справу, яку оце вони всі роблять. Батько мовчав. Мати мовчала. Мовчали й активісти. Славко запопадливо допомагав виносити ліжка із хати. Усе розповідав, як їх можна розібрати, а тоді вже на місці зібрати. Коли непрохані гості пішли, вскочив до сіней, зачерпнув кварту води й поніс її в хату.

— Пийте! Воно менше їсти хотітиметься, — дивився зверху вниз на матір. — Чи дати вам картоплинку? — запитав без особливого зацікавлення.

— Їж сам, сину, мені вже й не хочеться, — відповідала мати й з любов'ю дивилась на єдиного сина.

— Їж. Їж. Тримайся, Славку! — додав батько й ліг, кречучи, біля матері на підлогу.

Славко повернувся до справи, яку йому не дали доробити активісти. Він хаотично жував картоплини, впихаючи її одну за одною, щільно трамбуючи до рота, та позирав із свого закутка на двері — чи не прийде ще хтось, аби одібрати в нього харч. Чоловік їв і розмірковував уголос:

— От би труну таку зробити, щоб на багато людей. Я би зміг таке втворити. Ліжка ж зістругав, то чому б і не труну? Це би було щось на кшталт комунарського родинного склепу. — Славко задумливо мріяв. — Усіх би туди вкинули за раз... А якщо таки є загробне життя, от би всім колгоспом там і опинились.

Од хати до хати йшла четвірка активістів. Де віднаходили ліжка — тягли його до школи. Під кінець дня не вистачало двох спальних місць. Сірожуня запропонував не гадати, а зайти наостанок до першої-ліпшої хати — найближчої до школи. Першою-ліпшою хатою, найближчою до школи, виявилась присадкувата будівля. У цій хатинці колись мешкав Сидір Пелюк — сільський гробар. Сидір кудись подівся. Може, до міста подався, може, десь згинув у лісі — хто тепер дізнається. Від осені його ніхто не бачив у селі. А ліжка в нього не було, бо любив він спати на лоні природи. Улітку — бувало, й у ямі засинав, яку копав для чергового покійника, а взимку — у підвалі. От, тягло його до землі — такий той Сидір був дивний.

— Та ні, тут зроду-віку ліжка не було, — пробубонів Октябрин. — І хазяїн там уже той... нема вже господаря в тій хаті.

Дверей у хаті не було — хтось зняв, вікна зяяли чорними проваллями й шкірились шматками розбитого скла, яке стирчало із віконниць, як гострі ікла упиря. Стріха була обскубана... а з димаря в сутінки піднімався ледь уловний димовий ланцюжок. Октябрин аж присів на місці й показав хлопцям на димар.

— Там хтось є, — прошепотів так тихо, що в горлі задряпало й хотілось відкашлятись, але хлопчина тамував напад хахикавки, затуляючи рота долонею. Він зблід і перехрестився, не криючись.

Юнацька цікавість взяла верх над страхом, і хлопці вервечкою побрели до хати. Увійшли. Кожного пробрало морозцем.

Хата зсередини виглядала містично й дивно. Стіни були розписані якимись бурими символами — закільцьованими в коло зірками, трикутниками й перевернутими літерами. Сірожуня потер пальцем по написах і приклав язика до відкарбованої на пучці фарби.

— Солоне, — сказав повільно й тут-таки почав плюватись і витирати язика рукавом шинелі. — Кров, чи що?

— Ой, йо! — промовив як заклинання Перекотиполе.

Усі четверо в один рух повернули голови в бік печі й, пересуваючись дрібними кроками, підійшли до неї. Під заслінкою лежала вправлена в грубу шкіряну палітурку товста книга й повільно тліла. Од неї підіймався сірий ароматний дим. Октябрин простягнув був руку до книги, але тут-таки відсахнувся — його ніби вдарило електричним зарядом.

— Чортівня якась! — зацокотів він зубами.

— То що, Євангеліє? — зазирнув у піч сміливий Перекотиполе.

Він підняв із підлоги коцюбу і, підваживши книжку, підтяг її до припічка.

— Ка-пі... — прочитав написане на палітурці. Інші літери згоріли.

— Капітал. Карл Маркс, — Октябрин уже знав, що це за книга.

— Пішли, хлопці, до мене, — раптом мовив Лаврін і рвонув надвір. — Бо ще нам контрреволюцію припишуть. Скажуть, що це ми палили. Краще вже моє ліжко забрати. Та й чи мені є різниця на чім спати?

— Та й моє можна, — погодився Октябрин, і хлопці швидко замолотили ногами сніг, віддаляючись від будинку Сидора Пелюка.

* * *

Терновий мислив лиш про кінець цього апокаліпсису. Уявляв, яким він буде. Обмізковував, що станеться з цією землею після того, як щезнуть з цього світу всі його односельці. У хвилини тотального мороку писав про це. А хотілося ж писати про чудо-

ву українську природу, про багатства цієї землі, про заможних трударів, які своїм потом роблять власне життя кращим.

Чимало поетів минувшини із неабияким захопленням оспівували неперевершену українську ніч: романтичні зірки, ясний місяць, спів пташок. Але все це було таке далеке й неправдиве, якщо порівнювати ту поетику із українською січневою ніччю тридцять третього. Незбагненно короткий світловий день, морок суцільних сутінків. Людське око не встигає зафіксувати, коли той ранок вистрибнув з-за схожого на тюремний паркан обрію й коли віддався той куций день на розтерзання тягучій, безмежно глупій та безпросвітній ночі. Глевка сірість накрила Веселівку, мов дубова покришка домовини. Накрила з усіма її мешканцями, тваринами, природними явищами, віруваннями, ритуалами, думками й сподіваннями. Не гавкали, боронячи обійстя, собаки, коли до будинків наближались чужі, не кликали на ранню дійку корови із розпухлим від молока вим'ям, не кричали поночі породіллі, сповіщаючи світ про близьке народження ще однієї людини, не залишали своїх охайних слідів на снігу обережні коти, полохливі горобчики чи навіть нахабні ворони.

Терновий і не знав, чи то він спить, чи то дійсно бачить, як живуть у своїх сумних хатах люди. Він це бачить, як оце зараз свої руки, що записують усе бачене й чує.

— Мамо, а чого це м'ясо таке бридке? — питали чиїсь діти, колупаючи пальчиками синю жилову субстанцію.

Діти — як старі, і мати — як прадавня баба. А їй же і тридцяти нема. Обличчя в них зосереджені, шкіра напнута на кістяк. Чорні вилиці, глибокі очиці, високі лоби. Пасма нечесаного волосся. Вкриті струпами набубнявілі ноги.

— Їжте, діти, їжте, — казала мати.

Вони лежали і безсило жували.

Мати, рвучи зубами те м'ясо, закривала очі, аби не виблювати його — таке воно було огидне на смак. Примусово ковтала, запиваючи водою. Це птах. Вона сама його вполювала. Вона ж, сердега, сподівалась вловити в розкладене нею на підвір'ї сильце якого сокола чи перепілку. А прилетів ворон. Потрапивши в пастку, пронизливо кричав, тріпаючи великими, як стара борона, крилами й підстрибуючи із лапи на лапу.

«Кров, кров!» — неслоь вороняче «кра» Веселівкою. Із кутка на куток одбивалось. «Диявольське причастя», — думала мати, виймаючи птаха із петлі.

— Їжте, діти, їжте, — підбадьорювала малечу, і вони їли.

От же ж увіп'явся своїми довгими шкарубкими пазурами в натруджене тіло селянина безжалісний, штучно створений голод. Висотав із нього природою та Богом дані силу й завзятість. І вже підбирався до нетлінної душі. Отак уп'явся, як той ворон у руки жінки. Вона, висохла од голоду, не могла втримати сильного птаха. Він рвався із сильця, бив її крилами. Довелось прикласти його усім тілом, аби подужати. Живе створіння якийсь час боролось, підстрибувало під жінкою. Намагалось злетіти, ймовірно думаючи, що зможе це зробити, піднявши в небо разом із собою й цю селянку. А вона лежала й чекала, коли птах затихне, коли він так само, як і вона, втратить сили, а може, й помре від нестачі повітря.

«Я його придушу», — жінка припадала сильніше до землі, тиснучи на теплого птаха животом. Але їй хотілось, ох, як хотілось, аби у ворона десь знайшлась сила і він підняв її в небо та вже не опускав на землю. Бажалось цього, аж поки не згадала про дітей, яких треба годувати. Засунула руку під себе, намацала голову ворона й одним вправним рухом зламала йому шию. Як курці.

— Мамо! Мамо! — кликали діти із хати.

Жінка підвелась, хилитаючись, учепилась птаху за крило й потягла впольоване до хати.

— Їжте, діти, їжте, — припрошувала й розмірковувала над питанням: за що оце зараз вони так бідують, за які такі провини?

Виходило, що не за це, бо й гріхів перед Богом ніяких у них не було — не крали, не вбивали, не брехали, не встигли напаскудити. Землю надто любили! Оце да! Таке було. То це їх карають за любов до своєї землі, за хазяйновитість і бажання жити власним життям. Правда, яку од тієї знебарвленої горем та голодом жінки хтось намагався заховати за бравурними маршами, звитяжними гаслами та розмовами про рівність, на порозі смерті стала такою прозорою і зрозумілою. Бо ж ось вона та правда — діти їдять огидне вороняче м'ясо, а вожді

проголошують настання соціальної рівності та свободи. Вчора селом носилось із гучномовця, прикріпленого до сільради: «Товариші, куркулі ліквідовані як клас».

— Це ж нас уже діти й ліквідували. Немає вже нас. Немає...

Ось віднайшли ж вихід, як приборкати національну свідомість, як викоринити українство з душ, тіл, крові, генів, пам'яті. Заморити голодом! Не просто вбити, застрелити, вкинути до в'язниці, а довго, повільно й безжально, вести на ешафот, дати помучитись перед смертю, зробити так, аби тієї смерті шукали, просили й прагли як єдиного виходу, порятунку від болю та страждань. Нехай хлібороб, який живиться від землі й живе врожаєм, від нестачі хліба й вимре. Дешева каральна акція. До того ж дуже фінансово вигідна. Зерно — на вивіз, зайві роти — в землю.

Щоденно повз сусідню із Веселівкою Уладівку, повз районну Калинівку, залізничними коліями у східному напрямку невпинно мчали товарняки, вщент наповнені зібраним на ланах збіжжям. У кожній везеній тими залізничними вагонами зернині тліло людське життя, бриніла зламана доля, тремтіла передсмертним віддихом понівечена душа.

* * *

Із засніженого лісу, обтрушуючись та озираючись, вийшли вдягнені в козушки й шиті валянки дві невеликі постаті. Високо піднімаючи ноги, переступали через замети й крокували ближче до залізничних колій, якими, мов кордоном, перетиналась білосніжна гладь.

— Натусь, обережно, не впади, — голосно промовляла та із мандрівниць, яка йшла попереду.

— Оксано! Дивись, там поїзд їде, — вказала пальцем у сіру далечінь Натуся.

Дівчата з домотканими торбинками через плече закам'яніли. Стояли, по коліна вмуровані у сніговий фундамент. Задерши вгору обвітрені обличчя, вдивлялись у монументально безкінечний товарний потяг, стрічали й проводжали кожен із щільно приліплених один до одного вагонів. Вони зверху були накриті брезентом й походили на гігантських одnogорбих верблюдів.

На тих уявних верблужих спинах через один сиділо по червоноармійцеві зі зброєю.

— Тікайте в кущі! — почувся з лісових нетрів дикий лемент, і дівчатка, як сполохані куріпки, кинулись на голос, а їм навздогін продзижчала куля, випущена з боку товарняка.

У просіці, окрім Оксани та Наталі, які пішки діставались від Калинівки додому, несучи в торбинках мізерні пайки для своєї родини, налічувалось чимало люду. Чоловіки й жінки тихенько гомоніли про своє: про смерть, зерно і «колгоспи, трясця їх матері». Здавалося, усі ці люди геть не звертають уваги на потяг, просто чекають собі, аби той проїхав нарешті й звільнив їм переїзд. Через цей переїзд до Веселівки рукою подати. Дівчата дивувались, що всі люди в просіці хочуть потрапити саме до їхнього села. Бо чого б ото тут лежати й чекати, допоки потяг звільнить дорогу? До дівчат долинали уривки чужих бесід:

— У нас у Дружківці вже ховати немає куди. А вони все продовжують витягати з людей останнє.

— Кажуть, у Сосонниці секретаря сільради забрали.

— Та ви що? Знаю я його — добрячий роботяга. Забрали, кажете? Атож, атож, правдиві люди їм не потрібні, головорізи отакі... — кивок у бік торохкітливого поїзда, — зараз у честі, а чесні люди... чесних уже половина в землі чи на тих Соловках триклятущих. І що ото туди люду стільки гатять. І влазить же... А не скопитилися б ви, іроди, таке над нами зло чинити.

— Аби не ці поїзди, то й ми б уже скопитились.

Оксана й Наталя крутили головами в той бік, звідки лінула фраза.

— А ви, дівчатка, вперше, чи що? Отак необачно вилізли під кулі. Аж так їстоньки хочеться? — запитав невідомо хто, бо в людей були замотані роти — лиш очі стирчали, бо мороз лютував, аж підносило тих людей вітруганищем.

— Ми додому йдемо з... — одізналась Оксана Стецюк і хотіла було розповісти, що несуть пайку із міста в село, але вчасно отримала легенького попереджувального стусана від сестри.

— Ага, вперше, — тихо додала Наталка й зашепотіла на вухо сестрі, відсунувши пальцями теплу хустку від її вуха: —

Убити за хліб можуть. Мовчи, — й повела страшно очима, мовляв, ач, навкруги які люди: голодні та злі.

— Проїхав! — прогуло лісочком і луною рознеслось далі.

Якусь хвилику люди зберігали мовчанку, прислухаючись до віддалених звуків товарняка, нашорошували вуха, пригинались і заглядали туди, де покрутив хвостом той поїзд. Першим підвівся чолов'яга, що лежав недалеко од дівчат. Поплентав навпотикача до колій. За ним, крекчучи, почали виповзати із заметів інші. Дівчатка пішли й собі.

Зазвичай, йдучи із міста додому, молоді Стецюківни користувались іншим шляхом — битою дорогою. Їх пропускали загороджувальні пости, бо ж заводчанки мали при собі документи, що засвідчували їхню приналежність до міських мешканців. Цього разу добрі люди порадили після тижневої хурделиці, од якої дороги позамітало вщент, просуватись поближче до залізничних колій. Мовляв, потяги їздять часто, тому й дорога там розчищена, людьми більш протоптана і хлібобандити не так вештають, як на великому шляху.

Раптом котрийсь чоловік крикнув: «Збирайте швидко, зараз інший посуне». Висохлі на тріски люди, кістяки в обдертих кожухах, подались скопищем до крицевої колії. Там, ставши на коліна й звільнивши від хусток випнуті гострі вилиці, аби вільніше дихалось, почали, як ті курчата, видзьобувати-визбирувати червоними пальцями щось зі снігу. Людей валили до землі їхні важкі одежі, але вони не зважали на це й, лежачи навznak, продовжували щось виколупувати з-під снігу.

— Це зерно! — здогадалась Наталя та чимдуж почимчикувала до насипу, до тієї тьми люду, що копошився там, як ті воші в занехаяній голові.

Біля залізничного полотна сірий від кіптяви поїздів сніг був побитий дрібненькими дірочками. Коли вставити палець у дірочку, розтопивши холодний сніг — дістаєшся до бурштинової зернини. Тут можна було знайти і овес, і жито, й пшеницю. Дрібки від мільйонних хлібозаготівель. Ті краплини, що лежали на вершечку вагонів, од тремтіння та двигтіння виривались із не щільно покритих велетенських чаш під час руху. Так, мабуть, виривалася б канарка із незамкненої клітки на волю.

А як звільнилась від клітки, то, що із тією волею робити, й не знала б — і падала б каменем на землю.

Оксана зиркнула туди, де на рожевому небосхилі сходились в одній точці два ліси й куди хвилину тому пірнув поїзд. Взялась і собі збирати збіжжя. Люди роєм обсіли з обох боків невеликі насипи й з хворобливою завзятістю вискубували зернину за зерниною. Наталя ж не встигла взяти до рук жодного зернятка, вона навіть не змогла присісти. Стояла й дивилась на те, до чого довели її працелюбний народ. І хотілось їй, як тому поїзду, опинитись десь на тому кінці горизонту. І не тому, що туди повезли її врожай, а тому, що, здавалось, там існує якийсь інше життя, якась інша, правдивіша й справедливіша реальність. Відчувала, як усе тіло починає двигітати, гуде щось у середині. Подивилась собі під ноги. Побачила, що стоїть на крицевих смужках, і це вони передають її тілу тремтіння.

Дівчина дивиться праворуч і помічає, що десь далеко-далеко миготить щось ледь вловне, таке щось рухливе. Це рухливе щомиті збільшується, і от уже можна й обриси його розібрати. Це потяг. Інший потяг. Він невпинно насуває на увесь цей люд, і на Наталю, і на Оксану... і ось-ось перетне своїм потужним набитим черевом усіх... усіх.

— Потяг! — скрикнула Наталя й перебігла на інший бік колії, потягнувши за собою сестру.

Помчали, а у вухах свистить, гуде, й вітер розвіває верхні хустки. Але як там вони можуть мчати — понасипало снігу чи не по пояс. Бредуть, як можуть, швидко.

— Біжіть, бо стрілятимуть! — волають ззаду чоловіки, і чути, як той поїзд уже чахає десь близенько.

Але волають не Стецюківнам, бо вони вже дістались просіки. Волають тим, хто вже потрапив під обстріл. Здалеку поодинокі постріли у дзвінкому січневому повітрі звучали якось весело й піднесено — ніби якісь хлопчиська гралась там, за лісочком, і, стукаючи патичком по бляшанці, уявляли себе вояками. Але так здавалось лиш тим, хто не дивився назад, а вже біг уперед, з повними кишнями вологого зерна.

Кілька людей (і не втямиш, чи то жінки, чи чоловіки, діди чи діти, так на них накутано) не змогли примусити себе відійти

в потрібну мить від небезпеки й продовжували рачкувати по снігу, розгрібаючи його тремтячими руками. Кłали обличчя на той сніг, хапали ротами зерно й ніби не помічали, що їм у груди й спини вїдаються смертоносні кольки... і що сніг під ними стає багряним, і що пальці вже не хочуть підкорюватись їй, торкаючись віднайденої зернини, завмирають, дубіють. Стиснути маленьку насінину не вистачає сил... і часу... і життя. Очі скляніють, а на устах тремтять приліплені слиною зерна. За отаку децицію та оддали цілісіньке життя!

Під прикриттям дерев чувся здавлений напівбожевільний сміх тих, хто повільно перебирав на долоні вибирану пшеницю. Цей сміх перемішувався з самотніми пострілами, стуком коліс та тихим плачем тих, чиїм знайомцям увірвався на цих роздобутках вік. До цієї звукової композиції доєднувалось важке дихання тих охлялих, котрих покинули сили і котрі скоріш за все не зможуть більше не те, що кинутись до колій, а й доповзти додому — замерзнуть тут або отримають кулю під час чергової вилазки.

Але цього не чули сестри. Вони просувались по бездоріжжю в бік Веселівки. Неочікувано ззаду їх наздогнав захеканий Терновий. Він ось уже вдруге виходив на такий вид полювання. Намагався не відставати від Леся якийсь дядько.

— Добридень, дівчатка! — промовив на одному диханні Терновий, а тоді, перевівши подих, додав: — Що там у місті чути?

Наталія й Оксана одночасно кивнули, а відповіді на питання не встигли, бо незнайомиць, що причепою плівся за Терновим, почав оповідати про своє життя-буття.

— У нас біля села також проходять потяги, але дуже повільно. Розсипати зерно не розсипають, а от стріляють братчики влучно. Тому аж сюди придибав. Дві доби збирав, мало не врізав дуба в лісі. Але нічо, вижив. Ми, українці, живучі, — чоловік поплескав рукою по торбі, у якій таки добренько було назбирано. — Вчора везли весь день зопріле. Тримають його десь, гноять. І нам не дають, і... От, кому вони таке зопріле везуть? Га? Хіба свиням у Московію, — дядько подивився на насуплених дівчат, перевів погляд на задумливого Леся й повів далі. — Але нічо, хіба нам вибирати доводиться? Де що можемо, там і добуваємо. І дійсно, куди ж вони його везуть? — дядько

замислився, напевно, прикидав, чи стане йому сил дійти аж до того пункту, куди оце возять те зерно. — Невже десь ще більший голод, ніж у нас, то туди й транспортують?

Чоловік розмірковував сам із собою, бо Терновий йому не відповідав.

— То що там у місті? Голоду нема? — вдруге запитав Терновий, коли незнайомий причепа одділився від веселівців та пошкандибав своєю дорогою.

— Та де його нема, — тихенько мовила Наталя, скоса глипнувши на спину незнайомого дядечка. Знала, зараз патякати зайвого не слід — у місто що не день приїздить за балакучими. А балакучими вважаються навіть ті, хто каже слово «голод». Адже партія запевняє — нема голоду, є тимчасові незручності.

— Ми не голодуємо, бо працюємо, — відповіла говірка Оксана. — Пайок отримуємо. Оце несемо додому.

Дівчина враз зайшлась кашлем і, не в змозі із ним впоратись, спинилась. Гаркала, зігнувшись удвоє. Із її рота вистрибували на білий сніг бурі клоччя.

— Цегельний пил, — ніби соромлячись, пояснила Оксана й криво посміхнулась Терновому. Сама підійшла до сестри.

— Як тато? Мама? Хлопці? — запитав, хоча знав, як вони, — погано. Раз на тиждень, бувало, навідається, а там — біда, та й годі.

Після того як Дмитра та Ярину побили й винесли все закопане зерно, Стецюки вже думали, що прийшов їм кінець. Але ж тут другого чи третього дня по навалі буксирки вперше за час відсутності навідались додому дівки. З гостинцями. Довго затримуватись не могли — на роботу поспішали, але Андрійко та Юстин хоч від переляку трохи одійшли. Напестили їх сестри, націлували. Батька й матір трохи підлікували. Наталя бігала до фельдшерського пункту — дядько Трохим Петрович Лановський дав йому і кілька пігулок. Казав, щоб не боліло. Але наказував Наталі:

— Гляди ж, не рознось селом, що я поміщ оказував, бо мене арештують.

Обіцяла.

Від того дня вже вчетверте навідувались до Веселівки — мали один вихідний на тиждень.

— То як там ваші? — перепитав Лесь, бо не почув відповіді.

— Та так, — ухилилась від прямої відповіді Оксана. — Юстинко лежить, ніжки йому відняло. Не хоче вже їсти, животики набубнявів. Мамі погано також. Батько ще так-сяк. І Андрійко... також. А ви?

— Маму поховав осьь... Батько вже той... Уже... скоро...

Оксана почала плакати навзрид, аж луна полем пішла. Терновий спинився, притулив дівчачу голову до своїх грудей та погладжував Оксану по спині. За сестрою завила й Наталя. Вони втрьох стояли посеред поля, і їх обдував байдужий до людського горя вітер.

— Біда, біда, діти, всюди бідою нас накрило, — кинув у простір Лесь і задихав глибоко, аби й собі не заплакати.

До Веселівки дістались вже по темному. Дівчата побрели далі селом на свій куток, до батьківського будинку.

Терновий провів їх поглядом, поки ті не звернули у провулок. Позаду почув розмову. Бубоніли активісти.

— Що обговорюємо? — запитав здалеку Олесь, попереджаючи, що це він, аби не отримати в темряві глупу кулю в лоба.

— Стій, хто іде? — автоматично вигукнув Октябрин і вже був взявся рукою за гвинтівку. Але вчасно зрозумів, що голос подає товариш робочий кореспондент, і тут-таки додав: — Добри вечір, товаришу Терновий.

— Що це ви тут?

— Ось, ліжко волочемо, — мовив Октябрин, і під ним скрипнули пружини.

Терновий підійшов ближче. Хлопці сиділи на залізному ліжку обабіч дороги, курили, хапали дрижаки. Лесь майнув швидким позирком по хаті на горбочку.

— Пішли погрієтесь, чого на морозі стирчати, — запропонував.

Хлопці взялись за бильця ліжка й поволокли його на подвір'я.

Грілись порожнім окропом та кожен своїм сухарем, припасеним за пазухою. Скоса дивились на Тернового, який варив із зібраного на станції зерна шліхту¹, аби погодувати батька.

¹ Шліхта — каша з передробленої пшениці та кукурудзи (*діал.*).

Мефодій зробився вдвічі меншим, всохся, його широкі плечі опустились, обличчя витягнулось, погляд був сповнений тугою — дев'яти днів не минуло, як схоронив дружину. Старий Терновий тримав невеличку книжечку й, не дивлячись у те, що там написано, жебонів молитви. Наче не помічаючи тих, хто увійшов оце до хати. Активісти ділились із Лесем пережитим за день. Говорили напівпошепки й кидали погляди на старого.

— Обходимо ми, значить, будинки. Проходимо оце вашим кутком. Дай, думаємо, заскочимо до сусіди вашої. Фросина, в якої хату відібрали. Думали ж, вона в бігах. А чого ж ми пішли? Нам же ліжка треба було. Підходимо до дверей. Думали оддерти дошки та відчинити — ану, там щось лишилось. Оддираємо так, щоб потім прибити назад. Заходимо. А вона, Фросина, в хаті. І вона, значить, шо? Вона сидить на підлозі, до стіни прислонена, ноги так чи не на півхати витягла й каже: «А чого, каже, чого ж це ви, соколи, до мене прийшли? У мене ж, каже, із їжі ніц немає. Ми оце, каже, днів п'ять як обідали, а сьогодні їжа вже спортилась». І показує так од себе праворуч. А там хтось скрючений лежить. «Як, каже, вам не важко і ви все одно сюди залізли, то однесіть брата мого надвір, бо смердить». А в хаті дійсно сморід такий, що аж. Ну, ми оце роздивились, аж то Вітюша лежить, брат Фросинин, той що в Дружківці лісником усе життя був... вже той... преставився. І таки давно умер, бо ж черви по ньому лазять. Аж сорочка ходором ходить.

Лесеві після цих слів здалось, ніби щось лазить по його тілу. Мов укушений, оббив руками неіснуючого повзуна, чим зібрав на собі здивовані погляди революційного молодняка.

— Нічого, — пояснив, — це так, пропасниця б'є.

Хлопці вели далі свою оздоблену жахливими подробицями розповідь.

— Ну, ми шо ж — накинули на того мертвяка мішок дір'вий, що в сінях один-однісінький на цвяхові висів. Та так ту драглю й поволокли на вихід. Стали надворі й думаємо, копати яму чи нехай так лежить.

— Треба було, хлопці, поховати його, — каже отетерілий Лесь. — Ямку яку викопати та вкинути тіло туди.

— Так викопали ж. Там-таки у дворі й викопали. Так там, товаришу, вже одна могилка була, — що фразу комнезамівець вимовив напівпошепки, злякано озираючись на товаришів.

Терновий закивав на знак того, що розуміє, об чім річ.

— Василька свого Фросина там поховала. Найменшенького. Сина, — понуро продуднів, пояснюючи іншим.

— Ну, най там з тією другою могилою. Ми оцю свіжу викопали. Неглибоку, правда, — продовжував Лаврін. — Десь на півметра. А як кинули його, глядь — з ніг, отак з литок, м'ясо зрізане. — Лаврін показав на собі, із яких місць зрізане те м'ясо, і запитав злякано. — Це що виходить? Це Фросина його різала? Мертвого?

— А може, й живого? — Октябрин посинів весь од страху.

— Обличчя яке в небіжчика було? — запитав Терновий, не виказуючи жодної емоції.

Комнезамівці подивились на нього хто із подивом, а хто і з неприкритим страхом.

— Ну, видно ж по обличчю — він кричав перед погибеллю чи був байдужий, — пояснив своє питання чоловік.

Хлопці, зрозумівши хід його думок, якось разом видихнули.

— Байдужий! — в один голос Октябрин із Сірожуною.

Терновий промугикав, мовляв, зрозуміло. А хлопці дійшли висновків трохи згодом. Після мовчанки:

— Значить, мертвечину споживали. Вона ж казала, що кілька день до цього вони їли. Ох, Господи-Господи, що ж це з людьми нашими робиться? У понеділок бачив, — розмахував руками Перекотиполе, — у колгоспі кінь здох, то дохлого різали на кусні та по домівках розтягували. Що ж вони роблять?

— Хто? Хто робить отаке? — втрутився в розмову Октябрин. Він ніби провокував товариша сказати правду, що то не люди роблять, а партія велика й неосяжна.

— Ну, селяни, — не піддався на провокацію Перекотиполе.

— Не вони роблять. Голод із ними робить, — озвався, як з домовини, старий Терновий.

— А що Фросина? — Лесь повернув хлопців до розповіді про жінку.

— Ну, присипали ми того небіжчика, знову якогось біса до хати сунемо. Та каже Октябрин: «Тітко Фросино, ми зараз вас до лікарні віднесемо». А вона як замахав руками. «Нічого, — кричить, — не треба. Забийте назад хату й не кажіть, що ми тут. Оце лиш і буде ваша допомога». Та дивиться на нас як на болячку.

— А тоді знову своєї заводить: «Кажу ж вам — немає нічого. Он, і Вітюша приходив, думав є. Та вже додому не пішов. Тут лишився». Тоді так посміхається та підморгує до нас: «Ан, ні, каже, ось, діти є. Ше лишилось трошки. Будете, — питає, — їх їсти?» — розповідає Сірожуня.

— Я тут одвічаю: «Та ви що, тітко, побійтесь, цейго... ну, всього побійтесь, — кажу, — збиваючись, підхоплює Лаврін. — Ми ж, кажу, не за сим прийшли. Ми, кажу, за ліжком. Чи нема у вас часом, питаю, вільного ліжка. А тут і сам бачу — в хаті голо. А вона й каже: «Ліжок нема, соколи. А за тиждень, каже, приходьте, то будуть люди. Можливо, навіть кілька буде».

— І показує на дітвору, яка з-під кожуха виглядає отакеними очима, — один із активістів вибалушує очі, аби було зрозуміло, якими саме очима дивились на них дітлахи.

— А нам же завдання поставили. Дістати койки хоч трісни... — Октябрин опустил очі до паруючого окропу й вкусив сухарик, аж заскреготіло під зубами. Від черствого окрайця відлетіли дрібні уламки, які хлопчина на льоту підхопив рукою, а інші акуратно повизбирував із заяложеного коміра шинелі, яку так і не зняв.

— Двері забили? — з якогось дива питає Лесь.

— Забили.

— Добре, — каже.

— Ну, ми підемо. Нам ще оце дотягти до школи. Тільки ж ви нікому не кажіть, що ті Пилип'юки собі хату незаконно повернули. Сказано, конфіскована, значить...

— Я із вами, — взявся допомагати молодняку Терновий, а батькові вказав на невеличку каструльку із рідким варевом, з якої щойно вихопив та з'їв дві ложки тієї шліхти.

— Ще чотири місяці, і жнива настануть. А я вам кажу: підведіть очі ваші та й погляньте на ниви — вони вже для жнив доспіли. Вже і жнець бере свою нагороду, плоди збирає для життя вічного — щоб сіяч із женцем укупі раділи. Правильна

й приказка до цього: один сіє, а жне хтось інакший... — замість відповіді старий Мефодій прочитав вірш із Євангелія від Іоана.

— Так до жнив же не чотири місяці, — здивувався Октябрин. Він почав вираховувати, скільки їх, тих місяців, залишилось до майбутніх жнив. — Значить, січень вже можна не брати, — розмірковував уголос, хапаючись за ліжко. Дорогою продовжував: — А нащо його рахувати, якщо він уже почався, то й закінчиться вже скоро. Значить, тоді так, лютий — один, березень, квітень, червень, липень, це все — п'ять, а там уже й серпень не за горами. Ну, півроку, чи шо?

Він загриб вільною рукою снігу та обмив ним, пекучим, розпашіле обличчя.

— А що за люди приїхали до нас? — запитав Терновий.

— Ну, серйозні люди. Ці спуску не дадуть, точно. Кажуть, працювали вони до цього десь у Харківській області. А ще двоє з Калинівки — міліція. Також палець їм до рота не клади. Сірожуню, он, з Буженком уже на килим викликали, що Малиночку прогавили.

* * *

У будівлі школи горіло рясне світло, біля столу роєм сиділи нові уповноважені, а біля них і Калюжний зі своєю братією — Заболотним та Кривим. Пили, махали руками, погрожуючи несвідомому селянству, обіцяли витрусити з усіх душу та вивернути всіх навиворіт.

— Кишками їх до верху!

— Віддадуть не те що хліб, душі поскладають купочкою.

— Нутром чую — є в людей хліб, є запаси. Якщо логічно мислити — скільки людина може прожити без їжі? Ну, тиждень чи, може, два. Ну, нехай місяць. І все! — розмірковував низенький, з азійськими вилицями чоловік. — А ви кажете, ще в листопаді все вишкребли, — хитро дивиться на Калюжного. Хапає зненацька свій ТК (іменну блискучу штуkenцію). Той пістолет весь час лежав біля тарілки із ячмінною кашею. — А оце ви їм показували? — питає й отримує ствердну відповідь — Калюжний киває важкою головою. — Погано показували, — кричить

та схоплюється на ноги той круглолиций чоловік. Він кризь зціплені судомою зуби шипить: — Витягаєш на подвір'я найменшого і стріляєш відразу... відразу! А далі береш іншого, того, що за найменшим йде, — залиснів посмішкою. — Вони самі все винесуть. Нестимуть — лиш встигай пакувати.

— Не винесуть, — бовкнув Калюжний і відчув біля скроні холодний метал.

Маленький чоловік тупав ногою й продовжував кричати:

— Винесуть! Винесуть! А ні — то немає такого села Веселівка. Немає і крапка! — він хтиво посміхається, його сміх підхоплюють інші за винятком Калюжного і його команди. Чоловік, наче артист на театральних підмостках, присідає, ширяє очима по кутках, ніби шукаючи щось загублене й голосно питає: — Де Веселівка? Яка Веселівка? Не знаємо ніякої Веселівки, — зопалу натискає на курок і випускає в стелю кулю.

На голови його товаришам сиплеться сірим борошненцем глина. Чоловік сідає до страви й, нацупивши огиду на обличчя та колупаючи ту кашу ложкою, кличе:

— Товаришу Євдокія, ану сюда! Шагомарш!

З сіней виходить статна й гарна жінка.

— О! — показує на жінку широколиций. — Подивіться! Кров з молоком, а не баба. Хіба ж ця голодує? — він, піднявши підборіддя, останнім реченням звертається саме до жінки й саме від неї очікує відповіді.

— Ні, — дає коротку відповідь жінка.

Це Явдошка, тридцятилітня вдова. Її чоловіка вбили на війні. Молодята встигли лиш побратись і тут-таки й розлучились — молодого забрали до війська. За кілька місяців вісімнадцятилітній жіночці повідомили, що немає в неї більше чоловіка, а вона на той час була вагітна... дитина народилась мертвою. З того часу Явдошка приймала в себе чоловіків, які були позбавлені жіночої ласки. Про неї багато чого плескали по селу, але як там було насправді, знала лиш вона. Жіночка завжди по наймах — свого хазяйства катма, та і як ти його вестимеш без сильних рук? Тепер мала ті самі найми, лиш не на заможних гнула спину, а на товаріщей.

— Что ні гаваріте, а тут значітельно лучшє, чєм в заград-отрядах, товаріщ Марк, — вицмуливши чарку горілки, звернувся до отого симпатичний молодик з надщербленим переднім зубом. Він оглянув Явдошку й слиняво прицмокнув.

— Давай картоплі, не могу я цю кашу жерти, — товаріщ Марк, закопиливши губу, відсунув від себе тарілку.

Явдошка підхопила тарілку й чимдуж подалась назад до сіней. У сінях уже встановили примус, на якому Явдошка й мала б на-смажити командиру картоплі, та на салі, яке привіз той товаріщ Марк із собою. Любив лиш смажену картоплю, і край. У сінях стояли харчі, а на вході з рушницею наготовів вартував один із міліціонерів, що приїхали з Калинівки. Їх оформили сюди як спецохорону для працівників ДПУ. Явдошка зробила вигляд, що викидає недоїдену страву, сама ж переклала її кавалком у хустинку, яку зав'язала на вузлик та швиденько впхнула в пазуху.

* * *

У хаті Фросини Пилип'юк панувала цвинтарна тиша, до якої прислухались восьмилітня Оленка та десятирічний Іванко. Окрім цих двох, у хаті ще менші Михась, Тихін та Тарасик. Сплять на печі. Старші дивились на майже бездиханну матір, вловлюючи поглядами кожен найменший її порух. Ось трошки тріпнулась повіка жінки, й діти, що стояли над лавою на покутті, де й спочивала мати, в один подих видихнули із себе напругу та страх. І тут-таки тишу прорізало, мов невдаха-скрипаль, що бере неправильну ноту, протяжне рипіння в сінях. За кожним поривом сильного січневого вітру ця моторошна «Сі» змінювалась на грюк незаклямкованих дверей об дерев'яний одвірок. Від цієї рваної рапсодії Фросина почала приходити до тями, повільно розплющила очі й зробила спробу посміхнутись, побачивши стурбовані обличчя дітей. Поманила до себе хлопчика й ледь чутно промовила:

— Іванцю, ану біжи-но замкни двері.

Іванко злякано зиркнув на вхід до хати й заметляв заперечно голівкою.

— Він боїться, — вставила свого Оленка. — Кажє, що там сидить смерть з косою. Отака.

Дівчинка тримала в руках невеличку зелененьку книжечку, підписану звивистими літерами. Вона поспіхом розгорнула тонку палітурку й повела пальцем по графічному малюнку, на якому зображався Всесвіт: Бог, диявол, Адам та Єва, Ной з ковчегом, до якого входило різної тварі по парі, а на задньому плані з-під чорного каптура визирала зубата смерть з діраками замість очей і з косою в кістях-руках.

Фросина зібралась із силами, яких лишилось дрібок, й почала повільно підводитись. Оленка з братом допомагали матері. Врешті всадовили її на лаві. Мати обвела втомленим поглядом хату. Коли ще був живий її Павло, усе тут виглядало по-іншому. Фросину затагло в роздуми, вона занурилась у спогади, як у діжку з густою смолою. На хвилю здалось їй, що все, що зараз відбувається в її родині і в селі, — не що інше, як страшний сон, із якого можна вивільнитись. Треба лиш прокинутись та й усе. Чи згадати кращі часи й перестрибнути в них, як, буває, її діти влітку перестрибують чималі калюжі на дорозі.

Фросина чує сміх своїх дітей, бачить ту зграйку: мале-мале-менше на шляху навпроти тину. Сама відчуває, як плечі ніжить літнє надвечірнє сонце. Вона милується дітьми, які біжать навперейми один одному — хто хутчіш, оминаючи мутні озерця. І так швидко біжать, аж здіймаються над землею й летять, розставивши рученята-крильця. Фросина дивується, як їм вдається так довго триматись у невагомості, й чує позаду себе голос чоловіка:

— Вони ж бо легесенькі, мов пушинки, от і літають.

А до чоловікового голосу приєднується братів:

— Може, й нам злетіть, Павле? — питає, і чути, як тріпочуть крила — потужно розсікаючи повітря.

Жінці вривається серце, вона озирається й бачить любого Павла живісіньким, кидається йому на груди, обвиває руками міцну шию, гладить по грубому засмаглому карку й щебече:

— Милий, милий, а ми ж тебе вже й за мертвого вважаємо. І Вітюшу в ямку вкинули. Як же це ми? Га? — гарячково розповідає. — Мені тебе показали... обличчя збите зовсім, саме м'ясо, — лагідно проводить долонею по зарослій бородою щоці чоловіка й посміхається навздогін його посмішці. —

Оце ж треба таке навидіти? Га? Діти! — кличе вдалину. — Діти, годі літати, йдїть-но батечка обнімїть. Живий він!

— Мамо! Мамо! — голосять діти, й здається Фросині, що вони це кричать не радісно, а стурбовано. Тільки хоче жінка розповісти їм про радість, як сонце куди й подїлось, по плечах хльостає колючий вітер зі снігом, а її діти стоять босі-голі по коліно в снігу й плачуть. — Мамо! Мамо! — молитовно простягають брудні рученята. — Нас вигнали із хати. Мамцю, куди ж нам йти?

Фросина озирається, тягне до дітей долоні, дивиться на червоні від холоду пальці, які тремтять. Під ті скрючені пальці підкладають голівки її діти — єдина дівчинка тулиться, мов горличка, Іванко, Тихін, Мишко й Тарасик... ой, і Василько тут.

— І ти тут, Васильку? — питає Фросина найменшого — дворічного білявого хлопчика. — А хіба ж ти не помер? — дивується.

Василько лашчиться до матері, щось гундосить по-своєму, а тоді починає стогнати та квилити.

— Васильку, сину, що тобі? — намагається зазирнути маленькому в обличчя. І так, і так повертає його, але Василько все ховає од матері погляд.

«Чи наробив якої шкоди, що так соромиться», — думає жінка.

— Чи шкоди якої наробив, сину? — питає. — То не страшно, мама вибачає тобі, Васильку. Моя кровинко, моє щастя.

— Василько помер, мамо, — каже суворо Іван, а за ним додає свого Олена. — І тато померли. Мамо, мамо! — починають удвох трусити матір за плечі.

Василько у Фросининих руках стає попелом, а той розлітається підхоплений вітром, несеться вгору, кудись далеко. Мати повертається до своєї невідомої, занедбаної хати й довго дивиться на дітей, не в змозі втямити, де вона й навіщо.

Фросина живе між трьома світами — оцим, теперішнім: диким і незрозумілим, у якому немає її чоловіка, брата й Василька; йому на противагу, аби не збожеволіти, відразу малюється в уяві другий світ, той, де завжди стоїть літо, де повна її родина й у коморі плоди важкої праці. І ще один — це спомини про початок кінця. Це той день, коли забрали її Павла. Прийшли вночі, наробили рейваху, у шию випхали годувальника з обійстя.

Кричали, аж роти їм репались. Називали контрреволюціонером і ворогом. Допитувались, чи не він часом казав, що колгоспи не для українців, що не можуть українські хлібороби весь час годувати жидокомуні і до них таки, до тих жидокомунарів, із простягнутою рукою за хлібною пайкою ходити.

— Не личить мені, роботязі, на жебрака перетворюватись. А комуни — то жебрацькі осередки, — отаке дійсно казав.

Лиш за це й забрали. За слова, кинуті у хвилину гніву. І що з того, що казав. Вони ж обоє вписані були до колгоспу. Довго, правда, вирішували, йти чи не йти на ту нову панщину. Подумали-поміркували, виходило так, що краще під комуни йти, ніж відразу ноги простягнути чи в таборах опинитись. Бачили ж бо, що з людьми, які супроти чинили, діється. Зникають люди, а куди зникають — хіба хто казав. Та і казати не треба. І так знати — Сибір великий, не один син краю квітучого там зник без вісти.

Як забрали Павла, Фросина довго до тямі приходила, а оговтавшись, вирішила наздоганяти чоловіка, йти в район, в область, звертатись до начальства, просити-благати, аби випустили. Бо ж сім'я на ньому — подумати лишень, шестеро дітлахів та ще й одне від одного менше. Хто ж їх годувати буде? Де ж це таке видано, щоб голову родини та отак забирати не знати куди?

Фросина залишила дітям що поїсти та подалась за «чорним вороном». Ті чорні ворони колись і були схожі на птахів, а тепер од них лиш назва лишилась. Приїздили звичайні з будою машини, туди садили людину, і машина їхала собі геть. Звичайна, мирна машина, але усе ж «чорний ворон».

«Не зможуть вони моїм сльозам та молитвам противитись. Які не які, а все ж люди. І свої ж люди, не бусурмани якісь, — пояснювала дітям, збираючи в хустину півхлібини з темного борошна, кілька повненьких цибулин та з десяток печених картоплин. — От, віднесу йому попоїсти, бо ж хто його там годуватиме?» Була ще тоді в них і картопля, і хліб, і цибуля.

Пилип'юки в колгоспі працювали, нікому нічого поганого за весь вік не зробили. До них буксирки не їздили — не було, видно, на то дозволу чи наказу. Вірила Фросина, що помилка якась вийшла. Хоча й знала, що її чоловік дійсно говорив багато чого про колгоспи й про владу, але усе з людьми переви-

реними, своїми. І ось, хтось же доніс. Ото часи настали — і слова не кажи. Бо за словом життя вилетить і не побачиш як. Залишила Іванка за старшого та й подалась світ за очі.

Дійшла Фросина до області, знайшла, де та міліція є, людей попитала, довго, правда, кружляла по місту пішки. «Вам у ДОПР треба», — казали їй міщuki, а який той ДОПР і як він виглядає, Фросина й не знала.

— Сідайте он на трамвай та їдьте на той бік річки. Там ійдете, і прямо біля зупинки через дорогу й буде тюрма, — пояснювали ті, хто знав дорогу до цієї установи.

Жінка побоялась сідати в транспорт, який видавав пекельні звуки і який трусило, мов навіжений. Перехрестилась тишком, подивившись, як люди скачуть на підніжки, коли залізний ковбик повільно торохкотить по рейках, аж шиби йому дзеленчать.

На посту в тому ДОПРі — перепона: вартовий. Вона до нього в ноги — так і так: оддайте чоловіка. Виє, аж заходиться. Той вартовий, бідолашний, юний зовсім, стоїть і не знає, що з тією селянкою робити. Тут-таки надійшов якийсь старший. Довго вислуховував Фросину, безмовно мотав головою, час від часу виводив зарюмсану жінку надвір, взявши попід руки. А вона верталась і знову свердлила черговому мозок своїми питаннями про чоловіка, якого ото третього дня забрали кудись у місто. Урешті, на неї зглянулись. Прийшов ще якийсь третій — пузатенький. Перепитав прізвище, з якого села та коли забрали. Дивився в грубезну книгу, списану чи не до останньої сторінки. Щось там побачив, кудись подзвонив, послухав ту рурку, сказав «єсть» та й повів Фросину вузькими переходами та східцями: то донизу, а то доверху. Тоді знову вузькими коридорами, але вже не встеленими доріжками. Фросина підтюпцем бігла за пузатеньким, тримаючи двома руками вузлик із харчами для Павла. Пузатенький лиш казав: «Сюди» й звертав ліворуч, «Сюди», і йшов сходами на другий поверх, «Сюди», і спускався у якесь чи то підземелля, чи то підвал. Вів, аж поки не дійшли до однієї із камер. Дорогою Фросина тамувала серцебиття й не могла стримати радісну посмішку, бо ж передчувала швидку зустріч з Павлом.

Двері скрипнули, рохнули, і міліціонер пропустив Фросину вперед.

— Ось! — махнув байдуже рукою, зняв кашкета та протер його зсередини не надто чистою хустинкою.

«Ач, яка та робота нелегка. Втомився, бідолашний, зоприв», — пожаліла жінка того пузатенького провідника й увійшла попереду міліціонера до вузької камери. Вона не відразу второпала що до чого. Бо ж в камері, окрім неї та міліціонера, не було людей. На лаві при стіні щось лежало, накрите сірою тканиною: мішок не мішок. Та тканина з одного боку була забруднена чимсь бурим і вологим. Нацупивши на голову витертого кашкета, міліціонер підійшов до лави й одним різким порухом відкинув рядюгу. Під нею лежав чоловік без обличчя, вдягнений у Павлове вбрання. Фросину ніби підкосило, вона звалилась на коліна й підповзла до лави. Жінка дрібно тремтіла всім тілом й не могла вичавити із себе жодної сльози. Вона поспіхом почала розв'язувати вузол, який принесла із собою. Розклавши на підлозі хустку, взяла із неї картоплину, розламала її та піднесла до обличчя-місива.

— Їж, серденьку, ти ж голодний. Хто ж тебе тут погодує? Га? — жінка благально подивилась на пузатенького, який ніяково тупцяв на місці та поглядав у відчинені двері камери.

— Громадяночко... — почав був він і тут-таки наразився на ридання Фросини.

Селянка гладила розтерзане обличчя чоловіка, припадала йому на груди й, простягаючи руки до міліціонера як до останньої інстанції, питала крізь схлипування:

— За що?

Міліціонер замість відповіді гукнув у коридор, боявся-бо лишатись сам на сам із жінкою. Вивели Фросину з установи напівпритомною. Повернулась до тями вже надворі, хапнувши холодного повітря на повні груди. Роззирнулась. Поруч із нею бадьоро підплигував на місці, щоб зігритись, пузатенький та теревенив без упину:

— Поховати можна й тут, чого його везти бозна-куди? У нас є де, — махнув долонею в бік парку.

— Ні, — відповіла різко жінка, вп'ялась злим поглядом у служака. — Не оддам його вам, — а тоді пошепки, примруживши око. — Не боїтесь пекла?

Міліціонер довго розмірковував, чи варто йому боятись таких нематеріальних речей, як пекло. Сплюнув. Але Фросина того вже не бачила, бо неквапом виходила за ворота.

Допоки матері не було вдома, до дітей, що лишилися самі, навідалась буксирна бригада, укріплена войовничо налаштованими професіоналами. Товариш Марк Мільман, зайшовши до чужої хати як до себе, здавалось, зовсім не помічав дітей, походжав великими кроками із комори через сіни до світлиці, підставивши під двері, аби вони не зачинялись, ослони. Снуючи туди-сюди, наче казочку, розповідав своїм колегам історію Павла Пилип'юка та його «виродків».

— Отаке заведеться одне на село, і все — вважай комунізму не буде. Це байстрюче плем'я повинне вірити не у свого неіснуючого Бога, а в ідеї рівності та братерства. Наша нова віра — не оце, — одним порухом скинув образ Матері Божої, що стояв на покутті, та наступив на нього чоботом, аж під ним хруснуло. Пхикнув та повів далі, звертаючись до Іванка, який, вивільнивши від шматків розтрощеної рами малюнок Богородиці, швидко склав його вчетверо й запахав до пазухи. Хлопчик зиркнув на страшного дядька й витер рукою носа.

— Бог усе бачить, — несміливо мовив Іванко.

— Наш бог — товариш Сталін! — крикнув Мільман і зник у сінях.

Іванко простягнув уперед руку й склав дулю. Одразу по тому отримав прикладом по руці від дебелого красеня із щербатим зубом.

— Ти ето брось, малец! Слушай старших товарищей. Тебе жить в новом обществе.

— Виносьте все з хати. На подвір'я, — казався Мільман, і в хаті закрутилось як на чортовому млині.

Оленка взяла на руки найменшого Василька, хотіла було вдягти його, але їх обох вже виштовхували в плечі надвір. Один із верховодів схопив двох голопузих хлопчиків. Івана та Мишка пхали стусанами. Старший намагався відбиватись. Із нього сміялись і ще болючіше штовхали. Біля хати стояв такий дитячий вереск, що небеса здригнулись. Посипало із тих небес

мокрим снігом, завило-закружляло хурделицею. Напівголі дїтлахи стояли посеред засніженого подвір'я. Їм услїд полетїли речі, які висїли в сїнях, і дїти нашвидкуруч вкутались хто у що: хто в дїряву батькову кацавейку, хто в його ж старий піджак, у материну залатану свитку. Оленка як майбутня берегиня вдягала братів, допоки буксирники були зайняті своєю справою. Підстеливши на сніг сніп, який трясуні викорчували зі стріхи, шукаючи там невідомо чого, поставила на той сніп Тихона та двох інших, Василька не спускала з рук. Іван, заплющивши очі, молився й прикладав руку до грудей, куди заховав паперову іконку.

— Треба обнятись — загрівати один одного, — виявила неабияку кмітливість дівчинка.

— Зараз нагрїєтесь! — засміявся Мільман, почувши останню фразу. — Все винесли? — запитав голосно.

— Зараз! — закричав хтось із хати.

На ганок випхали окуту залізом та з відкидним віком старовинну скриню. Ця скриня — Фросинине придане. У скрині зберігався поміж іншим весільний вінок та вишиті святкові рушники. А в прискринку, маленькій шухлядці вгорі, — різноманітне зілля. Усе це було викинуте зі скрині та рознесене по подвір'ю. По цій красі ходили взад-вперед чужі ноги, топтали забагнученими чоботищами — оскверняли.

— Зараз нагрїєтесь, — повторив Мільман, і дїти затихли. — Усе, що згодиться для справи, — у підводу, інше — на купу, — дав наказ.

— Ех, — піднімаючи із землі зачовганий рушник, бідкався щербатий депеушник. — Хорошее палатенце... било... при царском ріжіме.

Він іржав, розкривши печерою рота, й з розмаху закинув подертий рушник на купу, де вже було зібрано багато чого. Кошки, ослони, снопи, прочовгані рядюги, розтрощені полиці мисника та побитий череп'яний посуд. Окрім усього цього, буксирники розтрощили скриню, забравши із собою на підводу лиш залізні скоби. Справу було зроблено, й усе невелике майно родини Пилип'юків було поділено на дві купи. Ту з них, що лишалась на подвір'ї, головний наказав підпали-

ти. Вогонь здіймався високо в небо, а діти боялись поворухнутись, чекаючи, допоки від'їдуть від їхньої хати страшні дядьки.

— Нічого, нічого, — заспокоював братів Іванко, — ось скоро мама повернеться разом із татусем. Він їм шиї поскручує, бусурманам.

— Двері забивають, — показав пальцем Михась.

— У хату не входить, — уже їдучи, гаркнув Мільман. — Конфісковано!

Лишень підводи од'їхали — на обійсті з'явився Терновий. Побачив здалеку димище та погнав на нього. Зібрав дітей та повів до себе. Другого дня додому придибала їхня посивіла від горя матір. Діти саме обліпили Леся, сиділи в нього на руках та слухали казку, як звідкілясь заверещало й завило.

— Мама! — зойкнув Тихін, а за ним і Мишко.

Хлопчики помчали на зойк. Як же Фросина зраділа, побачивши дітей, як дякувала Терновому.

— Я ж, — казала крізь сльози, — думала, що всіх позабирали. Ач, що наробили, іроди.

Терновий взявся віддирати дошки, якими було забито двері.

— Той чорношкурій сказав, що хата конфіскована, — сказав Іван.

Робкор облишив дошки й розбив невеличке віконце в коморі. Як ті злодії, мати й діти мусили заповзати до власної оселі через той вузький отвір у коморі. Терновий кожного підсаджував та пантрував, аби жодна жива душа не побачила того злочину, як люди у свою ж хату та через діру лізуть. Із розсіченої руки чоловіка скрапувала кров, а він присмокувався до рани, аби стишити кровотечу.

— Йди вже, голубе, йди, бо ще й ти під ці жорна потрапиш, — мовила жінка, махаючи рукою на Леся, який стояв ззовні. — Ми вже тут якось дамо собі раду.

Фросина сновидою носилась по спорожнілій хаті, не знаходячи собі місця. А тоді в гарячковому тумані впала на ліжник і залякла. Іванко вийняв з-за пазухи паперову іконку Богородиці. Відшкрябав нігтем маленький кавалочок мастики з віконниці та приліпив образок на покутті. Оленка показала

матері врятоване Євангеліє. Мати сильніше притисла до себе Василька, якого вже була пропасниця — намерзлась мала дитина на холодному повітрі, допоки тяглась та вчорашня ексекуція.

— Що там татусь? — запитав Іванко пізніше, коли Фросина трохи оклигала й взялась наводити в хаті лад.

— Немає у вас, діти, більше татка. Вбили його антихристи. І нас хочуть зі світу звести.

— Навіщо, мамо? — замислився Мишко.

— Хочуть на нашій землі жити, наш хліб їсти, у наших хатах жити, — Фросина приклала до грудей свого найменшого сина й захитала скрушно головою. — Не здригнулось у них нічого — малих дітей із хати виганяти. Васильку-Васильчику, хлопчику мій маленький, пий, сину, молочко, пий, любий, допоки в мамки є що тобі до рота вкласти.

Василько кілька днів кашляв, горів, як вуглина, вкривався буйно потом. А тоді вночі й помер — тихо, навіть не пискнув. Саме як Василько відійшов, до Фросининої хати постукали. Стукали у вікно.

— Іванцю, тихенько подивись — хто там. Та так, аби тебе не побачили.

Той глипнув, аж там на тінь схожий його дядько.

Фросинин брат вліз до хати через той таємний хід, яким сюди просочились і діти з матір'ю. Спухлий весь, аж страшно. Приповз оце аж із Дружківки.

— Дай поїсти, сестро, — попросити лиш встиг та й упав мов мертвий.

— Вітю, поховай-но мені хлопчика, — торсала Фросина брата за рукав, а той і не чує — лежить, та й годі.

«Що ж його робити з Васильком? Куди його нести. Люди ж надворі як її побачать, ураз чорношкурі будуть знати. Вижнуть з хати знов, а може, й вб'ють одразу, щоб не розтягувати надовго цю катавасію», — так думала, дивлячись на бездиханне тіло сина.

Послала Фросина Іванка до Тернових.

— Біжи-но, — каже, — сину, та приведи сюди дядька Леся. Він би допоміг. Але так біжи, аби ніхто тебе не уздрів на

дворі із тих чорних. Бо побачать, що ми ще клигаємо, придуть та встрелять усіх.

Терновий ховав Василька й думав, що хотів стати письменником, а бач, як воно повернуло — став гробарем. Усе людей ховає та ховає. Фросина не бажала, аби Василька далеко од неї відносили.

— Отам, — показувала місце, через віконечко тримаючись за рукави обсмиканого півпальта змученого голодом робкора. — Щоб мені з отої шпарини у вікні було його добре видно, — кивала кудись убік головою. Лесь розумів, про яку шпарину йдеться. Вікна ж були забиті товстими дошками.

Так і закидав Терновий Василька землею на подвір'ї. Мати просила не глибоко закопувати. Мовляв, аби не було синочку холодно, аби, лишень сонечко пригріє, на його животику виросла квіточка жовтенька.

Фросина щодня, приклавшись до світлого трикутничка забитого дошками вікна, дивилась у двір, на маленький, складений із патичків хрестик над горбочком снігу й монотонно кивала.

— Мамо, їсти хочу, — промовила Оленка, хоча знала, що їжі в хаті немає.

— Мамо, їстоньки, — благали інші діти.

Іванко мовчав.

Мати, недовго думаючи, підізвала дітей до себе й, оголивши груди, сказала:

— Дякуйте Василькові: він вам молочка залишив.

— Дай мені, — почувши таку манливу пропозицію, ураз прокинувся од хворобливого сну й попросив Вітюша, дорослий чоловік, що тепер став схожим на старого підлітка.

Він очманіло дивився на ті пожмакані груди і на те, як до них по черзі притуляються та смокчуть племінники. І так просив, що хоч і знала Фросина — не жити брату, а не могла відмовити. Завдяки Фросиним грудям ще п'ять днів клигав на цьому світі її брат. А тоді і його не стало. Іванка не посилала більше до Тернового, бо визрів у неї план, як трохи дітей підгодувати. Вночі повкладались малі спати, а вона тихцем відтяла од ноги

небіжчика шматину та й зварила. Їли, а що ж робити, як м'лока вже не стало.

— Ми все випили? — питала Оленка, і її очі наповнювались слізьми. — Що ж тепер?

— Їжте м'ясо, дітки, їжте.

— А чого воно солодке? — питав Тихін.

— І смердить, — додавала Оленка.

— Їжте, що дають, — буркав Іван.

Він один знав, звідкіля те м'ясо, але мовчав... Під вечір усіх нестерпно нудило. Молодші блювали. Усіх била пропасниця. До ранку попустило. Але слабкість навалилась така, якої до цього не бувало.

— Скільки ж це минуло з того часу, як ті комісари Павла забрали? — силувалась згадати Фросина, а двері підступно рипіли й не давали жінці спокою. Такого спокою, як у ті славні літні дні, коли ще всі були живі й здорові, а вечірнє сонце обіцяло лиш спекотний наступний день, який доведеться провести на полі, збираючи зрощений власними руками багатий урожай.

«Фросина — хазяйновита жінка. Усе в неї в руках горить, — казали в селі і додавали: — А Павло, Павло, ох і славний чоловік. Два мішки на спину закине — й не здригнеться». — «А діти які у нас? Розумні до чого...» — вихвалялась сама Фросина, натякаючи на те, що Іванко та Оленка вже й грамоти навчені і Святе Письмо самі читають. Та й менші не відстають. Іванко і їх навчає. «Нам би ще одного помічника», — казав Павло, цілуючи вночі розпашілу дружину.

«Двері, ці двері зі своїм сутужним скрипом не дають згадати гарні часи», — вривалось у підсвідомість Фросини, і вона кричала на все горло:

— Зачиніть ці двері!

На загал виходив у неї не крик, а здавлене шипіння. Іванко, переборюючи свій страх, маленькими кроками йшов до дверей, тримаючись за стіну. Виходив у сніи й тут-таки вертався до хати.

— Двері замкнені, — казав тремтливим голоском. — Ніхто ж їх і не відчиняв. Це вам видиться, мамо.

Фросина крізь морок забуття чула віддалено ці слова й дякувала Богові, що тепер може поринути в солодкі літні спогади.

Василько народився справжнім багатирем, присмоктався відразу до збільшених від молока грудей. Тоді ще всі сміялись — не відірвеш, так сьорбає. Ріс малий, як ото в казках кажуть, — не щоднини, а щогодини. Батько був викапаний. Павло щораз, як збирались усі довкола столу після роботи, розповідав про цирк, у якому довелося йому побувати в місті. Бачив там велетів, що піднімали однією рукою те, що інші й вкупі з п'яти душ не осиять. Відтоді сам пробував, бувало, так, аби ніхто не бачив, мішка на долоні підкидати. Діти слухали батька й дивувались. А той, погладжуючи кучеряву густу гриву, зиркав на дружину, яка притуляла до грудей найменшого. Радів, був бо упевнений, що Василька при новій владі, при новому житті можна буде вивчити на артиста цирку.

— А ще там є руді, — розповідав вкотре й, зіскочивши з лави, на ходу жуючи, показував дітям різні смішні витребеньки, дивно пересуваючись невеличким простором та б'ючи себе кулаками в груди та гугукаючи по-мавпячому. — У нас, буває, так Гілько Кривий скаче, як баби на току співати починають, замість ціпами махати, — додавав і заходився сміхом від власного дотепу.

— Павле, — журила його дружина. — Ти ж не дуже там серед хлопців такі жарти розповідай. Люди зараз, сам знаєш, які.

— Мої хлопці жарти розуміють. Та й сам Гілько розуміє. Чи ж він який іноходець?

— Казав Іван Гнатів, що ти там і про колгоспи щось розповідав... і про товариша Сталіна...

— Та то ж усе не серйозно, ластівко моя. — Павло цілував дружину, дітей та йшов надвір рубати дрова. — Води нагріємо, купатись будемо.

— Та нащо ж гріти? — дивувалась дружина, яка йшла слідом за чоловіком, а за нею й діти. — У річці купуєтесь.

— У річці — не те! — наполягав чоловік і замахувався сокирою.

Друзки розлітались у різні боки, й усі милувались на роботу батька. Сідали на призьбу, встелену складеною в декілька

разів куфайкою, й не відводили від Павла очей... Як же він вправно рубає — незгірш, ніж який верстат...

Ця ніч видалась Фросині надто довгою через величезну навалу думок, які, обганяючи одна одну, роїлися в голові. Жінка завдяки дітям змогла перейти з вузької лави до лежанки під піччю і тепер відчувала, як їй на плечі тиснуть дитячі голівки. Малі міцно притулились до матиного тіла й дихали в унісон. Таким чином на підсвідомому рівні контролювали життєві сили неньки. Лишень їй перехоплювало подих, як дитячі глибокі зітхання, ніби вічний двигун, примушували її висохлу від голоду та горя грудну клітину здійматись і опускатись у такт із їхніми. Жінка спромоглась розплющити очі й тепер, незважаючи на темряву, могла бачити й роздивлятись замурзані вихудлі ручки, якими діти тримали її за шию, боячись бодай на хвильку випустити неньку в безмежну невідомість. Подерті сорочечки, не прані ще з осені. «А раніше ж раз на місяць білила хату зсередини, щодня прала. Діточки й Павло завжди як з картинки — чистесенькі-білесенькі, і хата, як намальована. А тепер...»

— Смерть — то нагорода. У смерті відпочити можна від мук! — раптом доволі гучно озвався хтось зі стіни навпроти печі.

Фросина напружила очі, в надії побачити, що за невідома жінка це пророкує. Вона не побачила нікого, але здогадалась, що із нею говорить сама Богородиця.

— Що ж мені робити? — запитала Фросина.

Богородиця мовчала, а Фросина цілу довгу ніч розмірковувала над тим, яке диво має статись, аби діти вижили при цьому пекельному й виснажливому голодному морі, який наслали на їхню землю диявольські слуги.

«Василько помер, і дітям було що їсти два тижні, — намацувала потрібну нитку, що весь час вислизала. Непритомніла від голоду й знову отямлювалась, продовжуючи загублену думку. — Вітюша помер, і ми... п'ять днів тримались. Ми — люди, ми — плоть, ми — м'ясо», — думала й здригалась.

Фросина підвелась з лежанки, ніби хтось невидимий підпхнув її у спину, заспокоїла дітей, які прокинулись, та почали нишпорити рученятами по порожній лежанці. Задивилась у тем-

ні віконниці. Вона ж бо перед тим, як вимовити подумки це слово «кого», пропустила крізь себе світову дилему — ким пожертвувати заради життя інших?

— Діти можуть вижити, — шепотіла Фросина. «Якщо Оленка буде м'ясом, чи Тихін... — думала, — чи Михась. Хто?»

Жінка затуляла собі рота долонями й тамувала страшні думки, аж у неї виходили із орбіт глибоко запалі очі, а тоді, важко дихаючи, повторювала інше:

— Одне житиме, якщо інше стане м'ясом. Або всі виживуть, якщо я...

У цю мить мати подивилась на свої спухлі, схожі на биті валянки, ноги й, ледь злізши із лежанки, тримаючись за стіну й раз по раз спиняючись, аби хата не крутилась, дійшла до покуття й стала на коліна перед образом. Молилась довго, аж світанок задивав її за сим заняттям. А піднятися із колін уже не змогла — одняло їй ноги. Плакала од болю та од відчаю, а тоді побудила дітей й стомленим голосом наказала принести із сіней дров.

— Буду топити піч, — намагалась говорити весело. — Ти, Іванцю, носи дрова, а Оленка полізе нагору, намете полови. Ви вдвох загреб'ють снігу через вікно — буде вода, як розтане. Мама борщ варитиме.

— Я не полізу, — кволо озвалась дочка, — сил нема.

І було чути по цьому байдужому шепотінню, що в дитини таки немає тих сил. Висохло, бідолашне, що й язиком ворухити не може. Хлопчики повиставляли голівки з печі — дивились на матір і не розуміли, що вона від них хоче. Най би не будили.

— Ну то спіть, діти, ми з Іванком тут самі, — прошепотіла.

Старший син поліз нагору. Фросина прислухалась, заклавши хустку за вухо, чи не впаде. Ні, дістався, й чути вже, що мете. «Сильний хлопчик — вижити має... і інших зберегти». І дров приніс. Спочатку одну дровеняку, а тоді й другу вволік. Ті дровеняки колись гілочками були, а тепер он, удвічі грубші, ніж ручки дитячі. Фросина повзала по хаті на руках. Іванко запалив піч.

— Мамо, — озвався, витративши останнього сірника, — у нас немає вже сірників. Вийшли.

У печі тріщали дрова, Іванко дивився в казан із водою. У тій воді плавала просіяна полова. Хлопчик рогачем посунув казан у піч.

— Добре, — сказала мати. — А тепер перевір, чи малі сплять. Та прийдеш. Мусиш зробити ще одну справу.

Іванко мацаючи піч, перейшов до припічка та роздивився добренько. Звідтіля шепоче:

— Сплять.

— Чи ж сплять? — перепитує мати, бо ж ану, думає, як повмирили. — Живі?

Хлопчик прислухається до дихання сестри й братів.

— Живі.

Потихеньку йде до матері. Сідає коло неї на підлогу. Жінка, не знімаючи з обличчя блаженної посмішки, тягнеться до сокири, яка ховається в підпіччі. Але здійснити ту сокиру над собою не може.

— Бери, — каже коротко синові.

Той бере сокиру. Ледь втримує її, така вона важезна. А колись же із батьком рубав дрова і в нього добре виходило. Нарубає цілу гору, а тоді візьме невеличку сокиру за кривого держака, замахнеться та як стукне об грубу поцюкану дровітню — півлеза в ній застрягає. Весело!

— Треба одрубать мені ногу, поки я жива, — гарячково скоромовкою шепоче Фросина й зиркає на ліжник, чи менші не чують. — Ти не бійся, сину. Не бійся. А не хочеш по нозі, то по руці вгати, — мати кладе на підлогу правицю й посміхається синові.

Іванко кліпає стривожено очима, відкладає сокиру й забирається в куток. Звідти слухає мамині поради.

— То не страшно. Зате матимете що їсти. Я, сину, чи й доживу до ранку, — не відаю. Скорше, що ні. Ноги мені одняло, і оце холодом уже й до серця доходить. Пропадуть ж ні за цапову душу. А так хоч вас врятую. Дітям не казатимеш, де м'яса взяв. Божись, що не скажеш. — Фросина страшно дивиться на Іванка, і той киває й пересохлими губами твердить, мов заведений:

— Ні, ні, не скажу. Ні, ні, не скажу.

— Не можна чекати. Нема часу чекати. Рубай, сину. Рубай, голубе! — закрила очі й відкинулась на долівку. — Павле! Павле! — тихо заскімлила. — Прийди та допоможи. Павле!

Фросині метеликами застелило погляд, вона полетіла у якесь темне й смердюче провалля. І все там кричала, все кликала свого Павла.

Іванко сидів у кутку й не тямив себе від страху. І що це його матінка надумала такого страшного. Та щоб це він власноруч та одрубав їй кінцівку? Ні, ні.

Виборсавшись із непритомності, Фросина набубнявіла силою, напругла всі жили, зірвалась, одним сильним рухом вихопила сокиру з обважнєлих рук сина й з розмаху зацідила собі по коліну. Темною кров'ю чвиркнуло й залило враз усю хату. Іванко знявся з місця, наспотикача вичовгав у комору, переліз крізь розбите віконце й пошкандибав знаним шляхом. Клигав по допомогу і не відчував холоду. Здавалось йому, що біг, молотив-бо босими ногами глибокий сніг, хапав вологе повітря і не помічав, як мороз зводить його тіло судомою.

Дійшов нарешті до призначеного місця, почав стукати кулачками у двері й квилити. Олесь відчинив.

— Дядьку Олесю, рідненький, йдіть-но до нас. Мама вмирає, — хлопчик був сам не свій.

Його сорочка різала око червоною свіжою плямою, схожою на сонце із промінчиками чи на сонях. Терновий спочатку подумав, що малий поранений, закотив йому сорочечку, але на випнутих реберцях не було ніяких ран.

Терновий із Іванком, якого нашвидкуруч вдяг у своє бобрікове півпальто і калоші, не йшли, скоріше повзли. Трималися один за одного й за паркани, стояли біля дерев, оддыхуючись. Лесь піднімав хлопчика, який від надмірного фізичного навантаження раз по раз втрачав свідомість. Ненадовго ніби просто падав, бо зачепився за щось. Від хати Олеся до Пилип'юків за звичайних обставин ходи всього не більше трьох хвилин. Тепер знеможені вони торували цей шлях чи не вдєсятеро довше. На вулиці, вздовж дороги, і тут, і там лежали люди. Допоки йшли, нарахували їх, задубілих, шість душ. Мовчали, не обговорювали між собою бачене, головне для цих двох було дійти до Іванкової хати.

Діти вже попрочидались, почувши стогони матері. Вони табунцем сиділи навпочіпки над Фросиною й безпомічно дивились на неї. Відрубана нога лежала під стіною. Кукса була перемотана Фросининою спідницею, що просякла кров'ю. Це Оленка перев'язала. А ще, підкорюючись ледь чутним наказам матері, перетягла міцно батьковим паском їй стегно.

Терновий, влізши до хати, обімлів від побаченого.

— Тут треба лікаря, — констатував і тут-таки дав задній хід, бо ж Фросина схопила його правицею і доволі чітко сказала:

— Не можна лікаря. — Напевно, зібрала на цю фразу всі сили, бо далі голос зраджував їй, і пошепки, з переборами та хрипами вона продовжувала: — Ой, не можна. Лікар дочекається, допоки я помру, а тоді закопає, як стерво. А мені треба собою дітей годувати. Христом-Богом молю, облиш нас. Ми вже тут якось самі. Іванко просто злякався. А тепер він уже не боїться, правда, сину? Тепер уже в нас є що їсти на якийсь час. Ти, Терновий, на мене так не дивись, бо я ж помру скоро, дух мій відлетить у рай, а звідти я вас усіх бачитиму. Дітей своїх, чоловіка любого і тебе, Терновий, якщо залишиш усе, як є, по голівці гладитиму, з халеп виручатиму, а тих... не знаю, як і назвати їх... — жінка замовкла в напівзабутті.

— Фросино, ти не хвилюйся, я дітей заберу, якщо... раптом.

Скажений стукіт здійнявся надворі. Звідтіля долинали фрази Мільмана та його щербатого поплічника.

— Я же гаварю, таваріщ Марк. Так і єсть — протоптани стьожкі-дарожкі. І ребята активісти раскалолись, что баба, которую ми виселілі, тут живьот. Не подчінілась, виходіт, стерва, революціонному трибуналу. Саботірует. В расход єйо, таваріщ Марк.

— Гати! — закричав Мільман, і по дверях застукало.

Віддирали дошки від дверей. Увірвались до хати, як згряя демонів, — розпашілі, очі горять, крові їм хочеться, сліз людських, смертей їм ще мало. Вдерлись та й остовпіли. Ось вам і кров, ось вам і смерть, ось вам і нова ваша людина перед вами на підлозі лежить. Замість ноги — кукса. Діти над ненькою застигли, схожі на мерців. Мало вам?! То повиймайте із кобур свою зброю та стріляйте. Протинайте кулями усіх, кого

бачите. Решетіть! Ні, не стріляють. Стоять. Дивляться. Аби ж то лиш дивились. Давай плюватися та паскудні слова на Фросину говорити. І Тернового не обійшли.

— Ага, а тут у вас, контріки, і гості є! Товариш сількор, якщо не помиляюсь, — єхидно почав Мільман. — І що ж ви тут робите? Чи не ваших рук оця справа? — тицьнув револьвером у бік Фросини.

— Ні! — крикнув Іванко й затулив Леся собою. — Мамця сама! — почав був виправдовувати Тернового. Ніби могло це дитя врятувати від тих хижацьких намірів у разі, якби захотіли що зробити.

— Мене покликали на допомогу, — не піднімаючи на Мільмана погляду, пробасив Лесь.

— Ну, з вами буде окрема розмова, і не тут, — погроза звучала абсолютно не страшно, бо що може бути страшніше, ніж оце, що вже сталося.

— А цю, — Мільман двигнув бездиханне тіло Фросини ногою й з огидою додав: — Цю будемо судити.

Але Фросина вже не чула того, що казав Мільман, не боялась того, чим він їй грозився. Вона померла, так і не нагодувавши дітей, так і не попрощавшись із ними в тиші.

— Я дітей заберу, — почав був колишній кореспондент, — я обіцяв матері.

Лесь став перед покійницею на коліно й закрив їй очі. А тоді в один ривок схопив Іванка за руку й почав згортати інших дітей до себе.

— Ти тут остання людина, — кинув йому Мільман. — Допоможіть товаришу дістатись його хати, — зиркнув на своїх помічників.

Леся взяли під руки й виволокли з пилип'юкової оселі як непотріб. Він пручався як міг. Хапався за одвірки, кричав та простягав руки до Іванка. Адже він єдиний дивився на сусіда. Інші діти втупились у закривавлену матір, що розпласталась на підлозі, і не могли відвести від неї поглядів.

— До приїзда товарищей із комісаріата образования діти подлежат аресту, — ці слова Лесь почув, коли його з силою випхали надвір.

Дітей арештувати?! Дітей?!

Терновий прислухався. Підбіг до забитого вікна й почав прикладатись обличчям до нього, аби побачити, що коїться в хаті. Діти не плакали. Чи не могли, чи розучились — хтозна. Мовчали, як соляні стовпи, як скіфські баби. Лишень ті баби — товсті та пихаті, а ці прозорі й байдужі.

— Дайте йому, чого він просить, — втомлено не те щоб наказав, а попросив товариш Марк, і його піддані з півслова зрозуміли, чого він хоче. Щоправда, коли оце казав, дивився на вікно, по якому, аби привернути увагу дітей до себе, шкріб пальцями Терновий.

Тернового били довго, отримували від цього задоволення, а він усе десь сили брав та піднімався, та знову лип до того вікна. Ніби те вікно єдине, що лишилось у нього на цьому світі. Врешті, дужі депеушники впорались із завданням — непокірний чоловік був знешкоджений. Він лежав на снігу долілиць, і той сніг весь був уже не білий, а стоптаний та закривавлений.

Лишень незначну перешкоду було усунено, дітей, як хмиз, згребли у два оберемки й понесли до підводи.

Терновий прийшов до тям досить швидко, незважаючи на важкі удари, які нанесли вояки. Ще чув, як від'їздили від подвір'я коні і як про щось мирне гомоніли ті, хто його оце бив. Підвівся. Про всяк випадок зайшов у порожню пилип'юкову хату — ану, когось забули? Ні, забрали всіх. Навіть мертву Фросину та її одрубану ногу.

На лежанці білів якийсь папірець. Терновий взяв його до рук. Розгорнув. Паперовий образок. Притис його до серця й заховав у кишеню.

По стіні вийшов з хати, бо так у цій хаті тхнуло кров'ю, махоркою та потом, що паморочилось у голові. Але ж паморочилось від іншого — бити охлялу від голоду людину — великий гріх. Але хіба вони гріха бояться? Вони Мільмана одного бояться. Ну, і ще Калюжного. Бокаса йшов до себе додому й, звертаючись до повітря, до оцих голих дерев, що спостерігали мовчазно за бідною, випитував, що за місія в нього така сатанинська — усе бачити і не врятувати людей, нічим не зарадити.

— Навіщо? — питав у Бога, якого ще змолоду зрікся. Звертав обличчя до сірих, низько навислих небес. — Навіщо тримаєш мене тут? Одпусти! — благав, стаючи на коліна, грузнучи в снігу: — Дай втекти! До міста, не бачити всього, не чути.

Затуляв руками вуха, падав обличчям у сніг. Клякнучи, згадував про батька, який із останніх сил тримався за життя. Бився зі сніговою кучугурою. Гатив її долонями. Хотів забитись у якийсь темний закамарок і одсидіти там життя, що йому лишилось. Після своєрідної сповіді виснажений та спорожнілий брів до хати, як до домовини. Хоч і гірко було на душі, та грів йому серце той паперовий образок, що забув у рідній хаті малий Іванко.

* * *

Паламарчукові так ніколи й не судилося повернутись з обласного центру до Веселівки. Молодий голова сільради, плекаючи надію на справедливість народної влади, подався до обкому партії — скаржитись першому секретарю на різного штибу безглузді й контрреволюційні директиви. Хотів довести товаришам-ленінцям, що село загине під непосильним тягарем хлібопланів. Сподівався, його почують і тут-таки пом'якшать санкції, завезуть до села продукти харчування і йому вдасться врятувати нехай не всіх українців, але хоча б своїх людей.

На бюро обкому він завітав без запрошення і разюче різнився на вигляд із міськими рожевошоками товаришами. Сидів та понуро слухав далекі од життя виступи партійців. А ті, один поперед одного, з численних аркушів читали меморандуми про темпи хлібоздач, оголошували відгуки щасливих колгоспників про керівну роль партії та готовність до ще більших трудових звершень та звитяг. Із тих промов виходило, що колгоспники самі просять ставити їм ще більші плани. Навіть не просять — вимагають. Партійці, що зачитували оптимістичні заклики, що-секунди втирали чоло змокрілими од поту хустинками. Коли виступили всі заявлені, Паламарчук важко підвівся зі свого стільця в кутку кімнати й почав говорити. Спочатку монотонно, а далі голос його набрав моторошних обертонів, викривально хльостав. Примушував «товаріщей», котрі знаходились поруч

із ним у залі та за центральним довгим столом, який слугував президією, втягувати голови в плечі та опускати очі. Він махав у повітрі стосом документів, які підтверджували факти смерті селян від голоду. Питав, заглядаючи в обличчя тим лєнінцям-сталінцям, чи ж оце одне таке село? Чи ж в інших селах області про таке не чули?

— А мені приходять листи від друзів зі сходу республіки. Там те саме... якщо не гірше, — виголосив наостанок.

— Саботаж, — сказав хтось у залі та й замовк, бо Паламарчук різко повернувся на звук.

Він свердлов поглядом цю зеленкувато-сіру масу, що вдягнена була в чистенькі френчі, доладні костюми, вишиті сорочки із відкидними комірцями. Наставлявся пронизливим поглядом на цих ситих та надухмянених совбаринів. І не бачив у їхніх очах відгуку на свою викривальну промову. Чи бодай співчуття тим людям, що мруть у час, допоки вони тут у добре натопленому приміщенні розводять теревені й співають хвалебних панегіриків вождям.

По закінченні бюро до Паламарчука ніхто не підійшов, обходили його, мов хворого на чуму чи холеру. Боялись підчепити заразну бацилу від цього дивака, який думав, що своєю правдою може спинити смертоносну машину, яку вони всі разом запустили шістнадцять років тому. Небезпечна утопічна ідея тепер просилась на волю, бажала крові, заковтувала чужі життя, підтоптуючи під себе й затоптуючи в землю український народ.

— Даремно ти, Іване, таку критику розвів, — наважився здалеку виказати свою позицію один із давніх Паламарчукових приятелів.

Голова сільради одразу зрозумів, що тут йому допомоги шукати немає сенсу.

— А я Сталіну напишу, — крикнув навздогін партійцям, що квапливо покидали залу засідань.

Написати Сталіну він не встиг, бо вже на виході із приміщення обкому був затриманий співробітниками ДПУ. Ті без зайвого шуму підійшли до нього з двох боків, мов архангели. Мовчки показали посвідчення, наказали здати зброю й супроводили арештованого до автомобіля.

Після арешту чотири доби поспіль, без перерви на сон, Паламарчука допитували. Примушували підписати викривальні протоколи, у яких той мав би зізнатись у співпраці з іноземними розвідками. Чоловік, зціпивши зуби, не вимовив ані слова. Дивився приречено в стелю й згадував, як п'ятнадцятилітнім почав воювати на боці червоної, тоді ще малочисельної та погано озброєної армії. А потім дослужився до замкомвзводу стрілецького полку. Як був не раз поранений у боях, але вижив, щоб далі розбудовувати свою державу. Як плекав надію на краще майбутнє для тієї держави, як радів, коли почали друкуватись книжки українською мовою і відкривались школи, де дітей навчали читати ці книжки... Згадав теперішні книжки й газети і те, що у них писалось, — скривився, наче проковтнув слимака.

Офіцер допитував сільського голову прискіпливо, використовуючи перевірені засоби. Після сотні марних спроб розколоти «ворога» за допомогою кулаків і словесних погроз, втратив витримку й верещав, бризкаючи слиною й вибалушуючи очі:

— Ось цим, цим виб'ю з твоєї голови дур! Кальоним залізом виб'ю, суко!

Чекіст так розхарапудився, погрожуючи мовчуну маузером, приставленим до скроні, що не зміг впоратись із нервами й автоматично натис на спусковий гачок. Дивлячись зверхньо на труп, який мішком сповз зі стільця, працівник Державного політичного управління сплюнув собі під ноги. Слина потрапила на босу ступню Івана Паламарчука — героя громадянської війни. Палач, зазирнувши в дуло свого пістолета, запитав здивовано:

— І чого воно вистрелило? Шалят нервішки... треба на природу та з девками... Конвой! — гукнув що є сили.

Конвоїри без зайвих питань відточеними рухами підхопили чергового мертвяка, яких бачили за свою службу вдосталь. А майор, увінчаний нагрудним знаком «Почесний працівник ВНК-ПУ», написав на одному з аркушів справи Івана Петровича Паламарчука: «Убіт прі попитке бегства», вкинув той аркуш до теки, зав'язав її на два вузли й поклав до шафи зі скляними дверцятами, яка вже була повна-повнісінька подібних тек.

* * *

Мільман зі своїми горлогризами ще не раз проходив комісією по дворах веселівців, а по останньому прочісуванні вивіз на санях до залізничної станції ще чотири центнери збіжжя. У супровідній записці до області зазначав: «Двадцятого січня тисяча дев'ятсот тридцять третього року з огляду на настрої місцевого населення, як-от: вороже ставлення до радянської влади, злісне невиконання планів хлібозаготівель та хлібоздач та націоналістичний ухил, село Веселівка Калинівського району підлягло тотальній експропріації. У дворах куркулів, підкуркульників та індивідуальників вилучено лишки зерна та інших продуктів харчування, захованих від органів революційної законності. До вищеназваних елементів активно долучаються й колгоспники (протоколи арештів громадян, викритих у крадіжках державного майна додано). Попри наміри ворожих елементів підняти в населеному пункті так званий голодний бунт, співробітники політуправління встановили жорстку законність у вищевказаному селі. Опираючись на беззаперечні висновки, громадяни, що проживають у селі Веселівка Калинівського району, перезимують у нормальних умовах, а навесні з новими силами стануть до посівних робіт. З усією революційною відповідальністю запевняю, що у селян залишаються запаси харчів, які й дадуть змогу більшості колгоспників та односібників безтурботно дожити до нових врожаїв. Наостанок доводжу до вашого відома: робота спецзагону ДПУ спонукала селян масово записуватись до колективного господарства «Заповіти Ілліча», усвідомлюючи керівну роль партії та розуміючи цілі, поставлені перед радянським народом на нову п'ятирічку».

У лютому без вісти зник головний сільський комнезамівець Кузьма Лукич Заболотний. Ніби й не було такого чоловіка. Дехто із селян припускав, що після оголошення Паламарчука ворогом народу Кузьма Лукич злякався, що й на нього це клеймо перейде, бо ж, як-не-як, разом працювали, й дремену в кудись подалі од рідних місцин. А такі стріляні вовки, як Мільман та Калюжний, запідозрили інше.

— Це у вас тут що? — питав червоноокий від недосипання Мільман у Калюжного. — Знов хлібний бунт? Люди у вас тут зникають. І які люди? Це ж диверсія чистої води. Заболотний не міг просто так кудись піти й не повернутись.

— Бунт не у нас, а й у вас тепер, — не давався до рук Калюжний. — Ви ж тепер тут головні. Ая, так: збоку приліплений.

— Ну, як приліплений, то ти й шукай свого Заболотного. Комітет бідноти обезголовлений.

— Комітет бідноти по хатах лежить, — вирвалось у Калюжного, і він, подивившись на Мільмана, зареготав. — Не пухне, п'є.

Мільману нічого не лишалось, як підхопити цей сміх.

Невдовзі спеціальним наказом Степан Калюжний був призначений головою веселівської сільради. А разом із цим наказом він отримав перше завдання як керівник села — зробити все можливе й неможливе, «аби мертвяки були закопані в землю, а не валялись по селу й по прилеглих до села дорогах». Про плани хлібоздач уже не йшлося, головне завдання поточного часу — приховати не лише розмах смертності від голоду, а й саме формулювання «від голоду». З центру йшли телефонограми, які Мільман, сидячи на столі в червоній кімнаті, приймав. Він слухав рурку, хапаючи кожне слово. Повторював сказане вголос:

— Цілком таємно. Прийнято. Слухаю.

А тоді строчив: «Виписати заднім числом довідки тим селянам, котрі померли. У довідці вказати, що даний громадянин виїхав за межі України. Ховати за межами села в загальній могилі. Хрестів та пам'ятних знаків не встановлювати, прізвищ не вказувати. Зібрати мобільні групи для захоронення трупів. Видавати робітникам, які працюють у складі мобільних груп, додатковий харчовий пайок».

— Телефонограму прийнято, — дивився на годинника, вказував час та своє прізвище й клав слухавку на місце.

Подавав списаний аркуш Калюжному для ознайомлення.

— Ну, ти збирай людей, а в мене політичні справи, — і йшов до виходу, де на нього вже чекав щербатий його побратим, якого звали романтично — товарищ Весна.

Калюжний обіцяв тим селянам, які ще могли клигати й ходили селом у надії роздобути бодай якусь їжу, добрі пайки за роботу в спеціальному загоні трупарів. Першими, кого він завербував, були молоді активісти. Ці юнаки, які ще кілька місяців тому так рвались до бою, так чітко бачили собі світле майбутнє, тепер походили на примар — голод не пошкодував і їх. Щоправда, на відміну од інших веселівців, ці ще могли пересуватись на своїх двох і для цього їм не обов'язково було триматись за паркани.

— Ось, — гучно промовив Калюжний, подаючи чотирьом друзкам щойно написаний ним наказ.

Степан Степанович помахав аркушем, аби висохли чорнила, тоді дмухнув на нього і аж по цьому передав Сірожуні як помічнику міліціонера. Сам сільський міліціонер Охрім Буженко перебрався до Калинівки. Уже, як у нього вийшло евакуюватись, ніхто достеменно не знав. Хоча люди здогадувались, що то справа рук його дружини Тетяни. Кажуть, молодиця їздила до начрайвідділу міліції товариша Якубова. А той, мовляв, дуже полюбляє гарненьких жіночок. Оскільки Тетяна була дуже гарненькою жіночкою, то Якубов із задоволення її прийняв у себе в кабінеті. Аби ніхто не заважав йому вислухати прохання такої чарівної жінки, начрайвідділу замкнув двері свого кабінету. А за тиждень у село прийшов наказ про переведення товариша Буженка О. П. до району.

Сірожуня довго складав губи в трубочку, читаючи нерозбірливий почерк Калюжного, проголошував уголос розшифровані фрази. Дивився розгублено на нового керівника сільради й здивовано на друзяк, які стояли мов кілочки, у нього за спиною.

— Як це? — запитав він після прочитання дати і вставився поглядом у суворого Калюжного.

— А отак це! — гаркнув той. — Лопати візьмете в коморі... ноші, сокири. Може, десь там підрубати щось знадобиться, щоб цей... — не договорив, махнув рукою, мовляв, та ну його, оце пояснення. Повів далі суворіше. — Усе під розписку. Одного воза дам, більше не маю — Мільман забрав, трясця його матері. Пайок отримуватимете подвійний. Зброю зда-ти, — показав очима на гвинтівку, — зараз уже ні до чого.

Октябрин лиш відкрив рота, аби відмовитись, як Калюжний дав йому відсіч, прогорланивши.

— За непокору — під трибунал!

— Так ми ж не військові, — пролепетав Лаврін.

— А тобі й трибунал буде не від військових, а від мене, — просичав. — Бігом за інвентарем, селюки вошиві.

Хлопці, похнюпившись, вийшли надвір. Не змовляючись, розбрелись у різні боки, їм ніби соромно було дивитись один одному в очі.

«Але хтось же мусить це робити. То чому, власне, не я?» — мізкував Октябрин, натужно бредучи по снігом занесеному шляху. Розмовляв із собою. Не міг поклястись, що розмову ту вів подумки. Здалось, таки щось і сказав простору. Схаменувся, що говорить сам із собою, коли дорогу йому маревом перейшла людина. Вона була замотана в безліч одежин, обличчя не розгледити.

— Оксано? — запитав і одночасно покликав хлопець.

Постать віддалялась од нього — хуртовина замітала так, що годі було щось уздріти бодай на відстані витягнутої руки. Але Октябрин міг би побожитися, аби вірив у Бога, що це була саме Оксана. Адже добре знав її запах. У цій зимовій круговерті той запах лоскотнув ніздрі ароматом літа, визрілих полів, макових розсипів. Октябрин хотів був бігти за Оксаною, але зашпортався в довгих полах шинелі й безпорадно впав у кучугуру. Вишкрябався зі снігу та приліпився до шерхлого від морозу дерева. Раптом заплакав, як першокласник. «Як близько в мене сльози», — думав, але йому не було від цього відкриття соромно, навпаки, якимось тепло стало. На долоні, складені хрест-навхрест на стовбурі, з-під повік лились гарячі і якісь страдницькі сльози. І Октябрин нізачо не хотів рушати від дерева, не хотів спиняти плач. Його схлипування підхоплювала хурделиця й несла кудись вгору, тоді кидала їх об замети й знову здіймала, аби понести селом.

Два роки тому восени в селі святкували обжинки: весело, широко, традиційно з піснями-танцями, з вогняними позирками молоді, зі сміхом та залицаннями. Допоки керівники колгоспу

говорили селянам про багатий врожай та майбутнє заможне життя, юнаки й дівчата (і не лише колгоспні) закохувались, клялися, вдихаючи в'язкий запах стиглих груш, у вічній дружбі чи навіть коханні. А дехто й про весілля вже домовлявся.

Задивився і він, неоковирний Октябрин, на цю тендітну дівчину, куркульську дочку Оксану Стецюківну й пообіцяв собі подумки, що обов'язково зашле до неї сватів. «От, лиш виб'юся у люди», — думав тоді й усе робив, аби в ці люди таки вибитись. Вступив до комсомолу, до колгоспу подався, багато читав потрібної літератури, збирався за рік-два звияжної праці до партії проситись. А тут саме розкуркулення почалось, записався до бригади. І дарма, що дівка, облюбована ним, — з куркульського племені. «Це навіть на краще, — думав собі, — я її перевчу, батьків її на істинний шлях наведу, і заживемо ми щасливою та дружною комуною, як у раю. Чи навіть краще, ніж у раю. Тому раю й не снилось, як можна на землі жити».

Раю не вийшло. Хлопчина почав здогадуватись ось тепер, що навряд чи коли й вийде. Немає із ким у тому раю шикувати. Багато селян, яких знав і любив, — у землі тепер. Від здогадок, що рай відтермінується, Оксана йому подобалась ще більше, ніж раніше. Знав, що вона віднедавна мешкає в місті й працює на цегельному заводі. Про це розповів Терновий. Октябрин ще з листопада планував гайнути й собі до міста, як лишень видасться слухна нагода. Тікати не можна, бо ж він при зброї й при ділі — можуть записати в дезертири. «А от коли все закінчиться, тоді...» — знову думав і навіть не знав, що його далі думати, про оте закінчення, й чи настане воно колись.

А тепер ось перекваліфікується на труповоза і знову не зможе побачити Оксану. А вона ж про його почуття й не знає нічого. Ану, як він їй не подобається. «Та не може того бути», — підбадьорює себе хлопець. Чи ж задля цього він стільки книжок потрібних прочитав про рівність та братерство, про зло, яке несе в собі багатство, про об'єднання усіх трудящих в одну міцну силу.

Октябрин одірвався від тієї сосни, примружив очі, аби побачити бодай когось у суцільному сніговому хурделинні, приклав руки до рота руркою й закричав що є сили:

— Оксано-о-о-о-о!

Побіг як міг швидко за маленькою фігуркою, що крокувала в бік ліска. Біг, захекуючись, падаючи й піднімаючись, і весь час горлав це любе його серцю ім'я — Оксана.

Постать у накутаних на тіло одежинах спинилась, дала час хлопцеві, аби він наздогнав її. Далі пішли поруч. Довго Октябрин не наважувався вимовити ані слова, а тоді, як уже далеко ви-йшли за село, сказав коротко й гучно, аж з дерев посипався сніг:

— Ти не бійся! Я з ружжом тебе охороняю.

— А я й не боюсь... — суворо мовила дівчина. — Нікого... окрім таких, як ти.

— А чого ж нас бояться? — розійшовся Октябрин.

Він забігав уперед, заглядав дівчині в очі й вимагав негайної відповіді. Відповідь не затрималась і різонула хлопця в саме серце.

— Бо ви душогуби!

Він постояв не більше миті. А Оксана вже встигла одійти далеченько. За цю хвилину Октябрину ніби щось перевернулось усередині. Він згадав ту грубу книжку в печі, той «Капітал» і прохрипів:

— І правильно, що в піч його.

Промайнули перед його очима сцени розкуркулювання, насильного заганняння до колгоспів, депортацій із села непокірних. Якось зненацька виріс позаду нього Федя. Октябрин аж здригнувся усім тілом. Федя вдягнений був у добрий кожушок, з лиця весь справний і посміхався.

— Відпустили? — питає Октябрин і собі шкіриться й тут-таки хвалить владу:

— Ач, розібрались шо до чого. Не все так погано.

А Солодовників парубок усе стоїть та усе за спиною в Октябринина. Мовчить і посміхається. Комнезамівець аж злякався. «Ану, як вбити мене хоче. Ану, прийшов помститись», — та й підняв до нього руку, щоб захищатись.

— Ти біжи, біжи, хлопче, куди біг, — каже Федя весело. — Мені тут стояти треба. Стережу тут.

Октябрин і побіг за Оксаною. І знову кличе її на ім'я. Наздогнавши, випалив:

— Я приїду до тебе в місто... і виїду за тебе заміж.

Дівчина засміялась, показуючи під блідими губами свої дрібні біленькі зубки.

— Та хіба ж чоловіки виходять заміж, дурна голово, чоловіки женяться. І до того ж я за тебе не піду, бо ти червона мітла.

— Що? — насупився Октябрин.

— А не знаєш, як вас люди звуть?

— Комнезамівцями. Хто ж не знає?

— Та ні.

— Та чого ж не знаю. Буксирниками кличуть, бо ми вас нетямущих на буксир беремо. А ще ударниками.

— Ага, бо ви нас вдаряєте, та ще й як.

— Активістами, — продовжує перераховувати Октябрин, ніби не помічаючи образливих слів дівчини. — Комнезамівці — бо ж ми з комітету неможливі.

— Чорношкірі! Шайка горлохватів, конателі, червона мітла, гола кума, кональці, гибелі, червоні свати, макогонщики, — з кожним словом дівчина все більше заходиться в кашлі й на останньому на сніг з її рота ллється потоком якась незвична, ніби рожева кров.

Октябрин затуляє вуха, а Оксана намагається своїми рученятами запобігти цьому, хоче, щоб він почув усе.

— А ще — посіпаки, верховоди, чорна мітла, трясуні, здирники, залізний деркач, лапаци, космолази, торбохвати, шкуродери.

— Досить! — не витримує Октябрин, шукає за плечима гвинтівку. Але її там немає — вже здав. Октябрин показує Оксані кулака.

— Оце ви можете. І хліб забирати в малих дітей із рота можете. А нащо ви це робите, хлопче, га? — дівчина обтирає рукавом червоного рота й знову заходиться в кашлі.

Присівши та втамувавши напад, знизу вгору вдивляється в сірі кругляхи Октябринових очей, а хлопець кліпає й кривить рота, шукаючи всередині себе відповідь на таке просте питання.

— Так треба для майбутнього. Нове життя вимагає жертв.

— Не буде ніякого майбутнього і ніякого нового життя. Октябрине, ти що, не бачиш, живих людей уже немає тут. Ховати немає кому... — Оксана переходить на шепіт.

— Є кому! — радісно згадує Октябрин і навіть посміхається, бо ж дійсно відтепер є кому ховати померлих.

По цих словах — глянь, а по тому полю, яке оце перетнув, та, як ті молоденькі деревця, люди повиструнчувались. І ледь-ледь тремтять і ніби як звиваються од вітру, як полум'я свічі. І люди ж усі знайомі... Пилип'юків Павло он дивиться на нього, а там дід Опанас і Федя біля нього. Ондечки й Малиночка з усією родиною. Ох і до тьми того люду!

— Так тут декого вже і немає на цім світі, — дивується Октябрин. — Як же так?

Лишень вимовляє, як ті люди, а разом із ними й Оксана розчиняються в повітрі, залишаючи розгубленого залицяльника посеред поля.

— Мара, чи що? — тре очі Октябрин і дивиться на сліди навколо себе.

Окрім відбитків його чобіт — жодних.

* * *

На залізничному вокзалі люди, що приїздили до міста з сіл, охоплених голодом, змучені й ослаблені, не могли й кроку ступити, злізши з потяга. Вони лежали поблизу колій, на насипах, тут і там. Перепочивали. Дехто ще мав сили й просив перехожих та подорожніх кинути їм шматочок хліба, інші вже нічого не просили, а безпомічно дивились спустошеними очима у якусь невідому далечінь. Зрозуміти, що вони ще живі, можна було лиш по тому, як легенько здіймалось їхнє тіло при диханні. Були й такі, що вже віддихали своє на цій землі. Увагу Наталі привернула жінка, яка тримала на руках немовля, й, притулившись до стіни будівлі вокзалу, сиділа прямо на втопаному й де-не-де відталому снігу. Здавалось, що жінка дивиться на потяг, що стоїть на дальній колії. Завдяки тому, що дитина ворухилась, складалось враження: ворухиться й жінка. Але яким було здивування дівчини, коли до цієї пари підійшли чоловіки з ношами. Один відчепив перелякане дитя від цупких обіймів матері та поставив його на перон. Тоді чоловіки взяти задубілу жінку й, поклавши її на носі, понесли в лише їм відомому напрямку.

Дитина, плачучи, озиралась на людей і тупцяла по кілька кроків ліворуч-праворуч. На неї ніхто не зважав, усі мчали у власних справах.

Он, не зле одягнена жіночка, товстенька брюнетка в капелюшку і з хутряним коміром веде за руку сина, якому на вигляд років під шістнадцять. За ними слідом з валізами йде серйозний чоловік у чорному довгому пальті та бобриковій шапці. Він гукає дружині, аби та не гналась, як від чуми, а вона тихо відповідає чоловікові, не повертаючи голови:

— Я хочу швидше пройти цей сморід. Швидше, швидше додому.

— Оце наш потяг, — серйозний чоловік показав пальцем і мало не зашпортався за дівчинку, у якої щойно забрали мертву маму. — Що за народ? Порозкидають дітей, а самі десь вештаються. Це ж станція, тут можна й під потяг втрапити.

Люди, які не відали, що таке голод в Україні, безтурботно впхались до вагона, не звертаючи уваги на тих, хто сидів, а подекуди й лежав на пероні. Вони ще довго, аж до самого відправлення потяга, дивились у брудну шибку свого купейного вагона й махали незадоволено головами, ймовірно, обговорюючи поміж собою напівциганський устрій життя селян цієї Богом забутої совіцької країни.

Наталя довго дивилась на малу, за якою так ніхто й не приходив. А коли наважилась взяти дівчинку за руку, почула жіночий голос.

— Стояти!

Стецюківна здригнулась. Незнайому сироту перехопила Мойра Крум, яка саме проходила по перону. У Мойри на правому передпліччі майоріла червона пов'язка. За нею слідували два охоронці — бійці червоної армії з такими ж відмітками на руках.

— Документи! — озвалась Мойра.

— А я вас бачила у нас у Веселівці, — перебила її на півслові Наталя.

Мойра вдивилась пильніше в дівчину. Вона не впізнавала Наталю, бо та змарніла й ніби постарішала років на двадцять. Але почувши назву населеного пункту, запитала:

— Як там Терновий?

У Мойри на обличчі з'явилися глибокі зморшки, які видавали стурбованість.

— Живий зранку був, — відповіла сумно Наталя.

До розмови цих двох уважно прислухались конвоїри та дівчинка. Мойра відчула це й змінила тему. Вона взяла на руки сироту й пішла до спеціальної кімнати, куди міліція зводила безпритульних дітей. Наталя йшла за нею.

— Ох, яких лиш випадків тепер не буває... — казала Мойра Наталі, оформлюючи дівчинку за всіма правилами. Вони знаходились у заповненому обшарпаними дітьми тісному приміщенні.

— А що буває? — поцікавилась Наталя.

— Минулого тижня біля вокзалу на смітнику знайшли лише голову дитини... інше — певно, мародери продали на м'ясо.

Наталю нудило весь день і, працюючи, вона не могла відігнати від себе думки про такі страшні подробиці теперішнього життя. Навідавшись після зміни до сестри в лікарню, розповіла їй про дитину. Оксана подивилась на Наталю якимсь потойбічним поглядом і сказала приречено:

— Дав би Бог не побачити такого. Ти знаєш, я іноді хочу померти.

— Що ти таке кажеш, дурненька, — насварила сестру Наталя. — Твоя хвороба лікується. Лікар же казав. Ось скоро поїдемо в Одесу, на морі погріємось, і все буде добре.

— Що за світ, коли дітей на м'ясо пускають? Хіба в такому світі можна жити?

— А Юстинчик тобі передав оце, — Наталя чмокнула Оксану в щоку, а тоді додала поцілунок в іншу щоку. — А це тобі передав Андрій, а ось це, — залоскотала дівчину, і та почала сміятись, — це від тата й мами...

— Чи вже скоро цій зимі кінець? — запитав жіночий хриплий голос з-за перегородки — інша пацієнтка лікарні.

— Останній місяць, а там — весна-красна! — замість дівчат відповіла медична сестричка, яка саме зайшла до палати, аби робити пацієнткам укол. — А по дорозі така каша з талого снігу — не пропхаєшся по тротуару. Доводиться в чунях на роботу лазити. От, кому добре, то це вам — допоки розпогодиться,

ви в теплі, на державному обслуговуванні. Колись так лише пани могли.

— Колись я б до вас і не потрапила, — тихо, так щоб її почувала лише сестра, мовила Оксана й закачала рукав, приготувавши руку для зустрічі з голкою.

— Колись я б за Федю заміж вийшла. А тепер... — Наталя заплакала.

— Навесні не так страшно помирати, — з-за перегородки знову озвалась жінка з хрипким голосом.

* * *

Виснажена Стецюкова старша дочка виймала із торби пайок, який зібрала для рідні, — півбуханки чорного, як свята земля, хліба, нарізаного скибочками. Хліб той був загорнутий у білу хустку, окрім хліба, на хустці тепер лежали шматки відвареної картоплі, яка забарвилась у якийсь блідо-рожевий колір.

— Це з юшки витягла.

Дивилась скоса на худого, як жердина, батька, на його зламаний ніс та розсічену й абияк загоєну вилицю. Зиркала поспіхом, аби не дати собі часу на плач, на Ярину. У матері на обличчі так натягнуло шкіру, аж випирало кожну кісточку, і вона у свої тридцять походила на старчиху. Років додавали сиві нечесані пасма волосся, що стирчало з-під хустки. Ярина тримала руку на хустці, перев'язаній через шию. Нелюди зламали її під час своєї сатанинської екзекуції.

— Нам по багато насипають, і все ж густе таке, що й ложкою не повернеш, то ми виймаємо... — скоромовила Наталя. — А тоді, щоб не викидати... я в торбинку... і ось.

Дівчина брехала. По ній — висушеній та згорбленій — було видно, що на тім заводі годують робітників абияк, а праці дають незліченно.

— Так-так. Густого, кажеш, сиплють, — промовив спроквола батько і, повільно піднявши руку до грудей, заклав очі. — Оксана, значить, од густого захворіла? Знаємо, як вони можуть густо насипати.

Оксана цього тижня не прийшла додому, бо вже кілька днів як хворою лежала в заводському лазареті. Лікар довго й прискіпливо оглядав її: зазирає у очі, відтягуючи нижні повіки, обдивлявся язика, слухав, як вона дихає, прикладаючи до впалої грудини свою дерев'яну трубочку. Сидів на стільчику, підперши долонею щоку, дивився крізь залапану шибку надвір, стукав пальцями по підвіконню. Встаючи та простуючи до виходу із палати — темного, вологого п'ятиметрового склепу, сказав:

— Дівчині доведеться довго лікуватись у стаціонарі, — сховав очі. — А влітку треба буде з'їздити на відпочинок до моря. — А тоді якось ніби поміж іншим бовкнув: — Саркома, — й поспіхом вибіг з палати. Йшов довгим зачовганим коридором та інтенсивно потирав рукою скивицю¹.

Те саме слово сказала ото тепер Наталя батькові й матері. Але що воно для них? Аж нічо. Знали лиш — дочка хвора. Ото й усе. Чекали, допоки одужає.

Сновиддя

Біла пустка простяглась від обрію до обрію. Безбарвне небо переходило у твердь, яку й твердо назвати не можна було, бо, ступаючи по землі, ноги не відчували підтримки, а провалювались у щось холодно-пекуче й хрустке. Повітря дзвеніло мовчанням. Ніде навкруги ані живої душі. Той, хто спить, навіть не чує власного дихання і дивується цьому. Простягає вперед руку й, бачачи її, розуміє, що він тут сам. Вакуумним сумом заповнило його нутроші, затягло імлістою завісою погляд, зашило міцною невидимою ниткою рот — ані поворухнутись, ані вдивитись у безкінечну далечінь, ані покликати на допомогу. Першим ділом почали мерзнути ноги, які по кісточки занурились у пухнастий сніг. Віддаючи тепло, кінцівки топили вічну мерзлоту, утворюючи навколо себе проталини. Ноги, мов дерева, росли із самої землі, що знаходилась під сніговим покривом, і той, хто спав, не міг (хоч як не старався) витягти їх із насиченого вологою глевкого ґрунту. Аби відчепитись від пастки, вирватись із природного капкану,

¹ Скивиця — щелепа (діал.).

наказав силою думки своїм рукам тягнутись до небокраю та чіплятись за нього. Руки видовжувались, аж у спині хрустіло, як буває, коли звільняються від обледеніння старі дерева. Вхопившись за лінію горизонту, споглядачеві вдалось перевернути систему координат. Тепер він уже не стояв на тверді, а висів, ніби на карнизі, на обрії. Тепер мерзнути почали руки, бо надто сильно напружувались, утримуючи чималу вагу власного тіла. Зціпивши зуби, той, хто спав, підтягувався, мов на перекладині, на лінії горизонту, напружував усі м'язи, тягнувся до повітряного простору. Ось уже обличчя ніжитья в прохолодному свіжому повітрі й плечі перетнули гострий бордюр, що відділяв небо від землі, але враз снігова шкіра, якою була вкрита земля, почала танути, сходити лавиною. А разом зі сніговим потоком у провалля полетів і той, хто спав. Від падіння нитки, якими було зашито рот, обторочились, і з гортані вирвався, замість людської мови, шум водяного потоку. Той, хто падав, відчув радість невагомості. Зі швидкістю вітру його ковтало провалля, глибину якого не міг виміряти поглядом, бо ж летів спиною. В полі зору тримав великий клопоть неба, яке встигло прояснитись і стати з абсолютно безбарвного світло-сірим. Той квадрат з кожною хвилиною польоту звужувався, а саме провалля темнішало. Коли почало нестерпно віяти сирістю та гниллю, той, хто спить, отямився від оманливої радості польоту й почав хапатись руками за стіни. А провалля почало різко звужуватись і тепер нагадувало колодязь. У польоті вдалось повернутись обличчям донизу, й тепер можна було контролювати падіння. Зір уже звик до сутінкового освітлення в тунелі, і той, хто падав, здалеку побачив патик, що стирчав із земляної стіни. Пролітаючи повз, схопився обома руками за нього, гадаючи, що це коріння якогось потужного дерева. Судомно дихав, тримаючись за шкарубку деревину, й мізкував, як його вибратись нагору. За цими роздумами побачив: те, за що тримається, не надто нагадує рослину. Розтис долоню й хотів був відсахнутись од засохлої людської кінцівки. Та ця жилава брунатна рука тепер міцно тримала того, хто спить. Тепер, навіть якби він хотів полетіти донизу, не зміг би, бо був на прив'язі. Втомившись боротись, безвольно повис, закований у незвичну кайданку — міцну муміфіковану людську п'ятірню.

Сашко прокинувся, але не як завжди після подібних снів у холодному поту та з прискореним серцебиттям, а просто відкрив очі й усвідомив, що він у безпеці. Хлопчина промовив: «Добре», й знову закрив повіки.

Він стояв посеред білої пухки й боявся поворухнутись, аби не перевернути своїми рухами землю і знову не опинитись у тому жахливому проваллі. Тепер Сашко міг думати. Думки літали навколо нього сніжинками, сідали на його теплий лоб і танули, всмоктувались шкірою й дудніли зсередини юнакового тіла. «Земля дала — земля взяла, земля дала — земля взяла», — тоненькими голосочками спочатку шепотіли, згодом загули, а насамкінець заспівали ті сніжинки. Сашко, перекикуючи цей спів, закричав: «Замерзаю», і зміг присісти й обхопити голову руками. Голоси стихли. Ступні почали зігріватись, торкаючись чогось м'якого та ніжного. Хлопець підставляв під ласкаві сонячні промені обличчя, не відкриваючи очей, ніжився у весняному теплі. Розклепив повіки й побачив перед собою той самий безбарвний та безкрай простір. У ноги все ще було тепло, і він спрямував погляд униз. Складалось відчуття, що хтось тримає його за маківку й не дає подивитись собі під ноги. Неймовірним зусиллям тягнув підборіддя до грудей. Голова, мов ті двері із міцною залізною пружиною, не бажала змінювати позицію. Погляд спрямовувався в небо, і Сашко інстинктивно розумів — якщо він вдивлятиметься в небокрай, то, врешті-решт, знову піде тим самим шляхом, що йшов у першій половині сну. Він намагався допомогти собі руками, але ті висіли вздовж тіла, мов вербові гілляки. Сашко відчував, як вони терпли й поколювали дрібними голочками. Раптом до нього прийшла думка, що треба собі наказати за допомогою слова. І він вимовив це слово: «Вниз», й одразу погляд перевівся на землю. Під ногами зяяли дві прогалини, два острівця, звільнених від снігу. «Чого ж так приємно тут стоїть?» — подумав Сашко й зміг присісти й розгребти руками сніг. З-під снігу на хлопця дивились діти. Їхні очі заскляніли, волосся збилось, а тонкі губи не могли прикрити оскалів, які скидались на усмішки. Сашко стояв на їхніх розпухлих животиках і не міг поворухнутись. Відчув, як здригається тіло, як він заходиться в риданнях і як гарячі сльози бурхливими

потоками стікають із його очей, наче ті водоспади на обличчя померлих від голоду дітей. А вони починають хапати пересохлими ротиками цю солону вологу й смакувати нею, ніби це не сльози, а поживна юшка.

* * *

Терновий як міг швидко просувався засніженим бездоріжжям. На руках ніс охлялу, обліплену снігом дитину. По тому, як колихались її ноги й руки, було зрозуміло, що дитина ще жива, бо ж тіло ще не задубіло. З рота Олесь хмарою піднімалася біла пара, він шепотів щось дитині в обличчя, чи то підтримуючи її морально, чи то зігріваючи своїм диханням. Його наздогнала підвода, на якій сидів, піднявши високо комір кожуха, надітого поверх шкіряної куртки, Мільман, позаду нього — Калюжний і похнюплений Октябрин. Хоча вони їхали в той самий бік, що йшов Олесь, спиняти коника ніхто не планував.

— Куди? — запитав строго Мільман, порівнявшись із Терновим.

— До лікарні. Хлопчина ось на дорозі лежав.

— Не наш? — поцікавився без особливого інтересу Калюжний.

— Ніби чужий, — відповів Терновий, ще раз оглядаючи дитину.

Мільман цмокнув, і конячка трохи додала ходи. Октябрин наважився звернутись до начальства.

— Може б, підвезли? Нам же по дорозі.

Замість відповіді Мільман цмокнув ще раз, і підвода швидко зникла в одному із провулків.

— Тримайся, тримайся, хлопче, — шепотів Терновий і розумів, що сили залишають його самого. Впавши на коліна, крізь туман, що застилав очі, побачив, як здалеку до нього біжить Октябрин.

Удвох вони донесли малого до лазарету й, здавши на оглядини лікарю, посідали в коридорі, аби трохи відпочити. Сиділи мовчки, ніби й не було про що говорити. Дивились на стіни лікарні, на підлогу, на двері. По коридору сновигали два санітари в білих,

зав'язаних на спині халатах. За час, що Терновий із Октябрином провели в коридорі, повз них двічі проносили ноші з померлими людьми. Під покривалом легко упізнавались обриси дорослих, високих чоловіків. Ці чоловіки були пласкими і навіть не продавлювали зроблене з напнутої мішковини дно тих нош.

Лікар вийшов та повідомив, що малий житиме, запитав, хто заподіяв йому таку ведмежу послугу. Терновий не второпав про що йдеться.

— Нажерся малий здуру, — пояснив Лановський. — Скавав, буханку вклав у себе за раз.

Олесь задумався й не помітив, як Октябрин здригнувся. Адже комнезамівець чув — ось лиш півгодини тому Мільман розповідав історію, як учора хтось заліз до продовольчої комори в школі та вкрав звідти буханець хліба. Комісар обіцяв знайти правопорушника та покарати по всій строгості.

— Відбирати хліб у захисників, — не міг заспокоїтись Мільман, їдучи на підводі: — Зараз підемо по хатах та подивимось, хто із них задоволений життям. Хто хліба нашого наївся.

Саме з цією місією ці троє й вирушили зранку на завдання. Шукали злодія. Хлопчину ж, оцього безпритульного зайду, що вкрав та з'їв хліб, Лесь побачив біля своєї хати. Дивиться крізь вікно — лежить людина на дорозі. Ще й снігом добре не прикидана, видно, недавно впала.

— Та замерз напевно вже, — пробасив, вмовляючи сам себе. — І не йди навіть. Скільки їх ото валяється по селу. Найтруповози підбирають, — сказав і задумався, і тут-таки нап'яв на плечі батькову куфайку — бобрикове півпальто вже розлізлось у клоччя.

Підійшов ближче, а то хлопчисько. Дихає ще — он дрібненько клубочиться пара над носиком. Не кинеш же посеред дороги. Коли вже вийшов, мусив нести того малого доходягу до фельдшера — ану, як вилікує.

Терновому вже б і додому йти, а він усе сидів у сільському шпиталі й не міг примусити себе встати із лави. Спочатку стало гудіти в голові, ніби кіннота яка наближається. Лесь задихав глибоко, широко, мов риба, викинута на берег, відкриваючи рота, і те гудіння щезло. Октябрин, який тихо спостерігав

за діями товариша кореспондента, ніяково роззирався довкола, шукаючи когось зі сторонніх — у разі чого, щоб змогли швидко допомогти. Терновий помітив занепокоєння та посміхнувся, даючи зрозуміти, що із ним все гаразд. І лиш Октябринові відлягло і він уже почав був щось розповідати про оті марева, що їх бачив на полі, про тих людей не людей, про Оксану, як Лесеві почала йти з-під ніг підлога, а тоді різко, в один мах, наблизилась до його обличчя. Молодий комнезамівець одскочив від лави, на якій оце сиділи, а Олесь мішком рухнув на ту підлогу, втративши свідомість.

Октябрин помчав за лікарем, кричучи, допоки гнав коридором.

— На допомогу! — кричав. — Людина впала! — кричав.

На його крики вибіг той, кого він гукав, — фельдшер. Помацав Терновому пульс, ставши біля нього на коліно, й кивнув ствердно, що могло означати лиш одне — чоловік ще живий. За допомогою молодого бійця переніс кореспондента до найближчої палати. Там, за зачиненими дверима, куди Октябрину було зась, обдивлялись виснаженого голодом, холодом та душевними терзаннями Тернового.

— Навряд чи, — мовив лікар на виході з палати. — Скоріш за все не виживе, — резюмував і жестом попросив Октябрину вийти з лікарні.

* * *

Мільман з Қалюжним та Весною зіскочили з підводи й почвалали до охайного будиночка, куди ще не навідувались буксирні бригади, — хіба свої ото город викопували.

— Нащо ж ви, люди добрі, до нас приїхали? — як на похороні голосила Параска Бідова — двадцятитрирічна жіночка, яка тримала на руках чотирьох років донечку, як дві краплі води схожу на себе: ті самі великі карі очі під широкими бровами, ніби під копір вимальований ротик — губи будиночком і рясне помаранчеве ластовиння.

Про Параску на селі люди казали — «градом побита», й ще змалечку здавалось їм, тим селянам, що Параска так і лишиться старою дівою, ніхто-бо на таку розмальовану Богом не зазі-

хне. А от і не так сталось, як гадалось. Було Парасці сімнадцять, як прийшов до неї свататись із Дружківки хлопча такого самого віку і з подібною вадою на обличчі. Хтось там йому сказав, що в сусідньому поселенні є дівка, яка його не відштовхне. Як побачили вони одне одного, так і залякли на місці — ніби від однієї мами вроджені були. А батьки в обох з чистими обличчями, без ластовиння. Баба Параски, ще коли та юнкою була, варила якесь зілля в казані та наказувала дівці щоранку ним умиватись. Казала, намолене й чудодійне. Але в Бога були свої плани щодо Параски. Він не допустив, аби зілля подіяло й обличчя дівки відбілилось. Особливо дивним було те, що волосся у веснянкуватої Параски було темно-русим, майже чорним, і брови такі ж — відливали темнотою. Вуста червоні, аж ятрило зір, а очі, мов ті вуглини. А чоловік її то весь рудий був, природно веснянкуватий, сонцем відмічений. Але для хлопця — то не вада, хоча дівки в рідній йому Дружківці усе прозивали його Решетом. Ім'я йому — Йосип, а прізвище було близьке до прізвиська — Решітник. Парасці перепало від чоловіка це прізвище, але у Веселівці її продовжували називати Бідовою. Кажуть, при будь-якій владі, за будь-яких часів члени цієї родини бідували. А ще казали люди, що бідували саме тому, що в родині завжди відьма водилась. От, відьмою й Парасчину бабцю називали, бо не раз до неї по зілля приворотне приходили. Бабця давала зілля, а як дівки чи й хлопці, а чи вже заміжні виходили з їхнього будинку, сміялась, мов дитина, й казала онуці:

— Дала їм звіробою та чебрецю — най привертають там кого хочуть.

— Як то нащо? — вимірюючи хату важкими кроками, питав Калюжний, у той час як Мільман роздивлявся прискіпливо розцяцьковане ластовинням обличчя жінки. — Не сознательна ти жінка, Параско. Дивлюсь, ти в тілі, справна молодиця. Є що їсти?

— І дівча, диви, яке пухеньке, — озвався Мільман і наблизив своє обличчя до дитячого. Свиснув, забавляючи маля.

— Сімпатичная маладуха, — доклав свого товарищ Весна та, відкривши засув, впхав голову в піч. Уже звідти донеслось, мов із пекла: — Халодная... і пустая.

— Тебе учора бачили біля школи, — вів далі Калюжний. — Що там робила?

— Хліб шукала? — додав Мільман та привітно посміхнувся.

Параска, не очікуючи підступу, й собі посміхнулася та ствердно кивнула, мовляв, шукала.

— Знайшла? — не знімаючи посмішки, запитав Мільман.

Параска знову метельнула вкутаною в грубу хустку головою, а разом із нею повторила рух дівчинка.

— Наїлись? — запитав Калюжний. — Кілограмова буханка поперек горла не стала?

— Та що ви, товариші любі! Яка буханка? Я до куми ходила. Вона у вас там куховарить. Дає нам помийчики, правда, Людочко? — звернулася по підтвердження до дитини.

— Явдя, Дюдьоцка, — відповіла дівчинка й викликала в усіх дорослих неприховану посмішку.

— Де Йосип твій?

— Збирає людей по селу, ви ж знаєте. Ото зранку як пішов, то...

— Лишай малу, поїдеш із нами, — суворо мовив Калюжний, а щербатий тим часом вже тягнув Людочку із міцних обіймів матері.

— Нащо? Нащо ж із вами, людоньки добрі? Як же я дитиноньку та саму лишу? Воно ж іще маленьке.

Жінчин плач та допитування ніби не долинали до вух трійці. Вони попід руки вивели з хати Параску. Вона голосила й раз по раз озиралась. Калюжний замкнув двері, ключ поклав над дверима на невеличкому причіпочку, ніби й знав, де його зазвичай кладуть.

Підпихаючи жінку в спину, повели її до підводи.

— Та нащо ж ви мене везете? — питала, крутячи головою й замотуючись на ходу в ще товщу хустку. — І куди ви мене, людоньки добресенькі, везете? Я ж нічого не робила. Ми ж не крали нічо. Ви ж ті помії все одно викидаєте, а дитиночка моя їх їсть. Ми ж не просимо нічого у вас... вашого... а ви ж у нас наше забрали геть чисто все.

Мільман не дав договорити жінці, з розмаху вдарив її по обличчю. Калюжний кинув запитальний позирок на старшого.

— Набридли їй промовляння, — сказав та цикнув до немічної конячки.

Дорогою заїхали ще по двох людей, таких самих, як Параска, здивованих та переляканих. Першого взяли Андрушку Загребельного — білявого діда років шістдесяти. Наостанок навідались до Явдошки, тієї, що працювала в них куховаркою.

Дістались колгоспних хлівів: двох нашвидкуруч збитих з дошок неоковирних приміщень. Ті хліви охороняли комнезамівці з червоними від холоду носами. З будівель доносилося ліниве поодиноке мукання, схоже на стогін. Корови просили їжі, мерзли у хлівах, не прилаштованих до зимових холодів.

Мільман з Калюжним зіскачили з підводи, старший наказав щербатому придивлятися за арештованими. Квапливо подались до меншого хліва. На ходу Мільман крикнув охоронцям: «Відчиняй», та запитав у Степана:

— То, кажеш, дикий бик?

Калюжний нічого не сказав. Замість цього увійшов до відчиненого хліва. У напівтемряві порожнього приміщення в одній із клітей форкав та бив копитом чималий бик з гачкуватими гострими рогами.

— Звір! — сказав, побачивши його Мільман.

Він, тішачись та шкірячи зуби, підійшов ближче. Бик повернувся міцним тілом до людей, і його очі враз налились кров'ю. З розширених рожевих ніздрів під тиском вийшов пар.

— Ай, звір! — Мільман потягнув руку до бика, а той одним різким рухом відкинув його важкою масивною головою, аж той вдарився об кліть.

Мільман відскочив від загорожі, бо ж дошки під вагою масивної тварини затріщали. Гаркнув до бика та автоматично витяг з кобури зброю. Калюжний, не криючись, посміхнувся. У його голові промайнула думка, що не такий той Мільман безстрашний, як сам про себе каже. «Бика злякався, а корчить тут головного», — подумав і тут-таки й сам відступив від дерев'яної перетинки подалі, бо ж худобина голосно засопіла, й від цього дихання поза шкурою сипав мороз.

— Добре! Мені подобається твоя ідея, — промовив Мільман. — Веди їх сюди.

— Сірожуня! — гукнув, не сходячи з місця, Колюжний, і на його поклик у двері хліва зазирнув той, кого кликали. — Веди сюди арештованих.

— Усіх? — навіщось перепитав молодик.

— Стули пельку й веди арештованих! — гаркнув до нього Мільман, а Калюжному кинув через плече: — Розпустив ти людей, Степане Степановичу. Питань тут не має бути.

— Та ясно, що немає. Зелений ще, от і питає.

До хліва ввели двох переляканих жінок і досить спокійного діда. Баби ніяково переступали із ноги на ногу й роздивлялись облуплені стіни хліва. Дід Андрушка, відомий у селі жартівник, візьми та й ляпни:

— Худоби нема, то вирішили людей доїти? — і пхинькнув, аби показати, що це жарт.

— Починай! — скомандував Мільман щербатому, і той, вдаривши з усього маху діда по голові, прокричав:

— Ти украв хліб, сучій потрох?

Дід впав, схопившись за розбиту потилицю, засовав ногами від болю. Жінки відскочили до стіни й перелякано дивились звідти на тортурі, які чинились над старим.

— Гаварі! — волав щербатий.

— Зроду-віку нічо не крав, — з перехопленим диханням промовив дід, дивлячись із забрьоханої підлоги хліва на щербатого.

Дідові брови зійшлись одна з одною, а лоб вкрився глибокими зморшками. Він ніби пригадував, чи й дійсно нічого ніколи не брав без дозволу.

Щербатий, якого називали товарищ Весна, кинув стрімкий погляд на Марка Мільмана, ніби питаючи в начальника: «Чи продовжувати?» Той не примусив довго чекати й легенько кивнув на знак згоди. Міцний чоловік з теплим прізвиськом з розмаху довбанув Андрушку ногою по животу. Дідок обхопив його ногу, як ото, буває, гусінь обхоплює патичок. Нечутно заплакав, за що отримав рукояткою кольта по печінці й відразу розпрямився. А затим розкинув руки врізнобіч та, здавалось, перестав дихати.

У кліті завив бик, відчуваючи запах крові чи присмак страху. Мільман подивився на Калюжного, і той зістрибнув із однієї

з порожніх загородок, на якій сидів, як яструб. Він підійшов до жінок та вкрадливим голосом звернувся до тієї, що працювала на кухні:

— У вояків учора вкрали хліб. Що ти про це знаєш?

Жінка впала на коліна й замолила Калюжного гарячіше, ніж могла б колись молити Бога:

— Я нічого не знаю, я нічого не знаю, благаю, заклинаю, не бийте, пощадіть.

— Цього там бачила? — тицьнув пальцем у непритомного діда Андрушку.

— Бачила! — промовила і тут-таки знайшлась, що його робити далі. — Це він. Їй-бо, він, — жінка почала охрещувати себе й цілувати брудні чоботи Калюжного.

Чекіст, скирпивши носа, відштовхнув жінку від себе й запитав про всяк випадок:

— А може, це кума твоя взяла? Діда ледь витягли з хати — такий слабкий був. Навряд чи щось їв останнім часом. А кума твоя, теличка ще та.

— Так у мене ж Йосип пайок отримує, і я ото ж вам казала... помийки кума Явдошка мені давала. — Параска й собі кинулась на коліна й стала біля куми, шукаючи від неї підтвердження.

— Ніяких помийок я не давала, — запопадливо відповзла від куми Явдошка. — Це народне добро. Я... я ... — вона зазірала в очі Калюжному. — Я виливала помиї, як мені й було наказано. Нікому я їх не давала.

— Так то ж помиї, — здивувалась Параска. — Хіба це злочин дати людям, а не вилити? — перевела погляд з Явдошки на Калюжного, тоді на Мільмана і вже потім на шербатого.

Тим часом застогнав дід.

— По суті, яка різниця, хто взяв хліб? — озвався Мільман, і в жінок ураз відлягло від серця. — Якщо його вже все одно з'їдено, — продовжив та підійшов до жінок. — Але хіба в такий важкий час ми можемо лишити цей злочин без покарання. Крадіжка — великий злочин. За вкрадені з поля колоски, знаєте, що буває? — він нагнувся над Параскою.

— Тюрма, — відповіла та, і її губи затремтіли.

Жінка згадала, що її маленька донечка зараз сама удома. Дитина ніколи ще не лишалась наодинці — завжди з мамою. Ймовірно, у цей час плаче в замкненій хаті й тягне свої рученята, кличучи матусю. А матусі погрожують в'язницею. І надто відкрито погрожують.

— Я не брав ніякого хліба, — заговорив дід, і до нього повернулись усі присутні.

— А чого тинявся під школою? — запитав Калюжний. — Та ще й з торбою?

— Та я ж не під школою, — старий здійнявся навкарачки і, стоячи так, продовжив: — я під ліщиною ходив, горішки вигрібав.

Мільман та Калюжний презирнулись. Дійсно біля школи ріс розлогий кущ ліщини.

— Ну, припустімо, я повірив, — запитав Калюжний у куховарки і перевів погляд на Параску. — А ти?

— Так помийки ж я, — жестикулюючи долонею, пояснила Параска, а її кума Явдошка з острахом захитала заперечно головою.

— Пролом у свідченнях, — засміявся Мільман. — Будемо допитувати прискіпливіше. — Він неквапом пішов до кліті, у якій продовжував бити копитом бик. — Давай цього доходягу, — наказав щербатому, і той в один момент підхопив діда Андрушку й потяг його до кліті. Старий стогнав та брикався, але за мить опинився біля бика.

— Не брав я хліба! — доводив.

Тим часом бик уже повалив слабого старця та бив копитами його тіло, яке за кілька хвилин перетворилось на ганчірку. Жінки, обхопивши обличчя руками, намагались не дивитись у той куток хліва, де бушував бик, і закривали вуха руками, аби не чути криків діда.

У хліві на мить зникли всі звуки, окрім важкого дихання розсердженої напівдиккої тварини. А тоді простір прорізав наказ Марка Мільмана:

— Досить! Виходимо!

Жінки зітхнули з полегшенням, посміхнулись одна одній та подарували осяйні посмішки чоловікам і навіть бикові. Параска автоматично опустила очі й крізь дірки між штахетинами по-

бачила бездиханне, утопане в багнюку й закривавлене тіло діда Андрушки.

— Рано зраділи, — гаркнув до Явдошки Калюжний і міцно схопив її за передпліччя.

Жінка саме простувала до виходу із хліва, мріючи швидше опинитись удома. За нею подалась підтюпцем і кума Параска Бідова. Не могла позбавитись страшного відчуття, що ніби радіє через смерть діда Андрушки. Вхопила себе на думці: «Вони хотіли крові й отримали її. Це жертва. Безневинна жертва. Дід помер за нас із кумою».

— Виходимо ми... — Калюжний махнув Весні, який перебував недалеко від кліті із биком.

Чоловіки одночасно приклали силу, і... Весна відчинив кліть та плеснув бика по боці, примушуючи його вийти із загону, а Калюжний із силою штовхнув обох жінок всередину хліва. В один стрибок троє чоловіків вилетіли із приміщення. За ними із моторошним скреготом зачинились хоч і перекошені, але міцні двері.

Бик повільно йшов до жінок. Спідлоба дивився то на одну, то на іншу. Селянки задки відходили, не випускаючи тварину з очей. Явдошка стрімко задерла спідницю та застригнула на одну із загорож. Бик, уздрівши рух, кинувся навздогін прудкій жіночці. Добіг до загорожі й стукнув лобом та рогами по ній. Стукнув так, аж Явдошка на тиночку загойдалась і схопилась обома руками за потріскану стіну. Тим часом Параска побігла, присівши, щоб бик її не помітив, до кліті, із якої худобина щойно вийшла. Параска сподівалась, що дід ще живий. Але марно. Старий дивився на голі балки стелі порожніми очима — бик витоптав копитами старому очі й роздробив усе обличчя. Параска перехрестила розтерзане тіло.

— Парасю! Кумо! — крикнула Явдошка злякано. — Якщо ти взяла той клятий хліб, то скажи їм.

Бик замукав протяжно й войовничо. Параска мовчала, міркуючи, куди б заховатись від роздратованої тварини. Вона помітила, що в носі бика не було кільця. «Спеціально зняли. І не присадиш його», — мізкувала.

З бика дійсно спеціально зняли кільце в перед інцидентом з пропажею хліба. Гілько Кривий зайшов до Мільмана по

розраду та допомогу. Немає, казав, у колгоспі жодної зернини, худоба виздыхала вся, бо ж годувати нічим. Порізали її колгоспники вже здохлу й розтягли те стерво по хатах, аби бодай якось прохарчуватись. Залишився, мовляв, один бичок племінний на прізвисько Звір. Бичка вилучили як штраф у «індуса» Стецюка. Бо ж мали на меті розвести своїх теляток на колгоспній фермі. Звіра всі боялись, бо ж норів у цього рога-ня був скажений. Аби підвести його до корови, четверо дужих чоловіків арканили бика й тягли. А той впирався й норівив буцнути як не одного, то іншого. Корови від цього гіганта тікали, а він їх калічив.

— Що тепер толку від того Звіра? — питав Кривий, розставляючи руки. — Може, дати добро його під ніж пустити та людей охлялих трохи підгодувати? У колгоспній їдальні сама баланда. І люди вже пащекують різне.

— Показуй свого Звіра! — зацікавився Мільман та його команда.

Після оглядин товариш Марк дозволив пустити бика під ніж.

— Завтра по обіді, — кинув до голови колгоспу. — Мої хлопці будуть там, аби люди один одного не передавали, отримуючи м'ясо.

— І треба ж тим людям, які не можуть ходити, віднести... щось... — втрутився у розмову Октябрин. Під суворим поглядом начальників хлопчину залило червоним і він проковтнув кінець речення.

— Тут у тебе, Степане, що, інститут благородних дівиць? — зареготав Мільман. — От, ти, прищ, і підеш розносити, якщо такий справедливий. Пішки. Вона не дам для підгодовування ворожого елемента.

— Там діти... — знову розпочав Октябрин.

Калюжний яструбом накинувся на нього й випхав від гріха подалі з приміщення школи. А на ранок вкрали хліб, і Мільману спало на думку використати бика як засіб для зізнання в крадіжці.

— Злякаються та й скажуть, хто украв, — казав, правлячи за їдового й наздоганяючи підводою Тернового, який ніс по засніженому шляху важку поклажу.

* * *

До колгоспного хліва почали підтягуватись сумною веремією селяни, аби отримати обіцяну пайку. Із зачиненого приміщення, яке все ще охороняли ошелешені комнезамівці, неслись несамовиті крики жінок та потужний рев бика. У тих, хто чув цю звукову навалу, стигла в жилах і без того захолола кров. Люди презирались один на одного й питали: «Що це?»

У натовпі стояв і Йосип Решітник. Він так само, як інші, прислухався до криків та перепитував, чи ж то правда, що тут різатимуть Звіра й даватимуть м'ясо.

— Колгоспникам даватимуть, — відповідав хтось.

— А по скільки? — на відповідь лунало інше запитання, і вже мало хто зважав на крики всередині хліва.

— Та хто ж знає. Бачите, он вся та братія біля хліва з головою. Вони й будуть важити.

— А різати ж хто буде? Нам уже не сила. Хто ж упорається з тим Звіром, трясця його матері?

— І не кажіть, годувати його немає чим, а воно усе моцне.

— Самі м'язи. Напевно, варити довго доведеться.

Запанувала тиша. Кожен думав, скільки доведеться чекати, допоки те м'ясо звариться.

— Ех, аби знаття, Парасці зранку було сказати, щоб піч натопила. І чого лиш осью повідомили, аби приходив за пайком, — конопатий Йосип звертався до іншого труповоза Кирила Перекотиполе.

— Та яка різниця — коли повідомили. Головне, що дадуть, — відповідав філософськи той. І тут таки згадав про інше: — Треба буде ще в голови виписати гашеного вапна, бо скінчилось.

— Хлопці! — тихо гукнув хтось до цих двох. — Ви коли на куток заїдете? Там уже два дні тітка лежить мертва.

— Одна тітка? Та цього мало. Ми ж не попремо аж на той кінець села, аби одну тітку тягти. Нічого, їй уже нема куди спішити, — відповідав Перекотиполе, не дивлячись на ту людину, яка ставила питання.

У хліві знову нестримно заверещали жінки, і одна із них почала голосно кричати:

— Явдошко, Явдошко, кумо, біжи, кумо-о-о, — після цих слів Йосип виструнчився та потягся обличчям у той бік, звідки лунали вигуки.

Він вийшов із невеличкого гурту та почалапав, раз по раз спиняючись та озираючись на селян, до входу у хлів. Підійти близько до приміщення, аби бодай одним оком подивитись крізь шпарину, що там робиться, йому завадив щербатий, який проходжався під хлівом і, вловлюючи жіночі крики, шкірився.

А коли із хліва заголосила Параска:

— Людоньки добренькі, що ж це таке робиться? Випустіть же мене звідси. Усім святим благаю! Людочка ж удома сама, — Йосип припав до дверей та почав вигукувати у шпарину, склавши трубочкою губи, ім'я дружини.

Його відтягав від шпарини товариш Весна, якому на допомогу прийшли інші активісти зі зброєю.

— Там моя Параска! — махаючи руками й дивлячись в очі кожному, хто намагався схопити його за руки, доводив Йосип. — Вона що там робить? Вона ж кличе на допомогу.

Йосипа з силою відкинули від хліва, він по інерції пробіг кілька кроків у бік переполоханого натовпу й знову кинувся на двері хліва. Його знову відкинули, й тепер чолов'яга звернувся по допомогу й розраду до односельців. Він сів на сніг та дурнувато почав торочити, тицяючи пальцями в бік хліва:

— Там чогось моя Параска. Там Параска. Зачинена. Чогось. І Явдошка? — раптом згадав, що кричала Параска, й прислухався.

Від хліва тепер віяло спокоєм і час від часу чулось бичаче закличне мукання, схоже на звук дивовижної сурми.

— І Звір там, — здогадався хтось із колгоспників, і всі вони подивились на активістів, які, ніби нічого не сталося, стояли під стіною та про щось весело гомоніли.

Натовп без будь-яких наказів посунув до начальства. Навперейми людям вийшов голова колгоспу. Спинив їх, виставивши вперед руку, й виголосив:

— Скоро будемо Звіра різати. А поки що треба почекати.

— Там же моя Параска, — затарабанив Йосип і знову почав рватись до хліва.

— Та не сіпайся, ти, Йосипе, — тихо на вухо чоловікові просичав Гілько, — бо й сам там будеш. Твоя Параска разом із Явдошкою в начальника хліб поцупила. Тепер от трохи їх полякають і все.

— Полякають? — у Йосипа пожовтіли білки очей. — Хіба ти не знаєш цього бика, Гільку? І чого зараз кричить лиш Параска? І чого вона ото голосила про Явдошку? Ану, відчиняй! — гукнув що є сили й махнув рукою до натовпу позаду себе.

У нього де й сміливість взялась, відштовхнув Кривого й рвонув до хліва. Люди понеслися за ним. Одні кричали: «Ріж бика», інші — «Відкривай», а Йосип кричав: «Парасю». Коли люд насів на двері, у дзвінкому морозяному повітрі пролунав постріл. Усі відсахнулись і пропустили поперед себе чорношкірих.

— Йдіть до вагів! — кинув у простір Калюжний та показав рукою, де стоять ті ваги. — Зараз різатимемо Звіра, — він зиркнув на Весну, у якого в руці був заряджений пістолет.

— Да на кой его резать? — запитав грайливо той і крутонув зброєю. — Пальну раз промеж глаз, і гатова.

Люди забули про Параску й згадали про їжу. Почуття самозбереження взяло верх над почуттям співпереживання. Почалапали дружно туди, куди їм показав Калюжний. Біля ваг стояв голова колгоспу та четверо озброєних депеушників. Голова озброївся олівцем та папірцем. До нього підходили колгоспники, називали, скільки душ живе у їхніх хатах. Гілько щось мнжив, щось додавав, іноді використовуючи рахівницю Злотників, і ставив навпроти кожного записаного прізвища цифри. Люди сперечались, доводили, що їм потрібно дати більше, ніж той записав, сварились між собою, бо ж комусь давали менше. Селяни перераховували трудодні, свої заслуги перед колгоспом, навіть те, хто першим у нього вступив, а хто ще довго вагався.

Лише Йосип не йшов записуватись на м'ясо, а очікував розв'язки історії біля дверей хліва. Ті клятві двері врешті відчинили, і світло знадвору окропило напівтемне приміщення. Біля самого виходу лежала з розтровошеною головою Явдошка. Її нутроці були перемішані зі шматками одягу. Ніхто

не наважувався зайти всередину, бо ж боялись розгніваної тварини. Ті, хто по службі мав зброю, виставили її вперед та, трохи пригнувшись, рушили всередину.

Параска, з розкуйовдженим волоссям, стояла посеред приміщення й намагалась кричати. Її голос сів, замість криків із гортані вискакували якісь сипи й хрипи. Жіночка, відчувши, що позаду відчинились двері, не стала вибігати із хліва, а лиш простягла закривавлену руку й показала на Звіра, який бив задніми копитами, махав хвостом та якимось приречено стогнав, не в змозі рушити з місця. Його роги застрягли між дошками загорожі. На додачу ті роги були міцно зав'язані розірваною Парасчиною спідницею. Жінці вдалось перехитрити небезпечну тварину, заманити її до однієї з кліток та примусити буцнути загорожу так, аби роги застрягли між дошками. Жінка сперезала бикові роги, аби вже стовідсотково він не дістав її та не зробив те саме, що із кумою Явдошкою та дідом.

Йосип підхопив знесилену дружину, і вона безвольно повисла в його обіймах, відкинувши голову та руки. Чоловік вийшов з Параскою з хліва, поклав її на сани, якими возив трупи, та почимчикував у бік власного дому, забувши про пайок. Калюжний хотів був спинити Решітника, але Мільман, цмокнувши зубом — характерна звичка товариша Марка, — сказав:

— Нічо собі баба! Ще хто тут звір — питання... — він посміхнувся. — Не інакше, як відьма.

— Та ж кажуть, що вони, оці «решета» ластів'яні, з відьмацького роду, — із захопленням промовив Перекотиполе й собі спробував цмокнути зубом.

— Прибрати все! — Перекотиполе отримав наказ від Мільмана.

— Октябрине! — покликав на підмогу.

З хліва виволокли Явдошкіне тіло, а тоді й Андрушкіне потягли, як міх. Люди хотіли було присипати їх снігом. Та тут до Перекотиполя підійшов Калюжний і щось прошепотів йому на вухо. Той ствердно кивнув, голосно мовив:

— Тоді я перший на м'ясо. — Отримав згоду і взявся вантажити на сани вбитих, що вже встигли трохи підмерзнути, аби потім, як отримає м'ясо, завезти їх за село й скинути в загаль-

ну яму, куди скидали всіх, хто помирав і кого не мали змоги поховати рідні.

* * *

Гафія Злотник теліпалась, як примара, звивистою протоптаною стежкою. Вона раз по раз нагиалась, загібала в долоню вже не пухкий сніг та їла його. Знесилено падала, знову підіймалась та усе брела й брела. А шлях здавався таким тернистим, а село рідне, до якого врешті дісталась, — таким невпізнаваним, що боляче щемило в грудях.

Гафія не мала й макової росинки в роті ось уже понад тиждень. А до цього нагода випала наїстись вволю, бо ж не усе голодним ходити. Бог давав день — Бог давав їжу. І так у тому місті й жили — тиждень голодні, а тоді перепадає якої їжі, впольовують як не тут, то там. У лісі за містом готують те, що впольовали. А там знову голодні години, і дні, і тижні.

Її чоловіка, Михайла, якось неждано-негадано заарештували в місті. Здавалось, без будь-яких причин підійшли міліціонери і давай його допитувати, чи не він оце на днях дитинча семирічне із собою вів. Питали, куди вів і де те дитинча поділось. Чоловік відмовлявся, а сам поглядав, де це його дружинонька, аби тікала, аби не підходила до нього, бо обоє й пропадуть біля цих міліціонерів. Гафія як побачила, що біля Михайла ті допитчики, так і шугонула з насидженого місця. Подалась, куди очі дивляться. І все згадувала ту семирічну дитину, яку дійсно вони з Михайлом підібрали. Хотіли ж її обігріти, хотіли, щоб їй не так сумно велося в тому холодному й чужому місті.

Гафії вдалось уникнути арешту. Ховалась, никалась, просила в людей, що стрічались де-не-де, щось подати. Тоді згадала, що може повернутись до свого села. «Негоже помирати на дорозі», — думала, теліпаючись до рідної Веселівки.

Здалеку побачила біля свого дому підводу і зачалась за широкою кроною низького дерева. Чекала, допоки та підвода рушить з місця. Напружила зір, аби пересвідчитись, що люди кучкуються не біля її обійстя, а біля сусідського. Чатувати довелось недовго. Дійшла до свого подвір'я. Спинилась. Придивилась,

прислухалась з-за паркану, чи не живе хто у її покинутій оселі. І тут вхопила ледь-ледь чутну ниточку дитячого плачу. Це скиглення линуло не від Гафійчиної хати, а від сусідської — Парасчиної. Гафію потягло на той плач, як буксиром яким. Почвалаала, тамуючи якусь тваринну радість й не даючи тій радості розповзтись раніше строку по тілу. Зазирнула у віконце. Сидить на лежанці маленьке зарюмсане дитятко — донечка Парасчина. І таке воно ніжне й духмяне, таке повне життя, що Гафії аж в голові запаморочилось. Підійшла до дверей, постукала для годиться, хоча здогадалась, що оце підводою забрали з цієї хати дорослих, дитинка лишилась на самоті. Потяглась рукою до місця, де зазвичай селяни залишають ключі. Ще й подумати встигла: «Як ключа не буде — піду додому вмирати смертю голодною». Але ключ знайшовся. Довгенько поралась біля дверей — не могла дати раду рукам, що тремтіли, як осикові листочки. Відімкнула. Увійшла.

Гафія тулила до себе Людочку, пестила її, лизала пошерхлим язиком її м'якенькі долоньки. А думки, дикі, нелюдські думки, не давали їй спокою, снували у хворому мозку голодної жінки. Здавалось, сам диявол вселився в Гафію й шепотів їй на вухо план збереження власного життя.

— Ти не їла десять днів, Гафіє, — казав той чортяка. — Подивись, це ж не дитина, це ж кролик. Його можна їсти.

Щось подібне казав їй Михайло, коли вони розпалювати в лісі багаття, а біля того багаття спав спокійно семилітній хлопчик.

Гафія обдивлялась Людочку на своїх турботливих, майже материнських руках і дійсно бачила не дівчинку, а пухнастого кролика. Одного із тих, що вони з Михайлом вирощували в себе вдома. Згадала, як вони тих кроликів оббілювали та з'їли. От, що на це скажеш. З'їли ж вони кролів, хоча ставились до них як до діточок.

* * *

Весна передумав стріляти Звіра. Було б це занадто легко, зважаючи на те, що бик був прив'язаний до кліті. Щербань озброївся чималим ножакою та підійшов впритул до тварини. Виліз

по дошках, наче по драбині, й плеснув бика по теплій вологій спині. Бик сіпнувся, заревів, а за мить почав казиритися ще більше в передчутті близької смерті. А ще від неможливості відбиватись, від неможливості боронитись усіма даними йому природою засобами. Товариш Весна зверху одним вправним рухом всадив бикові в м'язисту шию блискуче тонке лезо й оскалився, схопивши Звіра за рiг. Бик завив та замотав головою так, що враз затріщали дошки під його рогами, щербатий впав на спину й швидко відповзав, дивлячись угору на Звіра, котрий скакав на місці, підкидав задніми ногами й хвицав передніми, крутив міцною шиєю зі вставленим у неї ножем, вивільняючи голову із пастки. Останнім вольовим зусиллям бик зламав стінку загорожі й побіг чимдуж на Весну. Той із перекошеним обличчям почав нишпорити по кишенях у пошуках зброї. Усе відбувалось настільки швидко, що ніхто із його товаришів не встиг зреагувати на ситуацію й допомогти Весні. Люди ж спостерігали за двобоєм, не наважуючись ступити й кроку всередину хліва. Коли вже бик був за крок від Весни, той зумів пустити кілька куль йому в голову. Чимала туша, продовжуючи зітхати та ревити, повалилась поряд із щербатим, придавивши йому обидві ноги. Той з криком схопився за ніж у горлі тварини й, провернувши його кілька разів, почав решетити бика в місця, до яких міг дістатись.

— Єсть їжа! — закричав хтось із колгоспників.

— Звір готовий, — додав хтось інший.

* * *

Повернувся Йосип з напівпритомною Параскою додому, а за Людочкою їхньою і слід простиг. Двері зачинені, і ключ на місці. Побивалась Параска, дряпала руками стіни, билась головою об припічок, вибігала надвір та, гукаючи Людочку, безтямно бродила селом. Йосип кілька разів рятував її від наглої смерті — замерзнути могла, шукаючи дівчинку.

Весною, як сніг зійшов, знайшли дитячі речі біля ставка. Окрім речей — череп з руденькими кісками. По тих кісках, по блакитних стрічечках у них мати й упізнала донечку. Але якось уже й не голосила. Казала лиш:

— Оце її стрічечки, оце її кучерики. Тепер лиш Людочку лишилось знайти.

Приїздила міліція аж із області. Чоловік з десять. Щось вимірювали, допитували людей, хто що бачив. А хто що міг бачити? Як усі лежали по хатах. Старший міліціонер, у якого був наказ виявляти й нещадно карати людоїдів, написав у протоколі, що це Параска з чоловіком власну дитину з'їли. Йосипа за це арештували й дали багато років тюрми. Там він і згинув десь. Параску не чіпали, бо збожеволіла вона. Кинули її напризволяще — най собі ходить куди хоче. Най ту мертву дитину шукає, скільки їй заманеться.

* * *

Як же всі чекали весни! Щоб хоч листочок вип'явся на деревці, хоч пуп'янок який показався з-під землі.

«Господь воскрес був, і ми ожиємо», — жевріла в людях невмируща надія.

Найсокровеннішою мрією було: одірвати, відщипнути тієї зеленої порослі, що весна із собою принесе. Приклястись бодай губами, бодай потримати в роті ту Богом дану їжу. Виповзали із хат напівмерці й, не в змозі переступити поріг, падали мертвими на ганок. По-березневому ще холодне сонце гладило їхні голови, укриті буйно ковтунами, пестило гнійні струпи на тілі. Ті струпи утворились, коли закатовані голодом дерли на собі шкіру од мук. Тих, кого Бог прибрав до себе навесні, уже не мучив голод, вони відпочивали собі на призьбі напівзруйнованого будинку, чи на подвір'ї, чи й на дорозі, недалеко від того подвір'я, а чи десь далі — в полі, лісі, лузі.

Веселівка доживала останні свої дні. Начальники, яких було набилось у село взимку, як риби в сітку, повтікали. Може, боялись підхопити вірус голоду й собі попухнути, незважаючи на постійне забезпечення пайками. А може, страх їхній був спричинений вагомішими здогадками. Адже люди з відчаю могли наробити біди. Наприклад, вбити того чи іншого, а мо', й усіх підряд. Але які там уже були люди по зимі? Трупи, доходяги, кістяки і старці.

— А як сплять? — питав Мільман у Весни й не лягав до ранку спати.

Так, у тих напівмертвяків могли в руках опинитись сірники. Чиркнув уночі та й підпалив усю братію в тій їхній схованці.

— Лиш гріх на душу перед кончиною брати не хочу, — казав той чи інший селянин, коли на нього находило подібне бажання — пустити червоного півня Мільману під стріху.

Мільман написав останнього листа в центр, і йому дозволили покинути місце дислокації як таке, що не потребує подальшого контролю. Товариш Марк рапортував: «Вважаю за доцільне оптимізувати село Веселівка Калинівського району як занадто малочисельне. У зв'язку з самоліквідацією колгоспу «Заповіти Ілліча» та демографічною кризою — перевести ті двори, що лишилися, під відомство Пиківської сільської ради». Мільман ще й просив перевести його до того Пикова, аби там «нешадно вишукувати й карати ворогів радянської влади». За два тижні товарища Марка з його загоном віднесло буремним вітром революції в сусіднє село.

А у Веселівці стрічали весну. Виходили з хат, мружились на сонце, дихали через раз, переставляли з натугою ноги, схожі на брудні цурпалки, хапались гостропалькими руками за будь-які опори. Стояли й слухали ту весну. Старцями поробилась малеча, дітвора сміх втратила — дивились на світ вицвілими очима, збайдужілі до цілого того світу.

Селом плентались то тут, то там лиш трупарі. Як ті пси до оривку, припнуті були трупарі до розбитої підводи. Залишилось їх троє — Сірожуня, Октябрин і Гілько, який по тому, як худоба вимерла, а колгоспники полягали у своїх хатах, не мав чим та ким керувати. Звір був останньою їжею у Веселівці. Це м'ясо кожен волів розтягнути аж до весни. Хто з'їв одразу або кому не дісталось Звірової плоті, той згинув, не дочекавшись приходу тепла. Наприкінці лютого забив Гілько Кривий дошками вікна й двері правління, поклав ото лиш до кишені рахівницю Злотників та й пішов свій пай заробляти — транспортувати односельчан на поле. Те поле починалось одразу за хатою Тернового, за тією хатою, яка стояла, мов свічка, на горбочку і з вікон якої було видно, мов на долоні, той неосяжний

новітній цвинтар. Без хрестів, без надгробків, без пам'ятних дощечок. Могильник!

Лесь Терновий, похитуючись та тримаючись за стіни власного будинку, потихеньку вийшов надвір. Він утік з лікарні, лишень зміг злізти із ліжка. Попри те, що лікар не давав йому й двох днів на життя, той прожив у лазареті два тижні. Повернувшись додому, застав свого батька вже мертвим. Напевно, аби не потрібні були сили, щоб поховати неня, віддав би душу Богові ще тоді. Але мав виконати синів обов'язок.

Тепер от став під дашком й ледь спромігся махнути в бік дороги рукою. Він подавав знаки труповозам, що саме супроводжували в повільному марші цілий віз видовжених од виснаження рук, суглобистих ніг, нечесаних неприродно великих голів, ребристих тулубів й подертого чорного лахміття, переплетених між собою. Хоч би як важко не йшлося трупарям, а сідати на віз не наважувались. А ну, як засне на тому возі від втоми? Так і кинуть друзяки до загальної ями. Ні-ні, краще клигати своїми двома, ніж лежати на спині, чи, борони Боже, обличчям до землі чи до зотлілих трупів, прикладеним зверху людською масою.

— Хто то махає? — розтягуючи слова, питає Октябрин, кліпаючи на яскраве сонце, яке б'є з того боку, звідкіля подає знаки Терновий.

— Лесь Мефодійович чи батько його? — так само розтягуючи слова, питає Сірожуня.

— Усі на одне лице, — філософськи додає Гілько Кривий, який шкандибає позаду воза.

— Я на ту гору не виберусь, — каже Октябрин і повільно махає головою в бік Тернового.

Терновий присідає, ноги самі підкошуються, а тоді безвольно витягаються вздовж ганку. Чоловік сидить непорушно. Його рука тягнеться до внутрішньої кишені піджака. У тій кишені — рожевий аркуш з віршами. Хотів би почитати їх востаннє. А не може ворухнути рукою. Тіло важчає, втрачає енергію, голова важко падає на праве плече. Ще хвилю Терновий дивиться на сонце і в тотальній знеможі закриває повіки.

У погребі, там, де завжди тримали дари полів — картоплю, бурячки, моркву, лежить тепер батько Тернового. Давно лежить.

Лесь довго чекав, аби трупарі навідалися, а як батьків труп почав смердіти й вкриватись струпами, півдня волік його в сіни, а тоді кинув рідненького, як лантух, у погріб. Плакав, лежачи обличчям до ями, дивився в чорну прірву й не бачив, куди нень упав.

І от, прийшла нарешті весна. Це стало зрозуміло, коли до вух кризь хиткі стіни хати долинуло ледь вловне тоненьке цвірінькання якоїсь пташечки. «Невже?» — майнуло в голові у Леся. Невже життя повертається до Веселівки, хотів він запитати радісно, але духу вистачило лиш на оце слово-думку. А другого дня почув, як стікає з даху водою торішній сніг. Як же воно весело крапало, гупотіло об землю, іноді об шибки, ніби викликало напівмертву людину до супротиву, ніби дровичлось: «Ану, вийди-вийди, павочко, — дам я тобі яблучко». Була колись така пісня чи, може, й не пісня, а гра яка? Лесь уже не пам'ятав, звідкіля оте «вийди-вийди» і чому саме «павочко».

Лесь виповз на ганок і помахав трупарям — закликав зайти до його оселі й забрати батька, що не по-людськи був похований не в землю, а в погріб.

— Я на ту гору не виберусь, — удруге каже Октябрин і повільно махає головою в бік Тернового.

— Іншим разом, — озивається тихо Гілько.

— Завтра, — додає до Гількового Октябрин.

* * *

Віз рипів, перехняблювався у виярках, знехотя просувався дорогою. У пальтах наопашки чалапали за возом колишні революційні бійці. Смерть, що кружляла над селом, перетворила їх на вдумливих філософів. Щоденний мізерний пайок давав змогу не втратити людської подоби. Але обсяг того пайка дещо стишив революційний запал. Відпала необхідність у зброї. Ті селяни, які ще вважались живими, не могли не те що нападати, а й чинити бодай найменший опір.

— Кажуть, товариш Марк тепер у Пикові проповідує, — шморгнувши носом, повідомив Гілько.

Його молоді колеги і собі шморгнули носами й кивнули.

— Ну да, а що ж йому тут робити? Уже тепер... — додав колишній голова колгоспу «Заповіти Ілліча». — Ви, хлопці, не одчаюйтесь, головне. Оце переробимо тут усю роботу — переведуть нас кудись на кращі місця. Ну, що ж зробіть? — він глянув на вміст воза.

Хирлява конячка ніби відчула, що треба спинитись.

— Це хіба не Стецюк Дмитро? — тицьнув пальцем в одне з напіврозкладених облич. На тому обличчі лежала чиясь синя нога. Вони підібрали оці трупи зранку обабіч дороги.

Усі придивились, підходячи ближче до того місця, на яке вказував Гілько.

— Він! — чогось мало не скрикнув Октябрин.

Хлопчина крутнувся на підборах — і де лиш сила взялась — та широким кроком подався у зворотному напрямку.

— Це куди він? — здивувався Гілько.

Сірожуня махнув рукою, мовляв, яка різниця, най іде. Цмокнув язиком, наказуючи кобилці рушати. Віз знову рипнув, колихнувся та поїхав до поля, оминаючи будинок на горбочку.

— Чи, мо', зайдемо до Тернових? — спинився Гілько.

— Та давайте зайдемо, — і собі спинився Сірожуня.

Ці двоє, спираючись на дрючки, почали здиратись на той горбок, що тепер видавався нездоланною Голгофою.

«Як же так, як же так», — бубоніло в голові Октябрина весь нелегкий шлях до будинку Стецюків, а це ж аж на іншому куті села. «Як же так, як же так», — шепотів хлопець потрісканими губами. Від швидкої ходи й прискореного серцебиття йому паморочилось у голові. Кілька разів він присідав, поли його шинелі вимокали в талій багнюці. Пересилуючи втому, спинався на ноги й, не стишуючи тієї ходи, прямував до цілі.

Наприкінці зими Стецюкових дочок звільнили з роботи. До комсомольської ланки небайдужі люди написали анонімного листа, у якому розповідали, що Наталя й Оксана — діти куркулів, експлуататорів і мародерів, які наживались на людській праці. Насправді того листа написав сам Октябрин. Він хотів лиш одного — аби Оксана повернулась до села, аби була поруч із ним. А він би її тут не дав образити. На заводах, де працювали

дівчата, вийшов широкий розголос. Звучали викривальні промови, таврування, і як фінальна крапка — вигнання із раю, яким на той час було для дівчат і для всієї родини Стецюків місто. Раєм був не так завод, як ті пайки-подачки, що їх отримували працівники. Оксана кашляла нестерпно й марніла на очах. До заводської лікарні спеціально прибув комсомольський гурт, аби показово вигнати куркульку з робітничого медзакладу. Не зміг спинити ту екзекуцію навіть головний лікар закладу.

Марево Октябрина втілилось у життя — вони з Оксаною зустрілись і навіть на полі, дуже схожому до того, що йому привиділось у хурделицю. Майже тими ж епітетами обклала дівчина горе-залицяльника і так само кров'ю з горла оросила прозорий, уже з проталинами сніг. З того часу навіть близько до її хати не ходив — образився, чи що? А може, боявся знову почути ті неприємні слова. Слова, котрі, як би не силувався забути їх, виринали з підсвідомості й карбувалися на тій чорній дошці пам'яті.

Побачивши у возі те, що лишилось від Оксаниного батька, Октябрин второпав, що без мужчини годі сподіватись на те, що в родині Стецюків хтось вижив. Але він сподівався. Сподівався побачити свою Оксану. Мріяв, як візьме її за теплу руку і як вона подарує йому ніжний погляд. Усю дорогу, допоки клигав до хати Стецюків, про оце мріяв. «Ось тепер, тепер вона забуде ті негарні слова, що їх казала там у полі, ось коли зможе сказати: «Ти, Октябрине, справжня нова людина. Ти — мій рятівник». Уявляв, як бере на руки худе й майже невагоме тіло коханої і виносить його на сонце, як вона відкриває очі й посміхається йому, своїй долі, своєму майбутньому чоловікові. «Вона буде обов'язково легка. Вони ж усі... ми всі тепер легкі. Кістки майже нічого не важать», — якогось біса лізло в голову зовсім не те, про що хотілось думати. Хотілось про любов, а думалось — про смерть.

Ось уже близько. Тут хата Солодовників. «Федько хотів сватати Наталю», — думалось Октябринові.

— Ото було б добре, — сказав уголос, і той голос аж забринів у пустельному просторі.

«Усе ще може бути добре, — мізкував, не наважуючись випустити й пари з уст. — Федю можуть відпустити. І навіть дядька Опанаса можуть відпустити. Чого ж ні? Наша ж революція

справедлива. Ось переживемо цю напасть, засадимо поля, підніметься врожай, і тоді... Треба зайти до них».

І Октябрин у лихоманці, як помішаний, різко повернув праворуч, відхилив ворота — спочатку одну половину, за нею — другу: так, ніби за ті ворота мав би зайти цілий загін. Встрибнув у незамкнену хату. У «покоях» було тихо, як у склепі, — ніде ані душі. Октябрин ішов світлицею, акуратно ступаючи, ніби ото боявся наступити на чиєсь розпластане підлогою тіло — навіть напівзігнувся, аби в разі чого мати змогу згурпуватись поіншому. За час роботи трупарем випрацювалась така звичка.

— Агов! — несміливо кинув у простір. У відповідь — анічирк.

Вийшов у сіни, замислився. «Шість дочок, шість майбутніх матерів тут жило. І де ж вони тепер? Видно, пішли до міста, — Октябрин ніби знайшов відповідь на своє питання, намацав виправдання. — Нічо, нічо, у місті знайдуть собі щастя. Житимуть, народжуватимуть нових людей. Таких, які...» — не встиг закінчити думку, бо наштовхнувся на драбину, яка була приставлена до відкритого горища. Дивився догори, й чогось йому робилось недобре, спиною йшов морозець, такий самий нав'язливий, як і сморідний дух з-під даху хати. «Не полізу», — скомандував собі, але ноги зробили інше — здерлись на перший щабель.

Часто хекаючи, дістався горища — виліз по плечі в діру й дав собі кілька хвилин, аби очі звикли до світла, що рясно пробивалось крізь великі й чисельні проріхи у стрісі. Октябрин дивився на ту обскубану стелю, й згадалось йому, з якою наснагою вони з братчиками знімали з цього даху бляху — розкуркулювали Солодовників, і як ті Солодовникові жінки потім крили нашвидкуруч дах підгнилою соломою.

— Добра була бляха, — якогось біса вирвалось із горла Октябрина, і він знову замислився.

«А до чого ж її прилаштували?» — намагався згадати, на які революційні цілі пішла експропрійована куркульська покрівля. Не згадав — пам'ять зрадила. Тримаючись за дошки руками, Октябрин роззирнувся в інший бік горища й мало не впав. Йому закалатало серце, як ввірваний дзвін, переляканою птахою рвонуло вгору, й од цього ще дужче запаморочилось у голові. Тут, на

високої купі соломи, щільно обнявшись, лежали всі п'ятеро дівчат. Одягнені всі у вишиване, святошне. Вірніше, це вже були не дівчата, а те, що від них лишилось. У старшої із зотлілого рота стирчав невеликий жмут тієї соломи, на якій усі вони спочивали, і рука-кістка затискала, мов букетик, солom'яний пучечок.

Октябрин скотився драбиною донизу, почав метатись по сінях, як загнана у сильце птаха, не міг знайти виходу з будинку. Хапався за все, що траплялось під руку, — за порожнє відро, вішак з зимовою одіжжю, од чого той вішак впав, а те відро покотилось підлогою. Зчинив нечуваний гармидер, врешті зміг вибратись на волю, на свіже повітря. Хапонував відразу його вдосталь, аби запрацював організм, аби збити той спазм, що стояв у горлі. Потягся рукою до кишени — закортіло курити. Скрутив як не попадя цигарку, тремтіли-бо руки — і чого вони тремтіли, він же бачив цих бездиханних кістяків щодня по десятку, — чиркнув сірником раз, удруге. А тоді кинув цигарку об землю й заходився підпалювати хату Солодовників. Висмикнув з покрівлі жмут, добренько його пом'яв для чогось і довго примушував сірникове полум'я перекинутись на ту солому. Вогонь заграв, затріскотіли ті тоненькі патички, заіскрили.

Як зайнялося — пішов далі.

Ось і Маладик будинок. Також «індуси», також ціль, у яку нещадно стріляла революція своїм мором. Не наважився заходити туди. Але побачив здалеку, що біля плоту стоять двоє і ніби навіть головами ворущать. «Тут, значить, усе буде добре. Бач, ворущаться». Він підняв руку, даючи знак Маладикам — старому Василю та Дарині, його невістці, бо ж саме вони й тримались за тин. Дарина поставила долоню до лоба.

— Це ж хто? — запитала ніжно.

— Не бачу, — відповів старий.

— То я йду, тату?

— Потихеньку, голубко.

Дарина потихеньку пошкандибала на город. Стала там на коліна й визбирувала гнилі минулорічні бараболі, які лишились у землі. Ось цими бараболями й рятувались усю страшну зиму. Дівчаток після довгих вагань таки взяв до себе в місто Кость. Спочатку він надіслав у керівні органи запит, чи ж можна йому

оселити в себе родичів, які відреклись од батьків. До цього документа доклав письмову відмову Галі й Валі від свого прізвища й від своїх старих батьків. Просили дівчата дозволити їм обзиватись совітьким прізвищем. Уже й вибрали собі достойне — Йовіста, що означало «Йосиф Віссаріонович Сталін». У верхах пройти повз такий прояв патріотизму не могли й дозволили дівчатам переїхати жити до брата. Кость при райспоживспілці міг прогудувати не лиш себе, а й сестер.

Максим, чоловік Дарини, хворів із зими, але були надії на одужання. Принаймні він бодай щось їв і не втрачав зв'язку із реальністю. За зиму помер малий Миколка, а також дружина Василя — Софія. Ще не дожили до весни старі дід з бабою. Можна вважати, що мор не зачепив аж так Маладик.

Дарина знову була вагітна, і, можливо, це майбутнє життя гнало її на роздобутки тоді, коли в інших уже опускались руки. А можливо, беріг їх Бог, бо покійний її дід колись-то давно, як ще парубком був, своїми руками збудував сільську церкву. І стояла вона аж до того часу, як прийшла комуна на село.

Ось, нарешті, та хата, до якої поспішав Октябрин. То чого ж він не заходить? Чого тупцяє на вулиці, чого навіть до хвіртки підійти боїться? Може, тому, що від обійстя віє дивною прохолодою? «Схаменися, хлопче, це не смертю несе, це сонце зайшло за хмару і весна на мить одходить. Віє прохолодним вітерцем — ото й усе», — шепоче Октябрину чи то цей навісний прохолодний вітерець, чи його внутрішній голос — і де він тільки взявся?

Хлопець ступає на обнесену розбитим парканом територію. Подвір'я захарашене — чого раніше ніколи не водилось за цими хазяями. Такі дівки, така Ярина хазяйська — у руках усе горіло. Хата вилискувала, городи рясніли. Тепер та оселя якоюсь виглядає і не хатою, а присадкуватою хаткою, схожою на старчиху під ЦЕРАБҚООПом. Он стирчать, мов простягнена долоня, безхозні граблі. Вони були встромлені в землю біля призьби. А тепер покосились у вологій земельці. Вікна хрестнахрест забиті дошками. Це ж чого? І на дверях дошки.

— Пішли? Усі пішли? — питає в тих дощок Октябрин.

Він не хоче в це вірити, не хоче відпускати Оксану, хапається за перепону, одриває ті дошки, аж кров з'являється на долонях.

Одну, а тоді й іншу. Вони піддаються, бо тримаються на коротких цвяшках. Видно, той, хто забивав двері, не мав сили тримати молоток. Для чого Октябрин це робить? «Вона там», — упевнений, тому й бере руки об шкарубкі дошки. І уявляється йому, що Оксана сидить на стільчику, поставленому на лежанку — щоб як на троні, — у білому вельоні, вся завітчана й весела-весела. А щоки, як яблука, отакі, як він їх запам'ятав, як її вперше побачив. В очах вогники, хитрюща, аж...

Ні! У хаті — пуста. Немає Оксани. На столі якийсь папірець. Октябрин хапає його, судомно передивляється написане. «Ось, вона написала йому. Вона каже, де її шукати», — Октябрин нишпорить очима по аркушу, силуючись віднайти там чітку адресу. Замість неї декілька слів, нашкрябаних нерівним почерком. Під текстом підпис: Дмитро Стецюк.

— Дядько Дмитро? — дивується Октябрин і згадує, що оце бачив його на возі мертвого. — Як же він міг оце написати, якщо він уже мертвий?

Довго не може второпати хлопець що до чого. Його хилить у сон. Він спочатку сідає на лаву, а тоді й лягає на неї, так і не встигнувши прочитати листа. «Згодом, згодом», — думає собі й чує ангельські хори, які несуться із піднебесся.

Сновиддя

Висока-висока круча. А на тій кручі стоїть якийсь червоноармієць з кобурою на боці й планшеткою через плече. А біля нього — його, Октябринова, мама-вчителька, а по другу руку батько-лікар. Червоноармієць тримає цих двох, як малих дітей, за зап'ястки. Вони балансують на тій кручі, на самісінькому вершечку. Важко їм там втриматись, слизько, і вітром обдає. Аж так обдає, що постаті вкриваються, мов плівкою, тонким шаром льоду. І тепер уже, скляним, їм не загрожує падіння з тієї висоти. Примерзла одна глиба до іншої — люди до вершечка тієї високої-високої кручі.

Октябрин придивляється і помічає, що червоноармієць це він і є. Над тією кручею луною несеться тітчин голос. Голос з дитинства знайомий — тітка йому ж замість матері й батька

була. «Комбідівці!» — кричить вона щосили. Здирається на ту кручу й гамселить щосили по скляній скульптурі. А тоді говорить у саме Октябринове нутро, не того Октябрина, що на кручі, а того, котрий усе це бачить.

— Чи ж того я тебе, сину, вчила? — й дивиться прискіпливо на Октябрина.

— Ні, не того, — відповідає він спокійно.

— Дай-но мені хліба! — просить тітка маминим голосом і додає батьковим: — Дай!

— Та де ж я вам візьму? — питає Октябрин. — У нас тут хліба нема.

Чути, як здалеку хором кричить уся совецька власть, і вся червона армія, і все політичне управління разом узяті: «Дайош! Дайош! Дайош!»

Октябрин біжить од тієї навали, волає, мов різане порося: «У мене депеша! У мене депеша», й махає щодуху папірцем, затисненим у руці. Тоді дивиться сам у той документ і бачить — написано все червоними чорнилами і ті чорнила ніби як живі. Ворушаться. Октябрин пірнає в літери, як у річку, й пливе, борсаючись руками й захлинаючись у солоній в'язкій рідині. «Таке чорнило чудернацьке. І що воно за чорнило?» — питає сам у себе Октябрин і чує свою ж відповідь: «Така кров».

Октябрин боляче вдаряється об підлогу, падаючи уві сні з лави. Ніби й прокидається, а ніби й спить далі. Дивиться поперед себе й ціпеніє. Перед ним — на запічку сидить у білому вельоні Оксана. Вона усміхається — щоки, мов яблука оті райські. Вона манить Октябрина до себе, відкриваючи обійми.

— Моя любове, — белькоче Октябрин, — я йду до тебе.

Він сміється, аж заходиться, лашиться, як кіт, до завітчаной весільної сукні, цілує Оксанині ноги в сап'янових черевичках, що, мов зорі, блищать.

— Дочекалась, дочекалась, — волає Октябрин на увесь куток і в танку йде стрибати по хаті.

Хата враз наповнюється музиками, численними гостями, наїдками й напоями. По хаті водять корову й наливають усім охочим молока. Тітка Ярина доїть ту корову й, посміхаючись, втирає рукавом спітнілого лоба. Октябрин сяючи сідає на за-

піччя до Оксани. Сидять там, як дві пави. До хати заходить Дмитро Стецюк. Йде повільно до Октябрина. Під його чобітьми здригається хата, ще більше, ніж здригалась від бубнів музик. У хаті робиться тихо, і Дмитро питає в Октябрина:

— А де мій лист?

Октябрин жайвором пурхає вгору, розбиваючи головою дах, і летить у небо, аж свистить йому у вухах. Сміється. Радіє, що втік. А чого він тікав, і не знає.

«А лист, ось він де», — каже сміючись Октябрин і дражниться ним з високості. Дивиться зверху в ту діру у стрісі й бачить, що Оксана в тій дірі вже не завітчана наречена, а ота Солодовникова старша дочка з букетом із соломи.

Здається Октябрину — кине він той лист і все повернеться, як було, — квіти, музики, корова, радість. Ан, ні, хоче одчепити від долоні той аркуш, а він мов приріс, тримається й уже палить пальці, як гірчиця, коли попаде в око.

— Заберіть, заберіть листа! — трусить усім тілом Октябрин.

— Ти шо, хлопче? — питає хтось невидимий. Голос знайомий. Це ж Сірожуня — вірний товариш.

— Сірожуня, ти також у цьому світі? Це ж світ мертвих, — каже пошепки Октябрин, усе ще не бачачи, із ким говорить.

— Дядьку Гілько, ану ви, — бубонить голос, а навколо Октябрина такий туман, як хтось молоко розлив.

— Октябре! Агов! Очуняйся!

І палить щось уже не по руках, а по щоках. І чути, ніби плескає щось: «Хрясь-хрясь».

Октябрин приходить до тями, кліпає очима, які нарешті бачать реальність. Він сидить на підлозі в хаті Стецюків. Над ним — Гілько і Сірожуня — здивовані, перелякані.

— Що це із ним? — питає Сірожуня, обдивляючись Октябрина, наче якийсь незнайомий верстат чи іншу машину, якої до цього не бачив ніколи.

— Помутився, чи шо, — беземоційно констатує Гілько, зазираючи в розширені зіниці Октябрина.

— Я... — каже той, — ось лист.

Він простягає листа Гількові. Той читає вголос.

«Оксану схоронив на городі, біля мами. Всі — на городі. Такий врожайний рік! Ярину слідом за Оксаною. Тоді Юстинко. Наталя після нього. Андрій останній був. Тобто останній я». І підпис.

Октябрин схоплюється й біжить на город. Ходить сновидою між горбками — шукає той, під яким лежить Оксана.

— Та хіба зрозумієш, хто де, — сумно констатує Гілько й додає: — Ходімо, Сірожуню, сьогодні його не чіпатимемо. Нехай переказиться.

— Нема на нього товариша Калюжного, — із зітханням промовляє міліціонер. — Той швидко б його в строй поставив. Не по-мужськи це, отак до серця брати. У нас боротьба... кладова... а він розкис.

* * *

Товариш Калюжний був убитий кимсь — підступно й під завісою ночі. Зранку першого березня люди йшли на поля шукати корму, й надібали розпанахане тіло грізного чекіста, який у селі лишився за єдиного старшого уповноваженого. Навколо нього було розкидано старі світлини. На світлинах зображені все якісь міські пани — плекані жінки в капелюшках та чоловіки в добре припасованих офіцерських мундирах. На одній фотокартці ззаду було написано: «Глафіра Миколаївна, Степан Іоанович і син Степан Степанович. 1900 рік». Степан Степанович у тому тисяча дев'ятисотому був справжнім аристократом, хоч і дуже юним.

— Ого, он воно що, — казали люди, що знайшли тіло й світлини. — З панського, ач, роду. А таке кляте було, — прикрили його ж шинеллю розсічену сокирою грудиною, у якій не було серця.

— Чи хто з'їв його серце, чи що? — припускали і навіть відчували на смак ту витончену аристократичну плоть. Ковтали слину і сунули далі, добувати з-під землі погнилі бурячки чи зотлілі корінці.

* * *

Октябрин так і не відійшов. Забрали його до району на спеціальній машині, яка приїхала із тамтешнього санаторію для

отаких, як він, божевільних. Віднедавна той заклад став називатись санаторієм, бо ж хтось там зверху од соціалістичної медицини вирішив, що душевні хвороби виліковні, треба тільки побути якийсь час у санаторії, подивитись на інше життя, на добрі обличчя, поїсти чогось більшого, ніж баланда й мокрий хліб. А Октябрин, здавалось, і не бажав одужувати. Йому було приємно в такому стані. Принаймні він завжди тепер бачив біля себе Оксану у вельоні, і вона жодного разу не сказала йому образливих слів. Дивилась закоханим поглядом і червоніла щоками. Хотілось ту щоку лизнути. І Октябрин робив це. Він ходив садом санаторію й лизав усе, що траплялось на його шляху. Усе з блаженною посмішкою на дитячому обличчі.

— Ну, хоч комусь життя вдалось, — жартували над ним санітарки.

* * *

Сніг зійшов якось ураз, оголив добре здобрену людськими кістками землю. Вона повинна б родити тепер справно — не мала права бути скупою на врожай. Після таких добрих!

До Веселівки навідались чергові начальники. Вони ходили по селу бадьорим кроком і будували нові плани.

— Сюда, — казав один із них, напевно найголовніший. Звертався до свого секретаря, який дріботів запопадливо поруч, — ми заселім людей. Село стоять пустошшю не будет. Скільки осталось? — питає, не повертаючи голови до холопа.

Помічник глянув на годинник і відповів швидко й чітко:

— Машина обіцяла бути за півгодини.

— Не аб етам, — казало начальство й невдоволено кирпилось.

Секретар довго думав, аб чьом же, і тут-таки здогадався, зиркнув у папери й рапортував:

— Усього вісімдесят душ.

— Қ работє придатни?

Секретар зам'явся й хвилию не знав, що відповісти.

— Більшість — безнадійні.

— Тогда будем ждять папалненіє, — замислився й строго додав: — Но учтіте, земля долго ждять не может. Землю вот-вот нужно засевать.

Начальство вдихнуло у дві ніздрі благодатне сільське повітря, махнуло рукою й подалось назустріч машині, яка мала б приїхати за півгодини, але вже з'явилась на небокраї й підкликала начальство вкупі із секретарем до себе гучним бібіканням.

* * *

Терновий відкрив очі. Відкрив їх, бо об нього стукнуло щось важкеньке. Відчував, як це щось лежить у нього на грудях. Дивився вгору напіврозплющеними очима. Небо. Всюди небо. Неосяжне і ясне весняне небо. Он полетіло щось. Ого-го, полетіло. Лесеві стягувало обличчя, кортіло втерти його, бо навіть на повіках відчувався якийсь пил. Той пил хотілось змахнути, але руки, його власні руки, не слухались наказів. Затерплими дерев'яками лежали вздовж тіла. Лесь почав мацати пальцями — щось тверде під ним. І холодне. Почув запах. Запах тютюну. Отого самосаду, яким славилось колись їхнє село, його Веселівка. Мріяв затягтися димом і випустити його в це прозоре небо. У небо і в цей тютюновий запах врізався діалог. Говорили двоє чоловіків.

— От, короста, рахівниця впала.

— То дістаньте.

— Е, ні, не полізу туди.

— Сипати ше?

— Та вже куди? Й так закидали їх тим вапном, аж самим очі виїдає.

Терновий поворушив язиком. Хотів сказати: «Хлопці, дайте закурити», замість слів вичавив із себе стогін.

— Ти чув? — питає один.

— Так воно тут завжди так стогне. Не зважайте.

— Ну, останню затяжку, і гайда.

Тихо, щось знову пролетіло в небі. «Птаха. Так і є — птаха. Жива. Летить. Невже серпокрилець? Ніби рано ще. Значить, весна вже розговілась. Ці чують».

— Бери. Та не комизися ти, як дева красна. Бери за ноги. Воно ніби дерево береш. Раз, два.

На Тернового зверху, затуляючи небесну голубінь, спочатку летить, а тоді падає щось важке й холодне. Він не може боронитись — руки не слухаються. Він задихається під вагою, ледь ворухить головою, відкриває очі, які стулив, коли на нього оце летіло.

«Людина!» — набатом б'є по серцю.

На ньому лежить невпізнаний труп. А з усіх боків ще і ще невпізнані, розкладені, полушені хробаками, висушені, з відкритими скляними очима й видзьобаними стерв'ятниками очіцями. Тьма їх.

— Ну, тепер сип ще, — каже чоловік згори.

На Тернового і того, хто його вкриває, сиплеться білий порошок. Гашене вапно — здогадується Терновий і радіє. Значить, яму не зариють, не прикидають землю. Значить, ще можна із цієї могили вилізти. Значить, є ще хоч і примарна, але надія.

Над ямою стає моторошно безмовно, відлітає запах тютюну. «Пішли», — констатує Лесь. Він збирається із силами, аби скинути з себе тіло. Із грудей виривається зітхання — цілий рев, звірячий рик. Терновий бореться з трупом, намагається відчепитись від нього. Й тут чує чийсь стогін — придушений і ледь вловний. Ніби жіночий. Під Терновим ворухаться мертвяки. Так ворухаться, як ото волосся на голові, коли по ній ходять воші. Ледь ледве чутно.

— Там хтось є, — робкорові нарешті вдається вичавити із себе ці слова, а затим і повернутись на бік. Повернувшись, бачить біля себе рахівницю, із якою завжди Гілько Кривий ходив. Хапається за ту рахівницю як за рятувальне коло. І вже може, хилитаячись, стати навкарачки. Під Лесем — люди, над Лесем — люди, з боків — люди. І один крок до життя. Але як зробити цей крок, як підвестись й подолати півметрову сходинку із ями?

Він питає, прикладаючи губи до тих кістяків, що лежать під ним:

— Хтось тут є живий?

У ту мить з-поміж трупів, з-поміж їхніх рук і ніг вилазить жива десниця, ледь тепла долоня хитається, як повітря, у спекотний

день. Рука жіноча. Де у Леся й сила взялась, звівся на коліна й давай відкидати одубілі кінцівки, голови, тулуби. Витяг живу. Невже! Невже це вона?! Параска.

* * *

У Параски з'їли дочку. Оце знайшли біля ставу. У Параски забрали чоловіка. У Параски з'їли дочку, то і їй не жити. Сама пішла до ями й сама в неї стрибнула.

— Не жити мені, не жити, — бубоніла, як Лесь витягав її.

— Жити, жити, — шепотів до неї Терновий і цілував.

Як він її тоді цілував, як цілував. Усе те ластовиння перебрав губами. Вона йому оце й силу дала, аби жити далі.

Казав, не тямлячи себе від щастя: «Будеш моя, будеш моя, голубко». Та Параска його не схотіла. Нікого не схотіла більше. Ніколи.

У Параски Бідової з'їли дочку. Єдину. Їй не в радість, що її із ями витягли. Навіщо? У Параски Бідової горе — вона бачила ті кіски з блакитними стрічками. І сказав їй суворий міліціонер, що це вона сама... із чоловіком своїм Йосипом власну дитину з'їла. Спочатку зарубала, одтяла голову, а тоді вже... Їй тепер краще було б у ямі. Ой, навіщо ж ти, Терен, її витяг? Ти ж її цілував, а вона дивилась незрячими очима в небо й шукала там свою Людочку. А ти ж не дав їй знайти донечку. А ти ж не дав.

* * *

Влітку Соня Левківська народила хлопчика. Ще коли вагітною ходила, все думала здати дитину до притулку, кинути її. Така та дитина була їй ненависна. Ненависна лиш тому, що від Калюжного. Дитина, яка зав'язалась під час насилля. Але лишень той хлопчик запищав, лишень зиркнула на нього, як любов'ю наповнилось тіло. Та хвиля захльоснула й накрила собою всі образи, всі негативні спогади про минуле. У Соломії Левківської відтоді було лиш майбутнього, що її синочок. Назвала його Альошкою. Вона так ніколи й не вийшла заміж — любила все життя одного... ан ні, двох — Тернового та свого

незаконнонародженого Альошку. Померла, коли синові було чотирнадцять.

80-ті

Старий Терен порається на пасіці, що за кілька кілометрів від Пикова. Його гукає молода сусідка Галя, що завжди носить дідові молоко.

— Добридень, Лесю Мефодійовичу! — з-за паркану.

— І вам того ж, — відповідає їй придивляється. — Це ж чого ти, Галю, аж сюди до мене забрела?

Біля сусідки стоїть чоловік — такий собі пенсіонер, сивий і згорблений.

— Тут ось чоловік питає про якусь Веселівку. А я кажу, нема тут такого села. Заблукав. А я думаю, дай вас запитаю, ви ж у нас старожитець, може, була де та Веселівка, — сусідка сміється, — ще до потопу.

Поки вона щебече, старий Терновий повільно йде до справного дерев'яного паркану.

— Нема вже, — каже, підійшовши ближче до незнайомця. — Але була. Була. А ви ж звідкіля про ту Веселівку знаєте?

— Та так, знаю.

Пасічник гостинно запрошує міського мешканця (а видно ж, що не сільська людина — на ньому й краватка, і такі чудернацькі білі черевики) поласувати медом. Заодно має нагоду розповісти, що село, яким цікавиться той чоловік, спорожніло. Люд, який був там, дожив свого. Молодь по містах роз'їхалася. Здається, з року шістдесятого нема на карті такого села. Кінчилась Веселівка, та й годі. Старий Олесь Мефодійович посміхається собі у вуса, кахикає, придивляється до гостя.

— А у вас тут — краса!

— А ви ж звідкіля будете?

— З Новосибірська. Там родина. Все.

— А добре ж по-нашому говорите.

— Так я ж українець.

Тут гість скривився та потер ногу.

— Болить. Ревматизм.

— Треба бджолами лікувати.

Терновий бреде до вулика й манить за собою того новосибірця.

— Закачайте штанину, — наказує й бере між пальці бджілку.

Незнайомець закачує штанину — на нозі родима пляма у вигляді хреста.

Терновий заточується, кидає ту бджолу і, як сина, обнімає чоловіка.

— Коля! Гнатюк? — кричить на всю пасіку.

Незнайомець довго приходив до тями, навзаєм обнімаючи Тернового.

Дві доби старий Терен, як на сповіді, розповідав Миколі все, що сталося у Веселівці. Усе, про що до цього часу мовчав, бо не можна було говорити. Розповівши, довго нишпорив по закутках, шукав щось. А тоді знайшов коричневий блокнот, про який і забув уже давно. Пхав його до рук Миколі.

— Візьми, може, коли оприлюдниш. Оце тут я все записав.

Микола подивився на дивного діда й запитав, як відрізав:

— Якщо у вас є діти — краще їм передайте. Це скарб — родинний.

— Дітям?! — ніби спросоння поцікавився Терновий, а тоді кинув ясний погляд на Гнатюка й, витираючи сльози радості, мовив: — Дітям пізно — їх не переробиш. Онуці передам! Онуці! Є у мене. Не загине пам'ять.

2000-ні

Сашко перечитує рукопис, який щойно закінчив писати. Перекладає сторінку до сторінки у зворотному порядку. Він тримає в руках стос білого, засіяного дрібними чорними літерами, паперу формату А4. Хлопчина ще раз перечитує титульну сторінку. Там написано:

«Минулому не помстишся». Кіносценарій. Автор: Олександр Левківський.

Літературно-художнє видання

ДОЛЯК Наталка
Чорна дошка
Роман

Головний редактор *С. С. Скляр*
Завідувач редакції *Г. В. Сологуб*
Відповідальний за випуск *Т. М. Куксова*
Редактор *Т. М. Віланова*
Художній редактор *М. В. Єфімова*
Технічний редактор *А. Г. Верьовкін*
Коректор *О. Є. Замазій*

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

ГУРТОВИЙ ПРОДАЖ КНИГ ВИДАВНИЦТВА

ХАРКІВ

ДП з іноземними інвестиціями
«Книжковий Клуб
“Клуб Сімейного Дозвілля”»

61140, м. Харків-140,
просп. Гагаріна, 20-А
тел/факс +38 (057) 703-44-57
e-mail: trade@bookclub.ua
www.trade.bookclub.ua

Київська філія

04073, м. Київ, просп. Московський, 6, кімн. 35,
тел. +38 (067) 575-27-55
e-mail: kyiv@bookclub.ua

Одеська філія

65017, м. Одеса, вул. Малиновського, 16-А, кімн. 109
тел. +38 (067) 572-44-28
e-mail: odessa@bookclub.ua

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»

служба роботи з клієнтами:

тел. +38 (057) 783-88-88
e-mail: support@bookclub.ua
Інтернет-магазин: www.bookclub.ua
«Книжковий клуб», а/с 84, Харків, 61001

Доляк Н.

Д65 Чорна дошка : роман / Наталка Доляк ; передм. В. Гранецької. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. — 368 с.

ISBN 978-966-14-8161-8 (PDF)

Страшні видіння приходять до Сашка у снах. Висушені голодом жінка і маленькі діти зазирають йому в обличчя скляними очима, німотно благають про допомогу, простягають до нього руки...

Лесь Терновий, прадід Сашка, має що розповісти онуку про цих людей. Бо він — один із них. Один з тих, хто вижив, пройшовши через пекло Голодомору 30-х років.

УДК 821.161.2
ББК 84.4УКР

Історія, що стосується 2 000 000 українців

Вчителька німецької Галина й гадки не мала, що під старість закрутить роман із колишнім однокласником і, ставши тягарем для дорослого сина, шукатиме долі та євро в Німеччині. Та краще вже працювати прибиральницею в домі берлінської багатійки, аніж у рідній школі...

Колишня танцівниця Наталка називає своє гастарбайтерство берлінським джайвом: нові краєвиди, одружені чоловіки, наші та іноземці, — закордонне життя вирує, а вона все плекає свою мрію всиновити сирітку...

У Лариси дитинка вже є, а от утримувати її матері-одиначці не до снаги. Виховуючи вередливих маленьких німчаків, вона засинає і прокидається з єдиною думкою — побачити і притиснути до серця свого сина, а не чужого...

Друге місце в номінації «Кіносценарії», диплом у номінації «Романи»

Тривожні реалії радянського буття й барвисті мрії про закордон... Людмилі з чоловіком Миколою вдається вирватися до Фінляндії, де вона пізнає всі «пренади» життя біженки. Та найскладніше випробування наготував жінці батько їхньої дитини... Цей роман про зраду та ціну, яку платить кожен, хто до неї причетний...

Генеральний спонсор Конкурсу

Генеральний інформаційний партнер

Почесний спонсор

Меценат конкурсу
Богдан Батрух

Генеральний
Інтернет-партнер

Поліграфічний
партнер

Мобільний
партнер

Головний
літературний партнер

Офіційний партнер

Центральний будинок
«УМАНЬ 10»

Партнер
Інтернет-трансляції

Партнер дизайну

Юридичний
партнер

Експерт відомих імен

Міжнародний
інформаційний партнер

Засновники та організатори конкурсу “Коронація Слова”
Тетяна та Юрій Логуші

